Dr. Pramod Shivcharan Meshram
Associate Professor/ In charge Principal
Shri. M. H. Khapane Arts and Commerce College, Pachal
Ta Rajapur Dist Ratnagiri

Sr. No.	*Nature of Publication*	*Name of the Research Article /Book*	*Name of the Publishers/ Journals*	*List of Author's as it Appear in the Publication*	*Issue No./Vol.*	*Year of Publication*	*Page No.*	*ISBN/ISSN*	*Impact Factor in case of Journal*
01	Research Article	Mahila Saxamikaran, Lingbhav wa Bhartiy Samaj	Priyadarshini Mahila Mahavidyalaya, Wardha	Dr. Pramod S. Meshram	01	05 March 2008	124-127	....	.....
02	Research Article	Jagtikikaran Wa Shetkaryanchya Aatmahatya	Priyadarshini Mahila Mahavidyalaya, Wardha	Dr. Pramod S. Meshram	01	02 February 2010	129-131	....	.....
03	Research Article	Mahila Sashaktikaran Our Buddha Tatwadyan	P. W. S. Art's and Commerce College, Nagpur	Dr. Pramod S. Meshram	02	04 March 2011	133-135	.....	.....
04	Research Article	Mahila Sashaktikaran Our Buddhisam	Ramkrishna Mahavidyalaya Darapur, Dist Amravati	Dr. Pramod S. Meshram	02	11, 12 March 2011	133-135	....	.....
05	Research Article	Manavi Hakka Wa Durbal Ghatak	Human Rights & Social Justice Athale, Sapre, Pitre College, Devrukh Dist Ratnagiri	Dr. Pramod S. Meshram	01	2, 3 March 2012	53-55	......	......
06	Research Article	Mahilanche Arthik Sakshimikaran Ani Dr. Ambedkar	Economist Dr. B. R. Ambedkar, Aruna Publication, Latur	Dr. Pramod S. Meshram	01	23 January 2013	194-197	978-93-81190-93-7	......
07	Research Article	Bhartiy Swatantrya Andolanamadhe Rajapur chya Swatantraya Sainikanche Yogdan	Sant Rawool Maharaj Mahavidyalaya , Kudal	Dr. Pramod S. Meshram	01	26, 27 February 2013	34-36	.....	.....
08	Research Article	Mahilancha Darja Eaitihasik Adhawa	Bharai Striyanchi, Aurna Publication, Latur	Dr. Pramod S. Meshram	01	18 July 2013	243 To 248	978-93-83389-04-09	.....

09	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkarani Manavmuktisathi Kelele Satyagrah	Dr. Babsaheb Ambedkar Gaurav Granth, Nirmal Publication, Nanded	Dr. Pramod S. Meshram	01	17 September 2013	426 To 434	978-81-8287-220-2	.....
10	Research Article	20 Wya Shatkatil Maharashtratil Samajsudharneche Agrani Dr. Babasaheb Ambedkar	Art's Commerce and Science College, Shivale	Dr. Pramod S. Meshram	01	10 December 2013	74-77	....	.....
11	Research Article	Samajik Kranticha Krutishil Praneta Rajarshi Shahu Maharaj	Laxmi Book Publication, Solapur	Dr. Pramod S. Meshram	01	2014	53-55	978-1-312-73129-5	....
12	Research Article	Paryawaran Wa Sajivanche Arogya	Shodha Yatra Khand, 2 Paryatan Va Paryawaran, Pawan Publication, Parbhani	Dr. Pramod S. Meshram	02	27 September 2014	299-302	978-81-92397-5-9	.....
13	Book Chapter	Shivakalin Asprushyanche Samajatil Sthan	Shodhayatra, Pawan Prakashan, Parabhani	Dr. Pramod S. Meshram	04	07 March 2015	161-16	978-81-925605-4-0	---
14	Research Article	Jalasinchanache Vyavasthapan Kalachi Garaj	International Multilingual Research Journal; Vidyawarta	Dr. Pramod S. Meshram	10/01	April -2015	135-137	2319-9318	---
15	Research Article	Vanchitancha Itihas Ek Nave Parva	Pawan Publication Parbhani	Dr. Pramod S. Meshram	01	21 Jully 2015	49-53	978-81-923937-6-6	.....
16	Research Article	Khoti Nirmulan Me Dr. Babasaheb Ki Bhumika	Historicity International Research Journal	Dr. Pramod S. Meshram	2/3	Nov.-2015	40-43	2393-8900	0.4521(UIF)
17	Research Article	Jati ke Unmulan Me Samajsudharonki Bhumika Evam Karya	International Multilingual Research Journal; Vidyawarta	Dr. Pramod S. Meshram	15/03	July 2016	161-163	2319-9318	3.102(IIJIF)
18	Research Article	Bharat Me Samajik Sudharwadi Andolan Bhumika Evam Karye	Historicity International Research Journal	Dr. Pramod S. Meshram	3/4	December-2016	22-25	2393-8900	1.4152 (UIF)
19	Research Article	Dakshin Kokanatil Dr. Babasaheb Ambedkaranchya Netrutvatil Parishadanche Mahatv	International Multilingual Research Journal; Vidyawarta	Dr. Pramod S. Meshram	25/01	January 2017	129-132	2394-5303	4.002 (IIJIF)

20	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkaranchi Mahal Satyagrahamagil Bhumika Va Yashashvita	Review of Research: International Online Multidisciplinary Journal	Dr. Pramod S. Meshram	7/4	January 2018	1-4	2249-894X	5.2331 (UIF)
21	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkaranchya Dhhammakrantichi Falshruti	Review of Research: International Online Multidisciplinary Journal	Dr. Pramod S. Meshram and Dr. U. C. Rathod	8/7	April 2019	1-3	2249-894X	5.763 (UIF)
22	Book Chapter	Dr. Babasaheb Ambedkar Shaikshanik Krantitil Dipsthambha	Contribution of Educationalist from Maharashtra of Global Level	Dr. Pramod S. Meshram	01	12 December 2019	61-64	978-93-87628-73-8	---
23	Research Article	Dakshin Kokanatil Purvashprushya Mahar Va Bouddha Dhhamma Dikshitanche Sthalantar	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Dr. Pramod S. Meshram	Special Issue No. 73	29 Feb. 2020	252-254	2349-638X	6.293
24	Research Article	Purvashramichya Ashprushyanchya Va Boudhhanchya Vangmayin Sahityachi Samajabhimukata	Studies in Indian Place Names- UGC CARE Listed Journal	Dr. Pramod S. Meshram	40/89	14 March 2020	313-318	2394-3114	4.56
25	Research Article	Bharatatil Samajik Jivan Va Manavi Hakka	Ajanta peer Reviewed Referred and International Multidisciplinary UGC Listed Journal No. 40776	Dr. Pramod S. Meshram	9/2	April 2020	40-45	2277-5730	6.399
26	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkar Aani Dharmantar	Ajanta peer Reviewed Referred and International Multidisciplinary UGC Listed Journal No. 40776	Dr. Pramod S. Meshram	9/2	April 2020	53-56	2277-5730	6.399
27	Research Article	Rajashri Shahu Maharajanni Bahujananchya Uddhharasathi Kelele Shaikshanik Karya	B. Aadhar Peer Reviewed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	Dr. Pramod S. Meshram	235	June 2020	968-971	2278-9308	7.675 (SIJF)
28	Research Article	Anna Bhau Sathe Ke Sahityon Me Sarvahara Varg	Vidyawarta Peer Reviewed International Journal	Dr. Pramod S. Meshram	35/03	July 2020	99-102	2319-9318	7.041

29	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkaranchya Chalavalitil Striyanche Yogadan	B. Aadhar Peer Reviewed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	Dr. Pramod S. Meshram	264	NOV 2020	133-136	2278-9308	7.675 (SIJF)
30	Book Chapter	Hindi katha, Sahityo me Kisan Vimarsh	Akhand Publishing House, Dehli	Dr. Pramod S. Meshram	01	2021	84-90	978-93-90870-09-7	......
31	Book	Daxin Koknatil Bouddhamadhil Pariwartan	New Man Publication, Parbhani	Dr. Pramod S. Meshram	02	April 2021	1-360	978-93-91621-30-8	......
32	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkaranchi Nirbhid Lokpatrakarita	Current Global Reviewer Shaurya Publication , Latur	Dr. Pramod S. Meshram and Dr. Uttam C. Rathod	40	April 2021	113-115	2319-4648	7.139
33	Research Article	Dr. Babasaheb Ambedkaranchi Siddhantwadi Samajik Chalwal	B. Aadhar Peer Reviewed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	Dr. Pramod S. Meshram	318	Sept. 2021	7-11	2278-9308	7.675 (SIJF)
34	Research Article	Swatantrata ke baad Bouddho Ke Jeewan Mei Samajik Pariwartan	UGC Care Listed 'Sanshodhak '	Dr. Pramod S. Meshram	07	March 2022	10-14	2394-5990	.....
35	Research Article	21 Wya Shatkatil Bouddhanche Sanaskrutik Pariwartan : Vishesh Sandarbha Daxin Kokan	UGC Care Listed 'Sanshodhak '	Dr. Pramod S. Meshram	10	December 2022	09-13	2394-5990	.....

प्रती, दिनांक ०७ मार्च २००८

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा 'महिला सक्षमीकरण, लिंगभाव व भारतीय समाज' या आशयाचा संशोधन लेख यु. जी. सी. पुरस्कृत प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा या महाविद्यालयात झालेल्या राष्ट्रीय परिषदेत प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे. करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

P.S.Meshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

7/03/2008

Shree Bapuraoji Deshmukh Foundation, Wardha's

Priydarshini Mahila Mahavidyalaya, Wardha.

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

(University Grants Commission Sponsored)

NATIONAL SEMINAR

On

'Patriarchy and Gender Inequality in Indian Society'

Certificate

This is to certify that

Mr/Mrs./Ms./Dr. Pramod Meshram

.. participated in this National Seminar held at Wardha (Maharashtra) on

.. March 2008. He/~~She~~ presented a paper entitled Gender Inequality and Indian Society

Sharadbhau Deshmukh
President
B. D. Foundation, Wardha

Dr. Rambha Sonaye
Principal
Priydarshini Mahila Mahavidyala, Wardha.

Dhananjay Sontakke
Organizing Secretary
HOD, Dept. of Sociology

महिला सक्षमीकरण, लिंगभाव व भारतीय समाज

प्रा.प्रमोद मेश्राम

श्री.म.ह.खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय

पाचल - रायपाटण, ता. राजापूर,जि.रत्नागिरी.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजव्यवस्थेत आदर्शवादी मुल्यातुन अवलोकन केल्यास स्त्रीचे स्थान श्रेष्ठ वाटते परंतु व्यवहारात स्त्री म्हणुन तिला दुय्यमच मानले जाते. ऋग्वेद काळाचा अपवाद सोडला तर भारतीय समाजात स्त्रीला गौण मानले गेले. चुल व मुल हे स्त्रीयांचे कार्यक्षेत्र निर्धारित केले जाते व स्त्रीयांचा आर्थिक सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक दृष्टीने उपेक्षित ठेवले आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीने समग्र विचार करता स्त्रीला दास्यत्व प्रदान केले आहे.

पिता रक्षती कौमार्य ! पती रक्षती यौवना !
पुत्रे रक्षती वृध्दा ! न स्त्री स्वातंत्र्य महती !

या उक्ती प्रमाणे स्त्रीला त्रिकाल परावलंबी ठेवण्यात आले आहे. त्यामुळे स्त्रीयांना आपला सर्वांगिण व्यक्तीमत्व विकास साधता आला नाही.

१९ व्या २० व्या शतकात स्त्रीयांच्या सुधारणेसाठी राजा राममोहन राय, क्रांतिबा जोतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाज सुधाकरांनी मोलाची कामगिरी केली. सावित्रीबाई फुले ह्या भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका झाल्या. १८४२ साली ऑगस्ट महिन्यात भिडे यांच्या वाड्यात पुणे येथे भारतातील मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. १८५१ रास्ता पेठेत मुलींची दूसरी शाळा, १८५२ मध्ये गांजापेठ येथे अस्पृश्य मुलींची पहिली शाळा व दि. १५ मार्च १८८२ रोजी वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा क्रांतिबा जोतीबा फुले यांनी सुरु केली. स्त्री -शिक्षणाची सुरुवात म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी केली व स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर देशाच्या घटनेत स्त्री -पुरुष समानतेचे तत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अंतर्भुत केले. त्यामुळे लिंगभेदावर आधारित कोणतेही हक्क स्त्री आहे म्हणून नाकरता येत नाही. म. गांधी यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रीयांना सहभागी करुन घेतले. या सर्व प्रयत्ना नंतरही स्वातंत्र्य, समानता व संधी या अनुषगांने स्त्रीयांच्या सबलीकरणाच्या प्रश्नाची चर्चा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमधून करण्यात येते. भारतीय महिलांच्या सक्षमिकरणाची चर्चा महत्वपूर्ण आहे.

<u>महिला सबलिकरण सामाजिक परिस्थिती :</u>

बालविवाह :

भारतीय बालविवाह प्रतिबंधक कायदा लागू असतांना सुध्दा काही राज्यात बालविवाहाला मान्यता आहे. आज राज्यस्थान, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, बिहार, उत्तरप्रदेश या राज्यात ग्रामीण भागात अक्षय तृतीयाच्या शुभ मुहूर्तावर बालविवाह शुभ मानले जातात.

१९९८ -९९ मध्ये राष्ट्रीय कुटूंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार राजस्थानमध्ये सर्वाधिक बालविवाह होतात तेथे १८ विवाहापैकी १ बालविवाह होतो तर सर्वांत कमी बालविवाह केरळ राज्यात होतो तेथे १३५ पैकी १ बालविवाह होतो. देशातील ६३% बालविवाह राजस्थान, मध्यप्रदेश, बिहार, उत्तरप्रदेश,

हरियाना राज्यात होतात. तर दक्षिणात्य राज्य आंध्रप्रदेशात ४० विवाहापैकी १ बालविवाह होतो. तामिळनाडू ६६ पैकी १ बालविवाह होतो तसेच चेन्नई ४३ पैकी १ कलकत्ता ४७ पैकी १ बालविवाह होतो. याचा अर्थ ग्रामीण भागाबरोबरच शहरी बागात सुध्दा बालविवाह होतात. ६३% बालविवाह हे उत्तर भारतात तर दक्षिणात्य प्रदेशात कमी बालविवाह होतात कारण साक्षरता दर हा केरळ किंवा इतर दाक्षिणात्य प्रदेशात अधिक आहे.

स्त्री -शिक्षण व साक्षरता :

स्त्रीयाची शैक्षणिक पात्रता, साक्षरता, आरोग्य, व्यक्तीमत्व विकास, कौटुंबिक कल्याण, सामाजिक कल्याण या बाबींचा स्त्री शिक्षणाशी व साक्षरतेशी जवळचा संबंध आहे. व्यक्तीमत्व विकास व दृष्टीकोन विकसित होतो. क्रांतिबा फुले यांच्या मते "कोणताही समाज जो पर्यंत खऱ्या अथाने साक्षर होत नाही तो पर्यंत त्या समाजातील स्त्रीया साक्षर होत नाही. एक साक्षर महिला संपूर्ण कुटूंबाला साक्षर करते व संस्कारित सुध्दा करीत असते.

जगातील निरक्षर लोकसंख्येपैकी जवळपास ५०% जनता एकट्या भारतात राहतात त्यात महिलांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे तसेच जगातील प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित मुलांमध्ये ३/५ मुलीचे आहे तर भारतात ३ कोटी मुलींना शिक्षणाची गंधही नाही. असोसीएशन ऑफ इंडियन युनिव्हरसीटीज प्रकाशित आकडेवारी नुसार आज देशात जवळ जवळ ३५% महिला ज्याचे वय १५ वर्षापेक्षा अधिक आहेत ज्या शिक्षित आहेत तर विदेशात हे प्रमाण ८५% ते ९०% आहे.

राज्य निहाय स्त्री -साक्षरता दर केरळ मध्ये सर्वाधिक ८७.८% तर बिहार राज्यात सर्वात कमी ३३.५ आहे, एकूणच महिला साक्षरता दरात वाढ झाली असली तरी ग्रामीण भागात महिला साक्षरता कमालीची कमी आहे. UNO च्या अहवालानुसार १७४ देशात महिला साक्षरतेच्या बाबतीत भारत हा झिम्बांबे, पाप्युआ, न्युगीनी, म्यानमार व इराक या कमी विकसित देशापेक्षाही मागे आहे.

ग्रामीण भागात १ ल्या वर्गात प्रवेश घेतलेल्या १०० मुली पैकी ४० मुली ५ व्या वर्गापर्यंत पोहचतात, आठवीपर्यंत १८ व १० व्या वर्गात फक्त ८ मुली आणि १२ वी पर्यंत १ किंवा दोन मुली प्रवेश घेतात. याचा अर्थ माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण भागातील मुलींच्या गळतीचे प्रमाण ९२% तर उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत ९८ ते ९९% आहे. तसेच उच्चशिक्षणाचे महिलांचे प्रमाण १% किंवा २% च आहे.

. भारतात ७६.२४% दलित स्त्रीया प्रशिक्षित आहेत. जवळपास ९०% स्त्रिया ग्रामीण भागात राहतात. भारताच्या फाळणीपूर्वी १९४६ मध्ये महाविद्यालयामध्ये ४५००० विद्यार्थीनी होत्या १०० पुरुष विद्यार्थीनी होत्या ११ स्त्री विद्यार्थी प्रमाण होते हे प्रमाण अलिकडे ११ वरुन २९ पर्यंत वाढले आहे. यावरुन उच्च शिक्षणामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत ७०% स्त्रीया मागे आहेत.

भारतात ७६.२४% दलित स्त्रीया प्रशिक्षित आहेत. जवळपास ९०% दलित स्त्रिया ग्रामीण भागत राहतात. भारताच्या फाळणीपूर्वी १९४६ मध्ये महाविद्यालयामध्ये ४५००० विद्यार्थीनी होत्या १०० पुरुष विद्यार्थ्यांमागे ११ स्त्री विद्यार्थी प्रमाण होते हे प्रमाण अलिकडे ११ वरुन २९ पर्यंत वाढले आहे. यावरुन उच्च शिक्षणामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत ७०% स्त्रीया मागे आहेत.

स्त्रीयाच्या या प्रतिकूल शैक्षणिक स्थितीची कारणे किंवा अडचणी आहेत.

कारणे, अडचणी व उपाय :

१) भारतीयांची परंपरावादी व रुढीवादी प्रवृत्ती.

२) ग्रामीण भागातील दारिद्रियता असल्याने व मुलगी परक्याचे धन समजून मुलीच्या शिक्षणावर खर्च कमी केला जातो.

३) बालविवाहामुळे शिक्षण सोडावे लागते म्हणून बालविवाह प्रतिबंधक कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करावी व सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांनी पुढाकार घ्यावा.

४) ग्रामीण कुटूंबातील मुली घर व घराबाहेर सतत काम करतात त्यामुळे त्यांना शिक्षण घेता येत नाही. त्यामुळे बालकामगार कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करावी.

५) शाळेतील मुलभूत असणाऱ्या सोयीचा विकास करावा.

६) ग्रामीण भागात शाळेचे घरापासून बरेच अंतर असते ते प्रत्येक गावात जवळ शाळेची सोय करावी.

७) एक शिक्षकी शाळा ऐवजी प्रत्येक वर्गाला स्वतंत्र शिक्षक असावा.

८) कौटूंबिक, सामाजिक वातावरण दबाव विरहित असावे त्यामुळे मुली मुक्त वातावरणात शिक्षण घेऊ शकतील.

९) लैंगिक भेदभाव करणारे अभ्यासक्रम वगळले.

१०) थोर महिलांचे जीवन चरित्र्य अभ्यासात असावे ज्यामुळे स्त्रीशिक्षणाची प्रेरणा मिळेल.

या उपायाचा अवलंब केल्यास महिला साक्षरता शिक्षण उच्च शिक्षण क्षेत्रात महिला पुढे येऊ शकतील.

महिला सक्षमीकरण व आर्थिक विकास :

देशाच्या आर्थिक विकास घडवून आणण्यात नैसर्गिक साधन संपत्ती व मानव संसाधन संपत्तीचा महत्वपूर्ण सहभाग असतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीत असणारी उत्पादन क्षमता व मानव संसाधनात शक्ती यांचा युक्ततम संबंध प्रस्थापित झाल्यास विकास प्रक्रिया गतिमान होते. मानव संसाधन ही बुद्धिमत्ता, ज्ञान,कौशल्य यावर अवलंबून असते. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने मानव संपत्तीची उपलब्धताच महत्वाची नसून तिच्या उपयोगितेत वाढ महत्वपूर्ण असते. त्यासाठी मानवी शक्ती वृध्दिंगत करणे अनिवार्य असते व या मानवी शक्तीमध्ये पुरुष श्रमशक्ती व स्त्री श्रमशक्तीं महत्वाचे घटक आहेत.

भारतात २००१ च्या जनगणनेनुसार १०२ कोटी, ७० लाख, १५ हजार, २४७ लोकसंख्येपैकी ४९ कोटी, ५७ लाख, ३८ हजार १६९ स्त्री लोकसंख्या आहे. स्त्री लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ४८.२६ टक्के आहे. श्रमिक स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ५९.०२% आहे. क्षेत्रनिहाय, प्राथमिक क्षेत्रात ७५.२०% निर्माणक क्षेत्रात ९.२०% आणि सेवा क्षेत्रात १५.६० आहे. तसेच अनौपचारिक क्षेत्रातील महिलांचा व्यवसायिक दर्जा पाहता असंघटित किंवा अनौपचारिक क्षेत्रात एकूण कामगारांच्या ९०% महिला आहेत. संघटित क्षेत्रात १०% महिला आहेत. (८० टक्के कृषी +१०टक्के इतर क्षेत्र) शिवाय ग्रामीण अकूशल कामगारामध्ये ९०% स्त्रीया व शहरी ७०% महिला आहेत तसेच भारतामध्ये फक्त १०% महिलाच कुटूंब प्रमुख आहेत.

उपरोक्त संदर्भित आकडेवारीचा अभ्यास करता देशातील विकास प्रक्रियेमुळे जो कृषि विकास झाला त्यात प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व कृषि सलग्न क्षेत्र) ९०% कार्यक्षम महिला चा वाटा आहे. परंतु औद्योगिक क्षेत्र व सेवा क्षेत्रातील स्त्रीयांचा अजून पर्यंत शिरकाव झाला नाही तसेच असंघटित क्षेत्रात

स्त्रीयांची महत्तम लोकसंख्या असून त्यांना कमी वेतन व भेदभाव पूर्ण वागणूक दिली जाते. ९०% असंघटित महिला कामगारांना अद्यापही कायद्याचे संरक्षण नाही. ह्या महिलांच्या उत्पन्नाचे प्रमाण अल्प असल्याने दारिद्रयता पाचवीलाच पुजलेली असते. भारतात १०% महिलाच कुटूंब प्रमुख असल्याने वेतन, प्रसूतीकाळाचे फायदे, बालसंगोपन, सामाजिक सुरक्षितता याचा लाभ प्राप्त होत नाही. जमीन व इतर मालमत्ता ही कुटूंबातील पुरुष सदस्यांच्या नावे असते त्यामुळे स्त्रीयांना निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट केले जात नाही. कौटूंबिक संपत्ती निर्मितीत महिलांचा सहभाग असल्यास महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते.

यामुळे घरगूती निर्णय प्रक्रियेत स्त्रीयांना आर्थिक स्थान मिळते हे संघटित क्षेत्रातील महिलांवरुन निदर्शनास येते.

उपाय व निष्कर्ष :

१) स्त्रीयांच्या कमाई खर्च करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य व साधन संपत्तीवर नियंत्रण ठेवता येईल तेव्हा महिलांचे आर्थिक सक्षमिकरण शक्य होईल.

२) महिला लोकसंख्येचे प्राथमिक क्षेत्रातून निर्माणक व सेवा क्षेत्रामध्ये स्थानांतरण घडून आणावे लागेल त्याकरिता प्रशिक्षण, कार्यशाळाचे आयोजन, रोजगार संधी उपलब्धता कारावी लागेल.

३) महिलांना उत्पन्न प्राप्तीच्या समाजसंधी असंघटित क्षेत्रात मिळत नाहीत. त्याकरिता समान वेतन धोरण अंमलबजावणी करावी.

४) स्त्रीयांची उद्योगशिलता वाढविणे आवश्यक आहे.

५) स्त्रीयांशी होणारा कायदेशीर भेदभाव दूर करणे अनिवार्य आहे.

६) राजकीय नेतृत्व विकसित करणे व महिला आरक्षण विधेयक पारित करणे.

संदर्भ सूची :

१) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, जोतीचरित्र, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया , आवृत्ती ४ थी, २००४.

२) संपा.य.दि.फडके, महात्मा ज्योतिबा फुले समग्र वाङमय, महाराष्ट्र शासन.

३) रानडे शांता -सावित्रीबाई ज्योतिबा फुले जीवन कार्य, लोकवाङमय गृह मुंबई.

४) संपा. घनराज डहाट, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड १, संकेत प्रकाशन नागपूर.

५) नियतकालिक : समाजकल्याण योजना, कुरुक्षेत्र प्रेरक ललकारी, इंडिया टुडे दि. १७ नोव्हें. २००७

प्रा.प्रमोद मेश्राम

श्री.म.ह.खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय

पाचल - रायपाटण,

ता. राजापूर,जि.रत्नागिरी

...IPAL
BH... KHAPANE
COLL... COM. PACHAL

TRU... OPY

प्रती,　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　दिनांक ०५ फेब्रुवारी २०१०

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा या महाविद्यालयात झालेल्या राष्ट्रीय परिषदेत 'जागतिकिकरण व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received
8/2/2010

श्री बापुरावजी देशमुख प्रतिष्ठान, वर्धा संचालित

प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा

आयोजित

विद्यापीठ अनुदान आयोगद्वारा प्रायोजित

आंतरविद्याशाखीय एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

मंगळवार, दिनांक २ फेब्रुवारी २०१०

प्र मा ण प त्र

प्रा. प्रमोद शिवचरण मेश्राम

श्री मनोहर हरि खापने महाविद्यालय, पाचल, ता. राजापूर,

यांनी मंगळवार, दिनांक २ फेब्रुवारी २०१० रोजी प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा यांच्या वतीने "भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या" या विषयावर आयोजित आंतरविद्याशाखीय एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात प्रतिनिधी/शोधनिबंध सादरकर्ता म्हणून सहभाग घेतला. त्यांनी हा ...जागतिकीकरण व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या... शोधनिबंध सादर केला.

प्रा. सुधाकर सोनोने	प्रा. प्रियराज महेशकर	डॉ. रंभा सोनाये
समन्वयक	समन्वयक	प्राचार्या
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख	इतिहास विभाग प्रमुख	प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा.

जागतिकीकरण व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

प्रा.प्रमोद मेश्राम
श्री.म.ह.खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पाचल - रायपाटण, ता. राजापूर,जि.रत्नागिरी.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे समाजात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक बदल झालेले दिसून येतात. मुळातच भारतातील एकंदरीत परिस्थिती जागतिकीकरणाला अनुसरुन नसून सुध्दा सरकारने हे धोरण एक आव्हान म्हणून स्विकारले असे म्हणायला हरकत नाही. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया कमी -अधिक प्रमाणात आधुनिकीकरणाशी जोडलेली असली तरी होणाऱ्या बदलातून अनेक निरनिराळे प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. अश्या बहुआयामी असणाऱ्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून राष्ट्राच्या, समाजाच्या तसेच व्यक्तीच्या जडणघडणीमध्ये काही संधी निर्माण केल्या. याचबरोबर याच्या कितीतरी पटीने अधिक समस्या किंवा आव्हाने निर्माण केलीत. त्यापैकी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हे एक आहे.

जागतिकीकरण हे खुली बाजारपेठ व खाजगीकरण यांच्यामार्फत मानवाला नविन साधने, व्यापक पर्याय देण्याचे व मानवी समाजाला विकासाचे आश्वासन देते पण जागतिकीकरणामुळे आशिया देशात आलेल्या संकटातून हे सिध्द होते की, 'नविन उदारमतवादी अर्थप्रणाली' हे राज्य आणि राजकारणाला पर्याय असु शकत नाही. कारण आपल्या ``World Risk Society" मध्ये पदापर्ण केलेले आहे, असे उलरिक बेक म्हणतात. त्यांच्या मतानुसार नविन उदारमतवादी अर्थप्रणाली, खुली अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरणामध्ये माणसाचे सर्व प्रश्न दूर होतील ही एक घातक भ्रामक कल्पना आहे. जागतिकीकरणामुळे विकसीत आणि विकसनशील देशांमध्ये शेती समाजावर परिणाम झालेला दिसतो.

इंग्रजांच्या काळात शेतकऱ्यांच्या अपरिमीत शोषण जो असले तरी नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ अश्या भयावह परिस्थितही शेतकरी आत्महत्येची विशेष नोंद दिसून येत नाही. पण गेल्या दशकात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या अभ्यासावरुन असे निष्पन्न होते की, या मागे मूळ सामाजिक कारणे आहेत.

कौटूंबिक ताणतणाव, सण समारंभ, अंधश्रध्दा, भाग्यवाद, रुढी, प्रथा, परंपरा, प्रेम प्रकरणे, वृध्दावस्था, मानसिक ताण, जातीव्यवस्था, मद्यपान, जुव्वा, सट्टा, लॉटरी व जैविक आतंकवाद इत्यादीसाठी शेतकरी कर्ज घेतात. व आत्महत्या करतात. ह्या कारणांनी चिकित्सा करतांना सामाजिक शास्त्रांमध्ये असलेल्या सिध्दातांची व त्यावर चर्चेची मदत घेण्याची गरज आहे. दर्खिमच्या मते आत्महत्या हे आधुनिक समाजामध्ये सामान्य अशी बाब आहे. व त्याचे नाते हे मानवाच्या नैतिकतेशी निगडीत आहे. मानवाचे नैतिकबळ हे आधुनिक समाजात कमकूवत झालेले दिसते. कारण मानवाच्या पारंपारिक सामाजिक संस्था (धर्म, कुटूंब, संस्कृती) ह्या मोडीस निघालेल्या आहेत. म्हणून त्यांचा निष्कर्ष असा आहे की, आत्महत्या हे सामाजिक सबलीकरणाशी निगडीत आहे व त्यानुसार त्याचे प्रमाण ठरते. दर्खिमने आत्मकेंद्रित व निराशावादी (Egoitic) आणि Anomie हे आत्महत्येचे प्रकार सांगितले निराशावादी आत्महत्या ही व्यक्ती Individualisn मुळे होते. कारण माणूस आपल्या जवळीक सबंधापासून अलिप्त होत जातो. Anomie आत्महत्या ही आधुनिक समाजात आर्थिक संकटामुळे होते. दर्खिमच्या मते समाजामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण हे समाजातील सामाजिक संस्था कितपत / अंशंत: किंवा अनेक या अवस्था निर्माण करतात. यावर अवलंबून असते.

मार्क्सच्या मते आत्महत्या हे आधुनिक समाजातील सामान्य घटना आहे. त्यांच्या मते भांडवलशाही समाजात कामगार जसा व्यवस्थेपासून परावृत्त होत जातो व तो एकटा पडतो, त्यामुळे तो आत्महत्या करतो. वाद व आत्महत्या त्याचे मुळ हे समाजातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमध्ये मार्क्स पाहतो. सर्वसाधारणत: आत्महत्या ही जीवन जगण्यासाठीची एक कळकळ (Appeal) आहे. पारंपारिक संस्था व रचना हे पूर्वी माणसाला समाजामध्ये एक अर्थ स्थान व जीवन जगण्यासाठी एक कारण देत होते. आधुनिक काळामध्ये, व्यक्तित्ववाद, स्वातंत्र्य व स्वावलंबन याने पारंपारिक सामाजिक संस्था व रचनेला आव्हान दिले आहे, आणि म्हणून सामाजिक संस्था ह्या बदलल्या. सोबत रचनात्मक जीवन जगण्यासाठी स्वत: माणूस सामाजिक रचना व संस्थेशी इमान निवडू लागला. सामाजिक संस्था ह्या मानवाच्या विकासासाठी एक साधन राहिल्या नाही व माणूस स्वत: त्याचा विकास व त्याच्या जिवनाला अर्थ देण्यास स्वत:च साधन झाला. म्हणूनच उलरीक बेक आजच्या समाजाला Risk Society असे म्हणतात. अश्या समाजामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण हे वाढणारच असे दिसून येते. कारण माणूस हा स्वत:ला साधन म्हणून मानतो. व सामाजिक संस्था व रचना याला दुय्यम मानतो. सामाजिक संस्था व माणूस ह्यामध्ये असलेली तफावत ही दिवसेंदिवस वाढतच जाणार आहे.

भारतीय शेती समाजातील आर्थिक व सामाजिक विषमता, राजकीय उदासिनता, बँकांची अकार्यक्षमता आणि कृषी बाजारातील स्पर्धा ही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची प्रमुख कारणे आढळतात. स्वातंत्र्यानंतर शासनाने जमिन सुधारणा कायदा आणि कमाल जमिनधारणा कायदा याद्वारे शेती समाजातील आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. भारतात ८२% छोटे व वंचित शेतकरी हे ३६% जमिन करतात. तर दुसऱ्या बाजूला ६०% मोठे शेतकरी ४०% जमिनीचे मालक आहेत. परंतु शासनाचे वरील कायदे असफल ठरले. वरचढ व बलाढ्य शेतकऱ्यानी हे कायदे मोडित काढून जमिनी आपल्याकडेच ठेवल्या. व शेती समाजात आपले स्थान व दर्जा बळकावला. वरचढ शेतकऱ्यांनी शासनाचे ६०% शेती सुधारण्याचे फायदे आपल्याकडे बळकावून घेतले व त्यांनी शेती समाजात त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा अधिक बळकावला. सहकारी संस्थांनी नविन राजकीय वर्ग निर्माण केला. सत्ताधारी नविन साखर सम्राटांनी सहकार संस्थांवर आपले वर्चस्व ठेवून ग्रामीण राजकीय वर्ग सत्ताधीश झाले आहेत, व ते महाराष्ट्राच्या राजकारणावर ताबा ठेवतात. कर्जाचे मार्ग, ग्रामीण भागातील सहकारी संस्था व इतर बँकांवर ही वरचढ शेतकऱ्यांचा प्रभाव दिसून येतो. म्हणून ग्रामीण भागात बँकांच्या कामात राजकीय हस्तक्षेप कमी केला पाहिले.

लहान शेतकरी वर्गाला कृषीनिधी मिळायच्या प्रक्रियेमधील मोठ्या शेतकऱ्यांच्या वाढत्या राजकीय हस्तक्षेपामुळे शासकीय मदतीचा कसलाच फायदा झाला नाही. उलट सहकारी सोसायट्या, बँका आणि विभागांवर या वरचढ शेतकरी वर्गाचे नियंत्रण असल्यामुळे त्यावर त्यांची मक्तेदारी बनलेली दिसते. लहान शेतकरी शेती कर्जासाठी सर्वतोपरी सावकारांवर अवलंबून राहतात. जे कर्जापोटी २५% ते ५०% इतके भयंकर व्याज आकारतात. या मुळे लहान व वंचित शेतकऱ्यांवरील कर्जाचे प्रमाण वाढतच आहे.

सुपर मार्केट संस्कृती ही अॅग्री बिझिनेस मुळे अस्तित्वात आली आहे व अॅग्री बिझिनेसने जागतिक शेती अर्थव्यवस्थेवर वर्चस्व ठेवले आहे. या सुपर मार्केट संस्कृती प्रोसेसड फूड ची दादागिरी असल्यामुळे त्यांच्या स्पर्धेत जगभरातील लहान शेतकरी व त्यांचा शेतीमाल टिकून राहू शकत नाही. जागतिक स्तरावर बलाढ्य कंपन्यानी जागतिक कृषीबाजारपेठेवर आपली अधिसत्ता बनविली आहे. संकरित बियाणे आणि पेटंट ही शस्त्रे वापरुन त्यांनी जगातील लहान शेतकरी संपविण्याचा घाट घातला आहे. जागतिक शेतीमुळे शेती उत्पादनाची मुल्य, स्वावंलबी अन्नसुरक्षा आणि लहान शेतकऱ्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

नविन आर्थिक धोरणांमुळे भारतीय शेतकरी जागतिक बाजारपेठेच्या स्पर्धेत विलीन झाला. एकीकडे वाढता

विजदर, खते, रसायने, कीटकनाशके, वाढता व्याजदर व कर्जाची अनुपलब्धता अश्या अनेक कारणांमुळे शेतकरी नाहिसा होत चाललेला आहे. तर जागतिक व्यापार संघटनेमुळे विकसीत व विकसनशील देशांमध्ये व्यापार विषमता वाढत आहे. या आंतरराष्ट्रीय संघटनावर विकसीत देशाचे अधिराज्य असल्यामुळे विकसनशील देशांतील शेतीवर विपरीत परिणाम होत आहे. जागतिक स्तरावर कृषी उत्पन्नाची आवक घटल्यामुळे भारताचा निर्यातदरही घटला आहे. विकसीत देशांतील कृषीसवलतीचा (सबसिडीज) वाढता दर त्यांच्या कृषीमालाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत योग्य दर मिळवून देतो. पण त्यामुळे विकसनशील देशांतील शेती उत्पन्ने या स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

भारत सरकारने अलिकडच्या कळात एकूण १४२९ क्रय वस्तुंवरील संख्यात्मक निर्बंध उठविले आहेत. यामुळे परराष्ट्रीय आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भारतीय कृषी बाजारपेठेतील मक्तेदारी वाढणार आहे. अन्न आणि उर्जा कायदा २००५ यामुळे भारतीय आणि आंतरराष्ट्रीय मोठ्या कंपन्यांच्या प्रोसेसड फुड ला भारतीय कृषीबाजारपेठेचा दरवाजा खुला झालेला आहे. त्यामुळे मोठ्या कंपन्याची मक्तेदारी वाढून भारतीय बाजारपेठेतून लहान शेतकरी नाहीसा होत आहे. त्यांचा किमान जगण्यावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण होत आहे. त्याच्या जगण्याच्या वाटाच बंद केल्याच आहेत.

जागतिकरणाच्या प्रक्रियेने जरी माणसाला जगण्याचे पर्याय व संधी निर्माण केल्या असल्या तरी शेतकऱ्यांना आत्महत्येशिवाय पर्याय उरलेला नाही. यात दुमत नाही.

संदर्भ :-

१) प्रा. बगाडे उमेश : फुले आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, प्रकाशन येवले. २००२
२) डॉ. कोतापल्ले नागनाप : महात्मा फुले गौरव खंड, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मंत्रालय मुंबई, प्रथम आवृत्ती -१९९१
३) डॉ. नासिरा बादकर (संपा.) महात्मा फुले : 'ईशारा' प्रबोधनाचा पूर्वरंग, हेमंत प्रकाशन कोल्हापूर १९९२

प्रा.प्रमोद मेश्राम
श्री.म.ह.खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पाचल - रायपाटण, ता. राजापूर,जि.रत्नागिरी

PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM . PACHAL
TRUE COPY

प्रती,

दिनांक १० सप्टेबर २०११

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा पी. डब्लू. एस. महाविद्यालय, नागपूर या महाविद्यालयात झालेल्या इंटरनॅशनल परिषदेत 'महिला सबलीकरण और बुद्ध तत्वद्यान ' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

10/9/2011

☎ : 2653711
Resi. : 2751412

P. W. S. ARTS & COMMERCE COLLEGE

ACCREDITED B+ BY NAAC
KAMPTEE ROAD, NAGPUR - 440 026

Date : ०४-०९-२०११

धन्यवाद

सम्माननीय श्री/सुश्री प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
श्री. मनोहर हरी खापणे कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी

'वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में बौद्ध दर्शन की प्रासंगिकता'

(Relevance of Buddhist Philosophy in the Globalised World)

विषय पर पी.डब्ल्यू.एस. कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय के तत्त्वावधान में दिनांक ०४ सितंबर २०११ को आयोजित एक दिवसीय अंतर्राष्ट्रीय संगोष्ठी में प्राप्त आपका सानिध्य हमारे लिए सदैव स्मरणीय रहेगा।

वैचारिक मंथन के अविस्मरणीय अवसर पर आपकी उपस्थिति से कार्यक्रम को विशिष्ट गरिमा प्राप्त हुई, तद्हेतु महाविद्यालय आपका कृतज्ञ है।

विश्वास है आपका स्नेह एवं सहयोग सदैव बना रहेगा।

प्राचार्य

डॉ. [illegible]

Officiating Principal
P. W. S. Arts & Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 26

PEOPLE'S WELFARE SOCIETY'S

P.W.S. Arts and Commerce College

Kamptee Road Nagpur-440026

Pali & Dr. Ambedkar Thought Research and Study Centre

UGC Sponsored

One Day Interdisciplinary International Conference

on

Relevance of Buddhist Philosophy in the Globalised World

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में बौद्ध दर्शन की प्रासंगिकता

Sunday, September 04, 2011

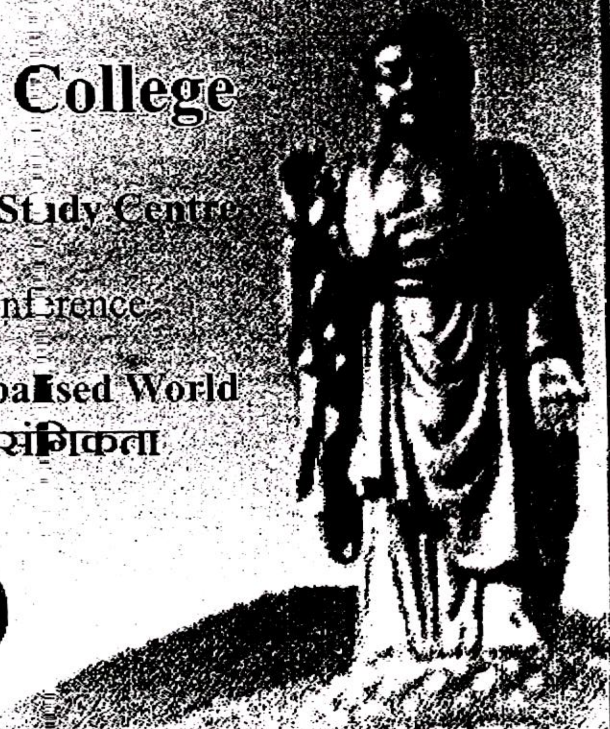

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. / ~~Ms.~~ Prof. Pramod Mesram

of [illegible]. M. H. Khapre College attended UGC Sponsored One Day Interdisciplinary International Conference on **Relevance of Buddhist Philosophy in the Globalised World.** He / ~~She~~ also presented the research paper entitled 'Women's Empowerment And Buddhist Philosophy.'

Dr. Madhukarrao Wasnik Chairman People's Welfare Society's	**Dr. R.P. Gan** Officiating Principal	**Dr. Balchandra Khandekar** Director Pali & Dr. Ambedkar Thought Research and Study Centre	**Prof. Sudesh Bhowate** Conference Secretary

महिला सबलीकरण और बुध्द तत्वज्ञान

बौध्द धम्म मानवता की कुंजी है। इसे अपनानेवाले सभी स्त्री-पुरूषों मे समता दिखाई देती है। आज भारत महासत्ता की ओर अग्रेसीत है। जीसका मूल बौध्द धम्म में दिखाई देता है। कल्पना किजिए अगर नारी आधुनिकता के युग मे गुलाम होती तो क्या आज भारत में महासत्ता का स्वप्न देखना संभव था? बौध्द धम्म के स्थापना तक और आज भी भारत मे दो विचारधाराए हमेशा एक दुसरे से टकराती दिखाई देती है। नारी को गुलाम बनानेवाली बम्मणवादी सामंती विचारधारा तो दुसरी ओर नारी को सम्मान देनेवाली बुध्द परंपरा। इतिहास गवाँ है की, आज नारी को बौध्द धम्म ने सम्मान देकर उसे उच्च स्थानो पर विराजित करके बुध्द ने पहिली बार महिलाओं के हित में अपने संघ में स्थान देकर उसे सम्मानित किया है।

सामंतवादी और साम्राज्यवाद शक्तियाँ अर्थशोषन के साथ-साथ स्त्री शोषन को भी महत्व देती हुयी नजर आती है। इतिहास इन बातो का गवाँ है की, नारीओं को हासिल करने के लिए भी इस देश में युध्द लड गये। स्त्रीयों को हासिल करके उसे बंदी बनाया गया। सामंतवादी युग तो युग आज युगमें भी हुआ नजर आता है। स्त्री जाती के बाह्य सौंदर्यपर रिझनेवाला कवी भी उसके अंतरंग को नही समज सका। इस व्यवस्था में स्त्री अपना जीवन अबला बनकरही अर्जित करती हुई दिखाई देती है।

''अबला जीवन हाय तेरी येही कहानी
आँचल में दुध और आँखों मे पानी।''

मध्ययुग तक नारी की दशा ऐसी बनी हुई थी। नारीओं का तो व्यापार भी इस समय किया जाता था। जिसकी खाद मनू और तुलसी की परंपराएँ देती नजर आती है। तो इसके खिलाफ बुध्द तत्वज्ञान में प्रतिक्रांती की उपज दिखाई देती है।

गौतमबुध्द स्त्रीयों के सम्मान में खडे दिखाई देते है। बुध्द ने सभी जातीपाती के उपेक्षित और दुःखी स्त्रीयों को अपने संघ में स्थान देकर उन्हे मानवी समानता प्रदान की। जबकी वैदिक परंपरासे लेकर उसके उपरांत स्त्रीयों को गुलामी बक्सती है। तो दुसरी और आम्रपाली जैसी नृत्यांगना को बौध्द धम्म में दिक्षा देना एक क्रांतीकारी पहल मानी जाती है। जिस समाज ने नारी को उपभोग की वस्तू मानकर उसकी घृणा की। उसी स्त्रीयों को अपने संघ में प्रवेश देकर बुध्द ने दुनिया के इतिहास में गौरव की बात की है। वर्तमान समय का पुरूष अपने पत्नी पर अन्याय अत्याचार करता दिखाई देता है। उसे अपने घर में ही कैद करता है। वहाँ गौतम बुध्द पत्नी यशोधरा को बौध्द धम्म की दिक्षा देकर अपने संघ में सामील करते है। गौतम बुध्द अपने बौध्द धम्म का प्रचार करने के लिए गाँव-गाँव, नगर-नगर यात्रा करते थे। उस समय में दुःखी प्रताडीत स्त्री जो उनके संपर्क में आती वे उसका निवारण करते थे। इसका परिणाम ये हुआँ की, स्वंय नारीयाँ अत्याचार के खिलाफ खडी हुई। जिस समाज में नारीको भोग्यासमान इस्तमाल किया जाता था वहाँ बुध्द 'स्वंय अत्त दिप भव' का संदेश देकर नारीओंको स्वंयप्रकाशित होने का संदेश देते है। जो दुनिया के इतिहास में बुध्द ने सभी लोगों के लिए मानवतापूर्वक जीवन जीने के लिए क्रांती की है।

'ढोर गवाँर शुद्र पशु नारी

ये सब ताडन के अधिकारी' ऐसी भूमिका तुलसीदास ने लेकर मनुवादी धून बजाई हैं। जिसने गौतम बुध्द के युग से निकली नारी चेतना का अवरोध किया। आर्यों के आगमन पश्चात यहाँ के मूल निवासी औरतों के साथ संसार करने लगे। उसी समय से ही नारी गुलाम बनती हुई नजर आती हैं। इतना ही नही तो उसी के साथ अन्याय अत्याचार, बालविवाह, सतीप्रथा जैसी अन्याचारी भूमिका सभी तौर पर उनकी रही है। जिसका फल आजकी दहेज प्रथा और भ्रूण हत्या हैं। वास्तव में गौतम बुध्द का तत्वज्ञान हर तरह के गैरबराबरी और शोषन का विरोध करते है।

रामास्वामी नायकर का कहना था की, 'भारत में जबतक ईश्वर का अस्तित्व रहेगा, तब तक छुआ छुत रहेगी।' वैसेही भारत में जब तब आर्य बम्मन रहेंगे तब तक स्त्री - पुरूष असमानता दिखाई देंगी। बुध्द तत्वज्ञान भारत भूमी की उपज है। जो भारत में भारतीयों को सशक्त बनाने में विश्वास प्रकट करता हैं। बीसवी सदी में सामाजिक नवजागरण और विज्ञानवादी भूमिका लेकर स्त्री-पुरूष को सशक्त बनाने में विश्वास प्रकट करता है। बुध्द धम्म ईश्वर को नकारता है। जहाँ ईश्वर के नाम पर धार्मिक और सामाजिक पाखंड निर्माण किए जाते हैं। वैदिक धर्म ईश्वर की आड में नारी का शोषण करता हुआँ दिखाई देता हैं। लेकीन बुध्द ने अपने जीवन पर यह संदेश दिया है की, इन स्त्रीयों का शोषण नही करेंगे। गाँव-गाँव में आज जो महिला मंडळ दिखाई दे रहे हैं जिन्होंने आर्थिक स्वावलंबन का रास्ता अपनाया है जिसका मूल स्त्रोत बौध्द धम्म में दिखाई देता है। वैदिक युग में नारी को स्वतंत्रता नही थी, सम्मानता नही थी। उसके उपर अन्याय अत्याचार करता हुआँ समाज दिखाई देता है। वही पर बौध्द धम्म स्त्रीयों को आत्मसम्मान देकर उसकी स्थिती, दशा, सुधारने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता हैं।

'पिता रक्षति कौमार्या, भ्रता रक्षति यौवने
रक्षन्ति स्वाविरे पुत्रा, न स्त्री स्वातंत्र्य महती।'

जिसका अर्थ है नारी को बाल्यावस्था में पिता, यौवन में पती और बुढापे में बेटे पर निर्भय रहना पडता था। जो नारी के स्वतंत्रता पर जादती है। डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी, 'हिंदु स्त्रीयों की उन्नति और अवनति' इस ग्रंथ में लिखते है की, हिंदुओं ने स्त्रीयों के साथ जो अमानवीय तरीके से बरताव किया जिसकी, विश्व में कोई मिसाल नही है। इसलिए बाबासाहब हिंदु कोडबिल के द्वारा गौतम बुध्द के विचारों की पहल करते हुअे नारीओं को सम्मान की जिंदगी बक्सते है।

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता का मूलमंत्र भारत में गौतम बुध्द ने ढाई हजार वर्ष पूर्व भारत में रोपा था। जो उनके पश्चात महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले जैसे और भी आदी फल है। नारी और अछुतों की गुलामी नष्ट करने की कृतिशिल भूमिका फुलेजीने की थी। भारत में रहनेवाले सभी जाती, धर्मो को समानता, स्वातंत्र्य मिलाने के लिए डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने २५ दिसंबर १९२७ को 'मनुस्मृति' को जलाकर पुरा किया। गौतम बुध्द के धम्मों मे स्त्री-पुरूष समतावादी विचारधारा होने के कारण १४ अक्तुबर १९५६ को डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी भारतभूमी में बुध्दधम्म पुर्नजीवित किया हैं।

निष्कर्ष :

गौतम बुध्द की मानवमुक्ती की विचारधारा स्त्रीमुक्ती की पैरवी करता हुआँ दिखाई देता है। जिससे प्रभावित होकर भारत में स्त्रीयाँ बौध्द धम्म में आकर्षित होकर अग्रेसित हो गयी थी। सम्राट अशोक भी बौध्द विचारधारा से प्रभावित होकर बौध्द धम्म के प्रचार-प्रसार के लिये अपनी कन्या संघमित्रा को विदेशों मे भेजते है। गौतम बुध्द के धम्म से चेतित स्त्रियों को रोकना इतना आसान नही था। वस्तुत: आज का स्त्रीवाद गौतमबुध्द के स्त्रीवादी विचारधारा की अग्रज, उन्नत कडी है। जिसका बीज बुध्द धम्म में दिखाई देता है।

प्रा. प्रमोद मेश्राम
श्री मनोहर हरि खापणे कॉलेज, पाचल
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी ४१६७०४.
ई-मेल : mhkcollegepachal@gmail.com

संदर्भ :

१) डॉ. बी. आर. आंबेडकर, 'हिंदु स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती', सुगत प्रकाशन, वैशाली नगर, नागपूर, १४ एप्रिल २००४.
२) जी. प्राजक्त, 'शोध कपिल वस्तूचा' चैत्य प्रकाशन, एन.९, सिडको, औरंगाबाद, २००१.
३) सौ. अरूणा प्र. मेश्राम, 'थेरी गाथेतील स्त्री प्रतिमा', संकेत प्रकाशन, नागपूर, १५ ऑक्टोबर २००४.
४) डॉ. अनिल सूर्या, 'प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री', सुगावा प्रकाशन, पुणे , १५ ऑक्टोबर २०१०.
५) चां. भ. खैरमोडे, 'डॉ. आंबेडकर आणि हिंदु कोडबिल', सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२.
६) वसंत राजस, 'स्त्रीयांचे उध्दारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', आनंद प्रकाशन जयसिंगपुरा औरंगाबाद, १४ जानेवारी २००५
७) वि. एन. सिंह, 'भारत के सामाजिक आंदोलन', रावत प्रकाशन, जयपूर.

प्रती, दिनांक १५ मार्च २०११

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर जिल्हा अमरावती या महाविद्यालयात झालेल्या इंटरनॅशनल परिषदेत 'महिला सशक्तीकरण और बुद्ध तत्वद्यान ' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

15/3/2011

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur

Tq. Daryapur, Dist. Amravati-444 814 (M.S.)

UGC Sponsored

Two Day Interdisciplinary International Buddhist Conference

On

RELEVANCE OF BUDDHISM IN PRESENT ERA

CERTIFICATE

This is to Certify that Dr./Prof./Mr./Miss. Promod S. Meshram

of Shri M.H.K. College of Art & Com. Pachal

participated in the 'Interdisciplinary International Buddhist Conference' organized by Buddhist Studies Centre held on 11th & 12th March, 2011

* Chaired Session / Appeared as a Guest in

* Presented a Research Paper titled महिला सशक्तिकरण और बुद्धीझम

RUE COPY

SHRI ... COLLEGE ... ARTS & COM. PACHAL

Dr. Sudam B. Bhagat
Principal

Miss. Rajani B. Gedam
Director

Dr.Sau. Kamaltai R. Gawai
President

महिला सशक्तीकरण और बुध्दिझम

आज भारत महासत्ता की ओर अग्रेसीत है। इसका मूल कारण स्त्री-पुरूष समता में दिखाई देता है। उसके प्रणेता गौतम बुध्द है। कल्पना किजिए अगर नारी आज भी गुलाम होती तो क्या महासत्ता का स्वप्न देखना संभव था? भारत में दो विचारधाराएँ हमेशा से एक दुसरे से टकराते दिखाई देती है। एक नारी को गुलाम बनानेवाली बम्मणवादी सांमती विचारधारा तो दुसरी नारी को सम्मान देनेवाली बुध्द पंरपरा। आज जो नारी की उन्नती उच्च स्थानों पर विराजित है उसका मूल बुध्दतत्वज्ञान में दिखाए देता है। वैश्विक इतिहास का अगर अवलोकन करें तो हमे ज्ञात होता है कि गौतम बुध्द ने पहिले बार नारीओं को संघ में प्रवेश देकर सम्मानित किया था जो आज के स्त्री आंदोलन के रूप में अमर है।

सामंतवादी और साम्राज्यवादी शक्तियाँ अर्थशोषन के साथ-साथ स्त्री शोषन को भी महत्व देती नजर आती है। इतिहास इन बातों का गवाँह है कि नारीओं को हासिल करने के लिए भी युध्द लड़े गये है। अक्सर युध्द जितकर नारीओं को हासिल किया गया है। सामंतवादी युग तो सुरा और सुंदरी से भरा हुआ नजर आता है। स्त्री के बाह्य सौंदर्य पर रीझनेवाला कवि कभी उसके अन्तरंग को नही समज सका। वह अबला बनकर ही जीवन अर्जित करती नजर आती है।

"अबला जीवन हाय तेरी यही कहानी

आँचल में दूध और आँखो में पानी।" की दशा मध्ययुग में नारी की बन गयी थी। जो बुध्द तत्वज्ञान के प्रतिक्रांति की उपज दिखाई देती है। नारीओं का तो व्यापार भी इस समय किया जाता था। इस विचारधारा को खाद मनु और तुलसी की परंपराएँ देती नजर आती है।

गौतमबुध्द स्त्रीयों के सम्मान में खडे दिखाई देते है। गौतम बुध्द ने जाति-पाँति से परे होकर समाज से उपेक्षित प्रताड़ित और दु:खी स्त्रीयों को अपने संघ में स्थान देकर उन्हें मानवी जीवन अर्पित किया था। जबकि वैदिक परंपरा स्त्रीयों को गुलामी बक्शती है। गौतमबुध्द का आम्रपाली नृत्यागणा को बौध्दधम्म में दीक्षा देना क्रांतिकारी पहल मानी जाती है। जिसे समाज उपभोग की वस्तु मानता है उससे, घृणा करता है। ऐसी नारी को सम्मान देना दुनिया के स्त्री इतिहास में गौरव की बात है। जहाँ वर्तमान समय का पुरूष बाहर तो तत्वज्ञान बधारता है पर स्वंय पत्नी पर अन्याय-अत्याचार करता दिखाई देता है या अपनी पत्नी को दरवाजे के भीतर ही कैद करता है। वहाँ गौतमबुध्द पत्नी यशोधरा को बौध्द धम्म की दीक्षा देकर संघ में शामिल करा लेते है। गौतमबुध्द गाँव-गाँव, नगर-नगर यात्रा करते थे उस समय जो भी दु:खी प्रताड़ित स्त्री उनके सम्पर्क में आती वे उसका दु:ख निवारण करते थे। इसका परिणाम यह हुआ कि स्वंय नारीयाँ अन्याय-अत्याचार के विरोध में ख़डी दिखाई देती है। जिस समाज में नारी को भोग्या समझकर उसका वस्तू के समान उपयोग मात्र किया जाता था वहाँ बुध्द अत्त-दिप-भव का सन्देश देकर नारीयों के स्वंय प्रकाशित होने का संदेश देते है। दुनिया के इतिहास में पहिले बार यह सन्देश गौतमबुध्द देते नजर आते है। तो मध्ययुग में तुलसीदास

"ढोर गँवार शुद्र पसु नारी

प्रती,

दिनांक १५ मार्च २०११

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर जिल्हा अमरावती या महाविद्यालयात झालेल्या इंटरनॅशनल परिषदेत 'महिला सशक्तीकरण और बुद्ध तत्वद्यान ' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

15/3/2011

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur

Tq. Daryapur, Dist. Amravati-444 814 (M.S.)

UGC Sponsored

Two Day Interdisciplinary International Buddhist Conference

On

RELEVANCE OF BUDDHISM IN PRESENT ERA

CERTIFICATE

This is to Certify that Dr./Prof./Mr./Miss. Promod S. Meshram

of Shri M.H.K. College of Art & Com. Pachal

participated in the 'Interdisciplinary International Buddhist Conference' organized by Buddhist Studies Centre held on 11th & 12th March, 2011

* Chaired Session / Appeared as a Guest in
* Presented a Research Paper titled महिला सशक्तिकरण और बुद्धीझम

Dr. Sudam B. Bhagat
Principal

Miss. Rajani B. Gedam
Director

Dr.Sau. Kamaltai R. Gawai
President

महिला सशक्तीकरण और बुध्दिझम

आज भारत महासत्ता की ओर अग्रेसीत है। इसका मूल कारण स्त्री-पुरूष समता में दिखाई देता है। उसके प्रणेता गौतम बुध्द है। कल्पना किजिए अगर नारी आज भी गुलाम होती तो क्या महासत्ता का स्वप्न देखना संभव था? भारत में दो विचारधाराएँ हमेशा से एक दुसरे से टकराते दिखाई देती है। एक नारी को गुलाम बनानेवाली बम्मणवादी सांमती विचारधारा तो दुसरी नारी को सम्मान देनेवाली बुध्द परंपरा। आज जो नारी की उन्नती उच्च स्थानों पर विराजित है उसका मूल बुध्दतत्वज्ञान में दिखाए देता है। वैश्विक इतिहास का अगर अवलोकन करें तो हमे ज्ञात होता है कि गौतम बुध्द ने पहिले बार नारीओं को संघ में प्रवेश देकर सम्मानित किया था जो आज के स्त्री आंदोलन के रूप में अमर है।

सामंत्तवादी और साम्राज्यवादी शक्तियाँ अर्थशोषन के साथ-साथ स्त्री शोषन को भी महत्व देती नजर आती है। इतिहास इन बातों का गवाँह है कि नारीओं को हासिल करने के लिए भी युध्द लड़े गये है। अक्सर युध्द जितकर नारीओं को हासिल किया गया है। सामंत्तवादी युग तो सुरा और सुंदरी से भरा हुआ नजर आता है। स्त्री के बाह्य सौंदर्य पर रीझनेवाला कवि कभी उसके अन्तरंग को नही समज सका। वह अबला बनकर ही जीवन अर्जित करती नजर आती है।

"अबला जीवन हाय तेरी यही कहानी

आँचल में दूध और आँखो में पानी।" की दशा मध्ययुग में नारी की बन गयी थी। जो बुध्द तत्वज्ञान के प्रतिक्रांति की उपज दिखाई देती है। नारीओं का तो व्यापार भी इस समय किया जाता था। इस विचारधारा को खाद मनु और तुलसी की परंपराएँ देती नजर आती है।

गौतमबुध्द स्त्रीयों के सम्मान में खडे दिखाई देते है। गौतम बुध्द ने जाति-पाँति से परे होकर समाज से उपेक्षित प्रताड़ित और दु:खी स्त्रीयों को अपने संघ में स्थान देकर उन्हें मानवी जीवन अर्पित किया था। जबकि वैदिक परंपरा स्त्रीयों को गुलामी बक्शती है। गौतमबुध्द का आम्रपाली नृत्यागणा को बौध्दधम्म में दीक्षा देना क्रांतिकारी पहल मानी जाती है। जिसे समाज उपभोग की वस्तु मानता है उससे, घृणा करता है। ऐसी नारी को सम्मान देना दुनिया के स्त्री इतिहास में गौरव की बात है। जहाँ वर्तमान समय का पुरूष बाहर तो तत्वज्ञान बधारता है पर स्वंय पत्नी पर अन्याय-अत्याचार करता दिखाई देता है या अपनी पत्नी को दरवाजे के भीतर ही कैद करता है। वहाँ गौतमबुध्द पत्नी यशोधरा को बौध्द धम्म की दीक्षा देकर संघ में शामिल करा लेते है। गौतमबुध्द गाँव-गाँव, नगर-नगर यात्रा करते थे उस समय जो भी दु:खी प्रताड़ित स्त्री उनके सम्पर्क में आती वे उसका दु:ख निवारण करते थे। इसका परिणाम यह हुआ कि स्वंय नारीयाँ अन्याय-अत्याचार के विरोध में ख़डी दिखाई देती है। जिस समाज में नारी को भोग्या समझकर उसका वस्तू के समान उपयोग मात्र किया जाता था वहाँ बुध्द अत्त-दिप-भव का सन्देश देकर नारीयों के स्वंय प्रकाशित होने का संदेश देते है। दुनिया के इतिहास में पहिले बार यह सन्देश गौतमबुध्द देते नजर आते है। तो मध्ययुग में तुलसीदास

"ढोर गँवार शुद्र पसु नारी

ये सब ताड़न के अधिकारी।'' की मनुवादी धून बजाते नजर आते है। जिसने गौतमबुध्द के युग से निकली नारी चेतना को अवरोध किया। नारी शोषण के मुलमें परकिय आर्यों का भारत में आगमन होना है वे बम्मण भारत आयें, यहाँ की मूल निवासी औरतों के साथ संसार करने लगे तब वे उन्हें गुलामी में रखते थे। जैसा एक विजयी राजा पराजित पर अन्याय-अत्याचार करता है वैसा सलुख बम्मणों ने औरतों के साथ किया है। उसका विकृत रूप हम सतीप्रथा, विधवाओंपर किए जानेवाले अन्याय-अत्याचार और बालविवाह में देख सकते है। आज की दहेज प्रथा और लड़की की भ्रुणहत्या उसीका फल है। वास्तव में गौतमबुध्द का तत्वज्ञान हर तहर के गैरबराबरी और शोषण का विरोध करता है।

रामस्वामी नायकर यही कहते है,''भारत में जब तक ईश्वर का अस्तित्व रहेगा तब तक छुआछूत रहेगी।'' वैसेही भारत में जबतक परकिय आर्य बम्मण रहेंगे तब तक वे स्त्री-पुरूष असमानता को खाद देते रहेंगे। योंहि नहीं राजाराम मोहन रॉय सतीप्रथा के विरोध में अपना जीवन अर्पित करतें। बुध्द तत्वज्ञान इसी भारत भूमि की उपज है। परिणामस्वरूप भारतीय स्त्रीयों को सशक्त बनाने में वह विश्वास करता है। १९वीं सदी का सामाजिक नवजागरण बुध्द के विज्ञानवाद और स्त्री-पुरूष समतावादी विचारधारा की अगली कड़ी की रूप में अवतरीत होता है। बुध्दधम्म ईश्वर को नकारता है। जहाँ ईश्वर होता है वहाँ धार्मिक और सामाजिक पाखण्ड निर्माण किये जाते है। वैदिक धर्म ईश्वर की आड में नारी शोषण का फायदा उठाता है। बुध्द ने जीवनभर सन्देश दिया है कहीं पर भी हम स्त्रीयों का विरोध या शोषण का समर्थन करते उन्हें देख नहीं सकते। आज गाँव-गाँव में जो महिला मंडल दिखाई दे रहे है जिन्होंने आर्थिक स्वावलंबन का रास्ता अपनाया है। उसका मूल स्त्रोत बौध्दधम्म में दिखायी देता है। जहाँ गार्गी और मैत्रेयी जैसी नारीयाँ अपनी विद्वत्ता के लिए प्रसिध्द थीं। हम वैदिक युग में नारीयों को सम्मानित होते देख नहीं सकते। वैदिक धर्म ईश्वर को महत्व देकर जीते-जागते इन्सान पर अन्याय-अत्याचार करने की छूट देता है वहीं पर बौध्द धम्म स्त्रीयों के आत्मसम्मान भरी जिंदगीका पक्षघर बनता नजर आता है। वैदिक धर्म में पुरूष की जाति स्त्री को लगती है पर बौध्द धम्म में स्त्री और पुरूष स्वतंत्र होने के कारण वे अपना स्वंय रास्ता चून सकते है। जब की मनु स्त्री को तमाम उम्र पुरूषों पर निर्भर बनाता है।

''पिता रक्षति कौमार्या, भ्रता रक्षति यौवने

रक्षन्ति स्वाविरे पुत्रा, न स्त्री स्वातंत्र्य महती।'' जिसका अर्थ है नारी को बाल्या अवस्था में पिता, यौवन में पति और बुढापेमें बेटे पर निर्भर रहना पड़ता था। जो नारी के साथ सरासर ज्यादती है। जबकिं गौतमबुध्द स्त्री के स्वतंत्र असित्व के पक्षधर है। डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी अपने ''हिंन्दू स्त्रीयों की उन्नति और अवनती'' इस ग्रंथ लिखते है की, हिन्दूओं ने स्त्रीयों के साथ जो अमानवीय तरीके से बर्ताव किया जिसकी विश्वमें कोई मिसाल नही है। इसी का परिणाम यह हुआ है कि 'हिन्दू कोडबील' के द्वारा डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी गौतमबुध्द के विचारों की पहल करते हुए नारीयों को सम्मान की जिंदगी बक्शते है।

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता इस त्रिसूत्री का जन्मदाता फ्रान्स न होकर गौतमबुध्द है। जिन्होंने ढाई हजार (२५००) वर्ष पूर्व भारत में यह त्रिसूत्री रूपी बीरवा रोपा था। जिसके महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीमाई फुले आदि फल है। नारी और अछुतों की गुलामी नष्ट करने की इच्छा ज्योतिराव फुलेजीने जतायी थी। उसे डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजीने २५ दिसंबर १९२७ को मनुस्मृति जलाकर पुरा किया। गौतमबुध्द के स्त्री-पुरूष समता वादी विचारधारा के कारणही यह बौध्दधम्म दुनिया में फैला है जिसे डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी १४ अक्तुबर १९५६ को भारत भूमि में पूर्नजिवित करते है।

आधुनिक समय में जीन विचार धारोओं ने भारतीय धर्म और सामाजिक विचाराधारोओं में अमुलाग्र बदलाव किया उनपर बुध्द के स्त्रीवादी विचारधारा का प्रभाव दिखाई देता है। जिसमें चक्रधर स्वामी, महानुभव पंथ, वारकरी संप्रदाय, संत तुकाराम, चोखामेला, बसवेश्वर आदी को देखा जा सकता है। वैदिक धर्म में हर जाती की स्त्री शोषित थी। जिसे बुध्द तत्वज्ञान सम्मानित करता है। कितना वहशीपन है कि पुजारियों और शोषकों के यौन तृप्ती के लिए देवदासी जैसी बर्बर प्रथा भारत में प्रचलित की गयी थी। तो दुसरी ओर बुध्द हर तहर की नारी फिर वह वेश्या ही क्यों न हो उसमें विवेक जागृत करके उसका पंरिस्कार करते है।

***निष्कर्ष :** हम कह सकते है कि गौतमबुध्द की विचारधारा मानवमुक्ती के साथ-साथ स्त्री मुक्ति की पैरवी करती है। जिससे प्रभावित होकर ढाई हजार वर्ष पूर्व भारत में स्त्रीयाँ बौध्द धम्म के ओर आकर्षित हो गयी थी। सम्राट अशोक भी गौतम बुध्द की विचारधारा से प्रभावित होकर अपनी कन्या संघमित्रा को विदेशों में बौध्द धम्म प्रसार-प्रचार हेतू भेजते है। गौतमबुध्द के धम्म से चेतित स्त्रीयों को रोकना इतना आसान नही था। आज तो डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजीने संविधान के द्वारा भारत कोही बौध्दमय किया है। वस्तुत: आज का स्त्रीवाद गौतमबुध्द के स्त्रीवादी विचारधारा की उन्नत अग्रज कड़ी है। जिसका बीज बुध्द धम्म की स्त्रीवादी भूमिका में है।

प्रमोद एस. मेश्राम
श्री. मनोहर हरी खापणे कॉलेज ऑफ आर्टस अँड
कॉमर्स, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.
पिन ४१६ ७०४.
ईमेल : mhkcollegepachal@gmail.com

TRUE COPY
PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM. PACHAL

***संदर्भ :**

१) डॉ. बी. आर. आंबेडकर, "हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती", सुगत प्रकाशन वैशाली नगर, नागपूर, १४ एप्रिल २००४.
२) जी. प्राजक्त, "शोध कपिलवस्तूचा" चैत्य प्रकाशन, एन-९ सिडको औरंगाबाद, १४ एप्रिल २००१.
३) सौ. अरूणा प्र. मेश्राम, "थेरी गाथेतील स्त्री प्रतिमा", संकेत प्रकाशन हिलरोड गांधीनगर, नागपूर, १४ ऑक्टोबर २००४.
४) डॉ. अनिल सूर्या, "प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री", सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, १५ ऑक्टोबर २०१०.
५) चां. भ. खौरमोडे, "डॉ. आंबेडकर आणि हिंदु कोडबिल", सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, चतुर्थ आवृत्ती, २००२.
६) वसंत राजस, "स्त्रीयांचे उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर", आनंद प्रकाशन, जयसिंगपुरा औरंगाबाद, १४ जानेवारी २००५.
७) यादव गायकवाड, "एतंबुध्द-भीमान सासनं", पवन प्रकाशन तारांगण, परभणी, १२ जून २००६.
८) वि. एन. सिंह, "भारत में सामाजिक आंदोलन", रावत प्रकाशन जयपूर.
९) सुविरा जायसवाल, "जातिवर्ण व्यवस्था", ग्रंथ शिल्पी, बी-५, लक्ष्मीनगर, नई दिल्ली, २००४.

प्रती,

दिनांक ०७ मार्च २०१२

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा आठल्ये, सप्रे, पित्रे महाविद्यालय, देवरुख या महाविद्यालयात झालेल्या यु. जी. सी. पुरुस्कृत नॅशनल परिषदेत 'मानवी हक्क व दुर्बल घटक' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

5/3/2012

UGC Sponsored Two- Day National Level Seminar
On
"Human Rights and Social Justice"
March 2-3, 2012
Organized By
DevrukhShikshanPrasarakMandal's

Nya. Tatyasaheb Athalye Arts, Ved. S.R. Sapre Commerce & Vid. Dadasaheb Pitre Science College, Devrukh-415 804 Dist – Ratnagiri (Maharashtra State)

NAAC Re-accredited B Grade (CGPA 2.82)
(Mumbai University Best College Award 2009-10)

In association with
S. B. Keer Law College, Ratnagiri

Certificate

*This is to certify that **Prof. Pramod S. Meshram** from Shri Manohar Hari Khapne College, Pachal has actively participated and presented research paper in the UGC Sponsored Two-Days National Level Seminar on **"Human Rights and Social Justice"** organized by. Nya. Tatyasaheb Athalye Arts, Ved. S. R. Sapre Commerce and Vid. Dadasaheb Pitre Science College, Devrukh, Dist. Ratnagiri (Maharashtra State) during March 2-3, 2012. He presented research paper entitled* "मानवी हक्क व दुर्बल घटक"

Date: 03/02/2012

Prof. S. B. Devarde
Convener

Dr. N. P. Tendolkar
Principal

TRUE COPY

PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM., PACHAL,
Ravpatan, Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri - 416 704

मानवी हक्क व दुर्बल घटक

जगाच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक महत्वाचे बिरूद म्हणून मानवी हक्क संकल्पनेचा उदय झालेला दिसून येतो. तथापि दुसऱ्या महायुध्दानंतर उदयाला आलेल्या मानवी हक्क संपल्पनेने राष्ट्र-राज्याच्या सीमा ओलांडून हक्क विषयक चर्चा विश्वाला वेगळे परिणाम दिले. राष्ट्र-राज्याची मान्यता असो वा नसो व्यक्तीला जन्मत:च काही हक्क प्राप्त होतात ही संकल्पना मान्य झालेली आहे. आज राष्ट्र राज्याच्या कार्यक्षेत्रातील व्यक्तीच्या मानवी हक्कांबरोबर आपण कोणत्याही, राज्यहीन, विस्थापित व निर्वासितांच्या हक्कांची चर्चा करू शकतो आणि म्हणूनच मानवी हक्कांचे उल्लंघन हा कळीचा मुद्दा बनला आहे. आज एखाद्या राज्यात किंवा राष्ट्रात मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत असल्यास राष्ट्रीयच नाही तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर टिकेला सामोरे जावे लागते.

❖ मानवी हक्क म्हणजे काय?

कोणत्याही राष्ट्राची प्रतिष्ठा त्याने आपल्या नागरीकांना दिलेल्या हक्कांवरून ओळखली जाते. माणसाला माणूस म्हणून समाजामध्ये वावरण्यासाठी आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यासाठी आणि आपली सर्वांगीण प्रगती व विकास साधण्यासाठी मानवी हक्कांची गरज असते. थोडक्यात असे की, व्यक्तीला कोणत्याही अडथळ्याविना स्वत:चा विकास साध्य करता यावा यासाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे म्हणजे हक्क होय. याचाच अर्थ असा की, मानवी हक्कांची संकल्पना राज्याच्या सीमपलीकडे जाऊन मानवाच्या वैश्विक हक्काची परिभाषा मांडते. मानवी हक्क संकल्पनेचे गृहितक असे आहे की, सर्व मनुष्य मात्र हे समान आहेत, म्हणून त्यांना प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्यासाठी काही समान हक्क उपलब्ध असले पाहिजेत. कोणतीही जात, वंश, भाषा, वांशिकता, धर्म, संस्कृती आणि राष्ट्रीयता यामध्ये भेदभाव न करता स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी काही हक्क उपलब्ध असले पाहिजेत.

जगातील सर्व मानव समान आहेत व जगातील सर्व मनुष्यांना काही समान मुलभूत गरजा असतात या दोन पायाभूत गृहितकांवर मानवी हक्कांची संकल्पना उभी आहे. मानवाच्या प्रागैतिहासिक काळापासून हक्कविषयक संकल्पनेचे संकेत मिळतात. ज्यामध्ये पश्चिम युरोपातील उरचा नम्मू (उरचा राजा) याने स्थापन केलेली कायदेसंहिता (बी.सी.२०५०), प्राचीन भारतात अशोकच्या काळात ''नागरी हक्कांची'' पायाभूत तत्वे निर्माण करण्यात आली. ज्याने कलिंगच्या युध्दानंतर बौध्दधर्माचा स्विकार करून अहिंसा, सहिष्णुता, पालक, गुरूजन सर्वांप्रती आदर, मैत्रीभाव या तत्वांचा अंगिकार केला. वेद, बायबल, कुराण यामध्येही लोकांची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या सांगितल्या आहेत. आधुनिक काळात अमेरिका व फ्रेंच राज्यक्रांतीने मानवाच्या अभिन्न अशा नैसर्गिक हक्कांची क्रांतिकारी संकल्पना मांडलेली आढळतो.

ज्यामध्ये गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्यामध्ये दुसऱ्या महायुध्दानंतर निर्वसाहतीकरणाच्या प्रक्रियेने जोर धरल्याने दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका व आशियाई खंडातील अनेक वसाहती स्वंतत्र बनल्या. या बहुतांश राष्ट्रांनी आपल्या राष्ट्रीय संविधानाद्वारे लोकशाही शासनप्रणालीचा स्विकार करून आपल्या नागरिकांना काही मुलभूत हक्क बहाल केले. यातूनच मानवी हक्कांचा पाया रचला गेला.

❖ भारतीय संविधानातील मानवी हक्क :

भारतीय घटनेच्या सरनाम्यातच मानवी हक्कांची आधारशिला असणाऱ्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय याप्रती निसंदिग्ध स्वरूपात बांधिलकी व्यक्त करण्यात आलेली आहे. घटनेच्या विभाग ३ मधील, १२ ते ३५ ही

कलमे व्यक्तींच्या मुलभूत हक्कांशी संबंधित आहेत. ज्यामध्ये भारतीय घटनेने सहा प्रकारचे हक्क भारतीय नागरिकांना प्रदान केलेले आहेत.

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग कायदा १९९३ मध्ये स्थापन करण्यात आला. ज्यात नागरिकांच्या जिवित, स्वातंत्र्य, समता व प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याच्या मानवी हक्कांचे योग्य रितीने संरक्षण केले जाते की नाही हे बघण्यासाठी आयोग महत्वपूर्ण भूमिका निभावतो.

❖ भारतातील मानवाधिकारासंबंधि कळीचे मुद्दे :

भारतीय स्थानीक व आंतरराष्ट्रीय प्रक्रियेचा अभ्यास केल्यास मानवधिकारांचे उल्लंघन फार मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसते. त्यातील महत्वपूर्ण घटक पुढीलप्रमाणे:

१) पोलीस, सुरक्षा व लष्करी दले यांच्या दमनकारी कारवाया :

अनेकवेळा शासकीय यंत्रणाकडून निरपराध व्यक्ती व गटांना लक्ष केले जाते. समाजातील विघातक कृतींचा बिमोड करण्यासाठी केवळ लष्करी उपययोजनांवर भर दिल्यामुळे सामान्य जनजीवन दुरापास्त होते. परिणामी शासकीय यंत्रणा दमनकारी बनून मानवी हक्कांच्या उल्लंघनास जबाबदार ठरतात. आजही भारतात फार मोठ्या प्रमाणावर पोलीस कोठडीतील हत्या, बलात्कार यास पोलीस यंत्रणा जबाबदार असते. अलीकडे अनेक घटनांतून पुढे आलेल्या खोट्या पोलीस चकमकी मानवी हक्कांचे उल्लंघन करताना दिसतात. प्रभावी प्रसार माध्यमे व न्यायव्यवस्था असतानादेखील प्रशासन मानवी हक्कांची अर्थपूर्ण हमी देण्यास अपयशी ठरले आहे.

२) कैद्यांचा छळ :

कैद्यांच्या हक्कासंबंधि स्वतंत्र व वेगळा कायदा अजुनही स्विकारण्यात आलेला नाही. परिणामी असलेली यंत्रणा कैद्यांशी मनमानी व अमानवी स्वरूपाची वर्तणूक देताना आढळून येते.

३) फाशीची शिक्षा :

मानवी हक्कांमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार बहाल केलेला आहे. त्यामुळे 'ॲमनेस्टी इंटरनॅशनल' या संस्थेच्या मते फाशीची शिक्षा ही मानवी हक्कांच्या कल्पनेशी विसंगत ठरते.

४) स्त्रीविरोधी हिंसा :

स्त्री व पुरूष हे भारतीय घटनेनुसार समान असताना देखील खाजगी व सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रात स्त्रीला समानतेची वागणूक दिली जात नाही. त्यामुळेच स्त्री-भ्रूण हत्या, बालविवाह, लैंगिक छळ-अत्याचार, बलत्कार, हुंडाबळी यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावेच लागते. आधुनिक भारताने जागतिकीकरणाची भूमिका स्विकारली असली तरी स्त्रीकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन बदललेला नाही.

५) दुर्बल घटकांवरील अत्याचार:

भारतीय घटनेने जरी जात, धर्म, लिंग, अस्पृश्यता यांसारख्या सर्व बाबी कालबाह्य ठरवलेल्या असल्या तरी आजही आधुनिक भारतात जातीवास्तव्याचे नकारात्मक, विषम व शोषणकारी परिणामच भोगावे लागत आहेत. ग्रामीण भागात अत्याचार, अन्याय व हालअपेष्टांना सामोरे जावे लागत आहे. ही स्थिती भारत, आज महासत्तेकडे झुकलेला असताना देखील आजही भारतातील संपूर्ण राज्यात दिसून येते. महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी प्रबोधनाची पार्श्वभूमी असलेल्या राज्यात तिव्र पडसाद असल्याचे दिसून येते. याचे जिवंत उदाहरण म्हणजे खैरलांजी प्रकरण होय. ही केवळ सामाजिक, आर्थिक वंचितांच्याच वाटेला आलेली दिसते. त्यातही

शिक्षणाचा अभाव, कनिष्ठ प्रतिचे काम, बेकारी, दारिद्र्य यामुळे प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगणे अशक्य झालेले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यमत्व वाट्याला आल्यामुळे स्त्रीया लैंगिक शोषणाच्या बळी पडताना दिसत आहेत.

६) बालमजुरी :

बालमजुरी ही एक भारतीय समाजातील महत्वाची समस्या बनलेली आहे. दारिद्र्य, बेकारी, निरक्षरता या समस्यांच्या चक्रातून बालमजुरीची समस्या उद्भवलेली आढळते. कुटुंबात उत्पन्नाचे साधन नसल्यामुळे व मुलांना शिक्षण देणेही शक्य नसल्यामुळे मुलांना बालमजुरीवर पाठविले जाते. सुशिक्षित समाजही स्वस्त दराने कामगार उपलब्ध होतो म्हणून या प्रथेला खतपाणी घालतो. ही बालमजुरीची प्रथा मानवी अधिकाराचे उल्लंघन करणारी ठरते. तरी आजही यासारख्या समस्या कायदे असुनही पूर्णपणे संपल्याचे दिसत नाही. आजही ही समस्या तीव्र स्वरूपाचीच असल्याचे दिसून येते.

भारतानेही जागतिकीकरणाच्या रेट्यात पाऊल टाकल्यानंतर जवळपास सर्वच क्षेत्रावर त्याचा कमी-अधिक प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यातच सक्तीच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने झटकलेली आहे. डॉ. आनंद तेलतुंबडे यांच्या मते शिक्षणाच्या बाबतीत जागतिकीकरणाच्या चळवळीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर खाजगीकरण, व्यापारीकरण व अभिजातीकरण झालेले आहे. विशेष महत्वाचे म्हणजे खाजगी संस्थामध्ये जागतिकीकरणाच्या कृतीमुळे दलितांना आरक्षणसुध्दा नाकारण्यात आलेले आहे. त्याची झळ अन्य जातीतल्या उतरंडीवरील दुर्बल घटकांना बसेल हे निश्चितच यातून स्पष्ट होते.

१९९० च्या दशकात जमातवादाची समस्या पुढे आली ज्यामध्ये मुंबईची दंगल (१९९२-९३), गुजरातमधील नरसंहार (२००२) यांसारख्या घटनांनी अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचा प्रश्न ऐरणीवर आणलेला आहे. महाराष्ट्रातील खैरलांजी हत्याकांडाने अत्याचाराची कटु वास्तवता उघडकीस आणलेली आहे.

❖ सारांश:

आजही मानवी हक्क आयोगाने अनुसूचित जाती, जमाती यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी जे-जे कायदे केले ते सर्व फोल ठरताना दिसून येतात. जोपर्यंत समाजातील दारिद्र्य, विषमता, अत्याचार, शोषण, धार्मिक व सामाजिक अंधश्रध्दा संपणार नाहीत. तोपर्यंत मानवी हक्कांचे उल्लंघन अधिक ठळकपणे व राजरोसपणे आपल्या निदर्शनास येतांना दिसेल यात तिळमात्र शंका नाही. यासाठी शासनाने त्या गंभीर समस्याकडे तेवढ्याच तिव्रतेने बघण्याची गरज आहे व त्यासंबंधि तसे कठोर निर्णय घेण्याची गरज आहे. केवळ घटनात्मक तरतुदी करून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण होणार नाही तर त्यासाठी विकास कार्यक्रमांचीही अंमलबजावणी केली जावी नाहीतर मिळालेल्या स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ उरणार नाही.

❖ संदर्भ:

१) कदम ये. ना., २०व्या शतकातील जगाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२) प्रा. कऱ्हाडे, जागतिकीकरण व भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
३) कुलकर्णी अ. ना. भारतातील स्थानीक स्वशासन, विद्या प्रकाशन, नागपूर
४) संपादक मंडळ, एम.पी.एस.सी. राज्यसेवा परीक्षा मार्गदर्शन

TRUE COPY

श्री. प्रमोद शिवचरण मेश्राम
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री मनोहर हरी खापणे कॉलेज ऑफ आर्टस् अँड कॉमर्स, पाचल
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM., PACHAL
Raypatan, Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri - 416 704

प्रती,

दिनांक २३ जानेवारी २०१३

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या शोध निबंध संग्रहामध्ये 'महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि डॉ. आंबेडकर' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

22/1/2013

अर्थतज्ज्ञ
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

प्रा. डॉ. उत्तम हनवते

Arthtadnya Dr. Babasaheb Ambedkar
(Antarvidyashakhiy shodhnibandh- Sangraha)
Edi- Dr. Uttam Hanwate

अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
(आंतरविद्याशाखीय शोधनिबंध - संग्रह)
संपादक :- प्रा. डॉ.उत्तम हनवते

ISBN 978-93-81190-93-7

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© **सर्व हक्क संपादकीय**

प्रथम आवृत्ती :- २३ जानेवारी २०१३

मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- सुशिल कोरे

मूल्य : ३००.०० रुपये

अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

Adv. Ganeshraoji Dudhgaonkar
Member of Parliament
(Lok Sabha)

MESSAGE

It is my emmence pleasure to know that Dept. of History. DSM's Arts, Commerce and Science college, Jintur, Dist Parbhani is organizing a U.G.C. sponsored Two day National level Conference on 23th-24th January 2013 on the subject titled "Economical Attitude of Dr. B.R. Ambedkar".

I wish all success for the conference.

Dt. 23 January 2013

Adv. Ganeshraoji Dudhgaonkar
(Member of Parliament)

३३. डॉ. बाबासहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण १७७
प्रा. प्रिती वाहने

३४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विद्युत विषयक धोरण १८१
प्रा. कांतराव कलाने

३५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार १८५
प्रा. माधुरी देवतळे

३६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण १८८
प्रा. सुनिता बोरडे

३७. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि डॉ. आंबेडकर १९४
प्रा. प्रमोद मेश्राम

३८. डॉ. आंबेडकरांचा खोती निर्मुलन लढा १९८
प्रा.डॉ. दिनेश मोरे

३९. डॉ. आंबेडकर आणि मराठवाडयातील भूमिहिनांचे आंदोलन २०३
प्रा. डी.ए.मोरे

४०. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि डॉ. आंबेडकर २०६
प्रा. निता पांडे

४१. डॉ. आंबेडरांचे श्रमिकांबाबतचे विचार २०९
प्रा. शाहुराज गायकवाड

४२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री कामगार विषयक धोरण २१४
प्रा. दत्ता हिंगमीरे

४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर खोती निर्मुलन विधयेक २१८
प्रा. रेखा राऊत

४४. भारतीय अर्थशास्त्राच्या विकासात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान २२१
प्रा. एस.एन. शिंदे

४५. डॉ. आंबेडकर आणि राज्य समाजवाद २२४
प्रा. एस.एन. शिंदे

४६. दादाभाई नौरोजींचे आर्थिक विचार व आजची स्थिती २२८
प्रा. डॉ. बी. के. शिंदे

४७. दादाभाई नौरोजी यांचे आर्थिक विचार २३३
प्रा.डॉ. विरेंद्र बैस

४८. खोती पध्दत व डॉ. आंबेडकर २३६
प्रा.डॉ. उत्तम सावंत

४९. Economical Development & Dr. B.R. Ambedkar २३९
Prof. S.M. Mohade

५०. स्त्री सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर २४३
प्रा. माणिक खंदारे

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक धोरण २४७
प्रा. आनंदा काळबांडे

५२. डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय विचार मंथन २५०
प्रा. माधव कांबळे

५३. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीयांचे आर्थिक सबलीकरण २५३
प्रा. एस.जी. अन्सारी

५४. खोती पध्दती सामाजिक व मानसिक गुलामगिरीचे प्रतिक २५६
प्रा. आर.एम. गुलदे

३७. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि डॉ. आंबेडकर

◆

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
(सहाय्यक अधिव्याख्यता)
श्री मनोहर हरी खापणे कॉलेज, पाचल
ता. राजापूर जि रत्नागिरी,
मोबा. ९४०४७७४४९९.

◆

हिंदू धर्माची उन्नती आणि अवनाती याला जबाबदार कोण ? या आपल्या ग्रंथात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, हिंदुनी प्राचीन काळापासून स्त्रियांना जी अमानूष वागणूक दिली आणि त्यांच्याशी नीच कृत्ये केली आहेत, त्यांना सीमा नाही. या देशात स्त्री जातीवर जेवढा अन्याय अत्याचार झाला, त्यांची जेवढी विटंबना झाली तेवढी जगातील कोणत्याही देशातील स्त्रियांची झालेली नाही. उच्च विचार आणि नीच आचार करायला शिकविणारी हिंदु संस्कृती ही जगातील एक बदनाम व मानव जातीला काळीमा फासणारी संस्कृती आहे. तिला उच्च किंवा सार्वश्रेष्ठ संस्कृती कशी म्हणता येईल ?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाणले होते की, हिंदु समाजाच्या वर्ण व्यवस्थेची रचना ही मडक्याच्या उतरंडी सारखी योजनाबध्द आहे. ब्राम्हणांच्याखाली क्षत्रिय, क्षत्रियांच्याखाली वैश्य, वैश्यांच्या खाली शुद्र, शुद्रांच्याखाली अतिशुद्र आणि प्रत्येक मडक्यात पुरुषांच्या खाली स्त्री. त्यामुळे प्रत्येक वर्णातील स्त्री ही पुरुषांची गुलाम आहे. स्त्री-पुरुषांमधील विषमतेची आणि श्रेष्ठ-कनिष्ठ ही दरी कायम आहे. आणि म्हणूनच समाज रचनेत स्त्रीला दुय्यम स्थान आहे. स्त्रियांना पुरुषांबरोबरचे स्थान देण्यासाठी ती मडक्यांची उतरंड मोंडावी लागेल. पण ती मडकी न फोडता मडक्यातील स्त्री-पुरुषांना समान स्थान कसे देता येईल याचा विचार करावा लागेल ही गोष्ट कायद्यानेच होऊ शकतील.

भारतीय समाजव्यवस्थेत चातुवर्ण्याच्या पुरस्कर्त्यांनी चातुवर्ण्य पध्दतीमध्ये स्त्रियांचे नेमके काय स्थान असेल याचा विचार केलेला दिसत नाही. मकग चातुवर्ण्य पध्दतीमध्ये स्त्रियांचे नेमके स्थान काय होते ? याचे स्पष्ट उत्तर असे की, शुद्राप्रमाणे स्त्रियांनी रहावे. त्यामुळे स्त्रियांना वेगळया अर्थाजनाची गरज नाही. त्यामुळे प्राचीन काळापासून ते आधुनिक

काळातील स्त्रिया बऱ्याच प्रमाणात नागवल्या गेल्या. स्त्री वर्ग अशिक्षित असल्यामुळे पुरुषवर्गापुढे त्या गोगलगाईप्रामणे वागतांना दिसतात. स्त्रियांना त्यांच्यावर होत असलेल्या धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक बंधनातून मुक्त केल्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार नाही. म्हणूनच ते रमाबाईला एका पत्रात लिहितात की, स्त्रियांच्या उन्नती व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक योध्दा आहे. व हेच आपले ब्रिदवाक्य सार्थकी करण्यासाठी त्यांनी एका हातात कायद्याचे शस्त्र व दुसऱ्या हातात चळवळीचे शस्त्र घेऊन स्त्रियांच्या न्याय व हक्कांसाठी आपल्या आयुष्यातील ४० वर्ष झुंजत राहीले. आजही प्राचीन काळापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत शतकानुशतके धर्माच्या नावावर पोसली गेलेली सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक विषमता कायम आहे. परिणामी स्त्रीयांची स्थिती खालावल्याचे दिसत आहे.

प्राचीन काळापासून बंदिस्त झालेल्या स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठीच भगवान बुध्दाने महत्वाकांक्षी निर्णय घेऊन स्त्रियांना बौध्द धर्मात स्थान दिले. त्यामुळे त्यांना आत्मविश्वास व उन्नतीची संधी मिळाली. मात्र बुध्दांनी स्त्रियांना दिलेले स्वातंत्र्य मनुने नष्ट केले. हळूहळू बेठबिगारीत स्त्रियांचे जीवन भरडले गेले. हा पगडा असाच पेशावईच्या अंतापर्यंत सुरुच होता. याला अपवाद असला तरी सर्वसाधारण स्त्रीयांचे जीवन रसातळाला पोहोचले होते हे निश्चितच आहे.

इंग्रजांनी थोडयाफार प्रमाणात समतावादी विचार आणण्याचा प्रयत्न केला. ख्रिश्चन व मिशनरी संस्था आल्या त्यांनी नानाविध सुधारणा केल्या. याच काळात समाजात समाजसुधारकांनी आपल्या जातीअंतर्गत प्रश्नांकडे, रुढी परंपरेकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. त्यात सतीप्रथा, बालविवाह, विधवाविवाह, पुर्नविवाह, केशवपन यांसारख्या स्त्रियांच्या प्रश्नांवर महत्वपूर्ण काम केले. ज्यामध्ये महात्मा जोतिबा फुले, गोपाळबाबा वलंगकर, सयाजीराव गायकवाड, शाहु महाराज, वि.रा. शिंदे, शिवराम जानबा कांबळे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समावेश होतात.

स्त्रियांच्य जीवनात खऱ्या अर्थाने स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवून त्यांच्यात चेतना निर्माण करण्याचे महान कार्य महात्मा फुले यांनी केले. त्यांनी जातीभेद विरहीत काम करुन खऱ्या आर्होने जे ज्ञान दिले त्यमुळे हळुहळू स्त्रियांच्या विचारात बदल झाला आणि म्हणूनच शिक्षणामुळेच खरी क्रांतीची मशाल स्त्रियांच्या मनात पेटविणारे महात्मा फुले हे आधुनिक काळातील महान व्यक्तिमत्व होते यात शंका नाही. महात्मा फुले नंतर ब्राम्हणेतर समाजसुधारकांनी केलेले कार्य याला आंबेडकर पूर्व चळवळ असे म्हणता येईल.

आंबेडकरी चळवहीमध्ये शिक्षण आणि समाजप्रबोधन एकाच वेळी सुरु झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चळवळ इतर चळवळीपेक्षा वेगळी आहे आणि म्हणूनच ही चळवळ

असामान्य आहे असे म्हणावे लागते. भारतीय समाज व्यवस्थेतील स्त्री-पुरुष, जाती, जमाती; स्पृश्य, अस्पृश्य व इतर घटकांचा अभ्यास करुन समाजातील असलेल्या मुक मानवास बोलण्याची ताकत दिली. एवढेच नाही समाजातील सवर्पांचे सामाजिक, धार्मिक व आर्थक प्रश्न सोडविण्यासाठी, त्यांनी आपल्या जीवाचे रान केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी अस्पृश्य जातीत जन्मल्यामुळे पदोपदी जातीय विषमतेचे अपमानाचे दुःख सोसले होते. तेच दुःख स्त्रियांच्या वाटयाला देखील आले. उच्चवर्णीय स्त्रियांपासून तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत सर्वच शोषित व पिडीत व्यवस्थेच्या बळी पडल्या. त्या सर्वांच्या मुक्तीसाठी कायद्याचा वापर करुन विषमतेचे परिमार्जन प्रामाणिकपणे करण्याचा प्रयत्न केला. याची खरी सुरुवात महाडच्या संग्रामापासून झाली. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस जवळपास पाच हजार स्त्रियांची वेगळी सभा घेतली त्यांनी जानले होते की, स्त्रियांच्या प्रतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून आहे. स्त्रियांनी हाती घेतलेल्या कामावर लवकर यशप्राप्ती होईल.

अस्पृश्य समाजातील माणसे गिरण्या, कारखाने, गोदी, रेल्वे, बांधकाम, दवाखाने, कापूस गिरण्या, संत्री उद्योग, विडया वळण्याचा उद्योग अशा छोटया मोठया कामतून पोट भरत असत. त्या कामात स्त्रीयांची साथ पुरुषवर्गाला होती मात्र स्त्री ही थोडयाफार प्रमाणात आर्थिक दृष्टीकोनातून हातभार लावतांना दिसत असली तरी ती संघटीत नव्हती. आणि त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुरुषांबरोबरच स्त्रीयांना देखील क्रांतीप्रवण होण्यासाठी प्रशिक्षण दिले.

लिंगभेदामुळे भारतीय स्त्रीयांवर घोर अत्याचार झालेले होते व आजही अत्याचाराचा कळस गाठलेला दिसत आहे. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे परंपरेचा कायदा आजही प्रभावी आहे. त्याविरोधारत स्त्री- मुक्तीच्या संघटना हया अत्याचाराविरुध्द लढत आहेत. स्त्रीयांनी ही बाजू कणखरपणे सांभळल्यामुळे काही प्रमाणात हे समाजातील चित्र बदललेले दिसते. साधारणतः स्पृश्य अस्पृश्य स्त्रियांना एकाचवेळी शिक्षणाची संधी प्राप्त झाली असली तरी आर्थिक व सामाजिक सुस्थितीमुळे स्पृश्य स्त्री जितक्या झपाटयाने शिक्षीत होऊ शकली, तशी प्रगती अस्पृश्य स्त्री करु शकली नाही.

परंपरेने जखडलेली स्त्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संविधानाच्या समतेच्या आधारावर विकासाची समान संधी मिळाल्याबरोबर शिक्षणातच नव्हे तर आर्थिक स्थितीत, सेवायोजनेतील संधीमुळे तसेच नोकरीमध्ये मिळालेल्या स्वावलंबनाच्या संधीमुळे सक्षम होऊन सशक्तीकरणाची वाटेवार चालू लागल्याचे दिसून येते. उपजिविकेचे पर्याप्त साधन मिळवण्याचा अधिकार स्त्री-पुरुषांना समान राहील व त्याचबरोबर दोघांचेही वेतन समान राहील हे असे असल्यामुळे स्त्रियांना एक बळकट आधार मिळाला. पर्यायाने आज भारतात सर्वच क्षेत्रात आय.ए.एस., वकील, डॉक्टर, न्यायाधिश, इंजीनियर्स, सरकारी अधिकारी, पायलटस व इतर

सर्व महत्वपूर्ण जागांवर आपले कर्तव्य स्त्रियांनी सिध्द केलेले आहे व करीत आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या आर्थिक स्थितीचा अगदी जवळून अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांची कुटुंबातील स्थिती व समाजात मिळणारी प्रतिष्ठा अत्यल्प प्रमाणात होती. पिढयानपिढया घरातील कुणावर तरी त्या अवलंबून राहत असत. कुणीही स्वतंत्रपणे तिला आर्थिक बळ पुरविले नाही. त्यामुळेच ही परिस्थिती बदलून हिंदू कुटूंबाची सुधारणा करुन स्त्रियांना अपमानजनक परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठीच हिंदू कोड बिलाचे काम त्यांनी हाती घेतले. हिंदु कोड बिलात असणारे सातही कायदे एकाचवेळी पारीत होऊन स्त्रियांना न्याय मिळेल असे त्यांना वाटले होते. परंतु हिंदू स्त्रियांनी हिंदूकोड बिलाच्या विरुध्द डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा निषेध केला. परंतू हा कायदा आज टप्याटप्यने पारति झाल्यामुळे स्त्रिया आपल्या हक्कांसाठी सजग होऊन आज उठून उभ्या राहिलेल्या दिसम आहेत. या स्त्रियांच्या प्रती केलेल्या कार्यासाठी आज भारतातील स्त्री आजन्म ऋणी राहील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या प्रती केलेल्या कार्यासाठी बॅ. सुनीती पुगालिया म्हणतात की, डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिलाचा आग्रह धरला दलित समाजाचा नेता हिंदु स्त्रियांच्या हक्कासाठीही निर्धाराने उभा राहीला.

आजची आधुनिक काळातील स्त्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या कायद्याच्या शिदोरीला घेवूनच पुढची वाटचाल करताना दिसत आहेत. हे कायदे तेवढेच प्रभावी आहेत म्हणूनच स्त्रियांच्या उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कर्तृत्वचावर लोकोत्तर आहे यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ :

१. बी.आर. आंबेडकर, हिंदु स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, सुगत प्रकाशन, नागपूर, १७.
२. चां.भ. खैरमोडे, डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, उषा वाघ, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
३. प्रतिमा परदेशी, डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती, दिग्नाध प्रकाशन, पुणे ११.
४. वसंत राजस, स्त्रीयांचे उदक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. ज्योती लांजेवार, फुले-आंबेडकर आणि स्त्री-सुधारणा, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
६. संपा दिलीप सुरवाडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री-सुधारणा लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
७. संपा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकरीता, १९२० ते १९५६ खंड १९,२० महाराष्ट्र शासन, २००५.
८. संपा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, भाग १ व २, महाराष्ट्र शासन, २००२.
९. संपा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

●●●

प्रती, दिनांक ०१ मार्च २०१३

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा 'भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये राजापूरच्या स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

1/3/2013

K. M. S. P. Mandal's

Sant Rawool Maharaj Mahavidyalaya, Kudal,

Dist. Sindhudurg

(Best College award of University of Mumbai 2009-2010)

Reaccredited 'B' grade by NAAC

UGC Sponsored

Two- Day State Level Seminar on

Freedom movement in Konkan Region

26th & 27th February 2013

Certificate

Prof./Dr./Mr./Ms. Pramod S. Meshram

of Shri Manohar Hari Khapane College Pachal

has attended / worked as ______

And presented a paper entitled

Contribution of Freedom Fighters in Rajapur Tahsil in Freedom fight movement

at the Two - day State level Seminar on **'Freedom movement in Konkan Region'** organized by Department of History of Sant Rawool Maharaj Mahavidyalaya Kudal, Dist- Sindhudurg on 26th and 27th February 2013.

SANT RAWOOL MAHARAJ MAHAVIDYALAYA KUDAL

TRUE COPY

Asso. Prof. (Dr.) V. G. Bhaskar
Convener

Prin. (Dr.) V. B. Zodage
Sant Rawool Maharaj Mahavidyalaya, Kudal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM., PACHAL

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये राजापूरच्या स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान

-प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री मनोहर हरी खापणे कॉलेज पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी

जागतिक दृष्टिकोनातून विसावे शतक हे अतिशय महत्वाचे मानले गेले. याच शतकात अनेक अशा ऐतिहासिक घटना घडल्या. १९१७ मध्ये रशियामध्ये रशियन राज्यक्रांती झाली. पहिले व दुसरे जागतिक महायुध्द याच शतकात झाले. त्यानंतर जगात शांतता नांदावी म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना १९४५ मध्ये झाली. ब्रिटीशाचा जगातील साम्राज्यवाद संपुष्टात आला. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वांतत्र्य मिळाले. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस साम्राज्यवादाचा बुरुज काही प्रमाणात कोसळला व त्यानंतर याच दशकात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला वेग आला.

महाराष्ट्रात स्वातंत्र्य संग्रामाची सुरुवात जेव्हा परकीयांचे आक्रमण झाले तेव्हापासून झाली. हा स्वातंत्र्यसंग्राम भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत अतिशय निकराने आणि अविरत चालू राहिला. १८१८ नंतर या लढ्याचे स्वरुप सर्वव्यापी बनले. या स्वातंत्र्यलढ्यात गेल्या शकडो वर्षाच्या कालखंडात भारतातील लाखो व्यक्तींनी भाग घेतला आणि एकेकट्याने किंवा संघटित होऊन प्रतिकार केला. ज्यामध्ये अनेकांना आपल्या प्राणांचे बलिदान करावे लागले. मालमत्ता गमवावी लागली, तुरुंगवसाच्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या आणि हरनाक आरोपाच्या सावटाखाली लपूनछपून रानावनात जिवाच्या भितीने भटकत आयुष्य व्यतीत करावे लागले. या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या त्यागाला सिमा नव्हती. आणि प्राणपणाने लढून त्यांनी निर्माण केलेल्या अस्मितेला तोड नाही. स्वातंत्र्य सैनिक म्हणजे ज्याने फ़क्त तुरुंगवासच भोगला आहे. अशी व्याख्या यामध्ये समर्पित नाही. तर स्वातंत्र्य संग्रामात या ना त्या रुपाने ज्याने भाग घेतला आहे. व ज्याला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे हाल सोसावे आहेत. तो स्वातंत्र्य सैनिक होय.

भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी क्रांतिकारी व सनदशीर मार्गांनी १९ व्या शतकात पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा कोकण या महाराष्ट्राच्या विभागामध्ये जे प्रयत्न झाले त्यामध्ये आपल्याला एक तऱ्हेची सुसूत्रता आढळते. नव्या पिढीने जुन्या बुरसटलेल्या आणि पुराणवादी कल्पनांचा त्याग करुन प्रागतिक दिशेने वाटचाल करण्यास सुरुवात केली. ज्यामूळे स्वातंत्र्य आंदोलनाचा लढा अधिक तीव्र झाला.

१९ व्या शतकाच्या शेवटच्या ५० वर्षात नव्या कल्पनेने भारावून गेलेल्या समाज धुरिणांना झाली. त्यांनी हे लोण खेड्यापाड्यातील जनतेपर्यंत पोहचवून बहुजन समाजाची एक चळवळ उभी केली. (परंतू यामध्ये सर्वसाधारण समाज व बहुजन समाज थोडाफार मागासलेलाच राहिला.) साहजिकच सुरुवातीच्या राष्ट्रीय चळवळीवर पडलेली छाप ही तथा कथित उच्चवर्णियांच्या विचारसारणीची होती. हा वर्ग जरी प्रागतिक वाटत असला तरीही जुने, स्वत:पाशी जपून ठेवावे या विचारांचा होता. या चळवळीचे नेतृत्व जांभेकर, हरी केशवजी, दादोबा, पांडुरंग, यांच्याकडे गेले. त्यांनी समाजाला ज्ञानाभिमुख करण्याच्या ओळीमधूनच दर्पण. दिगदर्शन, प्रभाकर, ज्ञानप्रसारक या सारख्या नियतकालीकांचा जन्म झाला. एकीकडे महाराष्ट्रत सुधारणावादी चळवळीने जोर धरला होता ज्यामध्ये जांभेकर, गंगाधरशास्त्री, फडके, विष्णूशास्त्री बापट यांच्या भुमिका महत्वाच्या होत्या. परंतु या सुधारणावाद्यांच्या विचारसारणीला क्रांतिवादाची धार नव्हती. म्हणूनच त्यांच्या प्रयत्नांना तितके यश आले नाही. विशेष महत्वाचे म्हणजे सामाजिक चळवळीमधूनच पुढे राजकीय चळवळीची निर्मिती होणार होती.

TRUE COPY

लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख यांनी प्रतिष्ठीत वर्गाला जबरदस्त हादरा देण्याचे कार्य केले. म्हणूनच त्यांनी महाराष्ट्रातील समाजाला मानाचे जिवन जगावयाचे असेल तर जुन्या आणि बुरसटलेल्या कल्पना झटकून नव्या भौतिक तत्वावर समाजाची पुनर्रचना होणे आवश्यक आहे असे आग्रहाने सांगितले. शास्त्रास एकीकडे ठेवा, आपली बुध्दी चालवा असे ठणठणीत सांगून त्यांनी पुनर्विवाह, प्रौढशिक्षण, स्त्रीशिक्षण, विभक्त कुटुंब पध्दती इत्यादी सुधारणांचा पुरस्कार केला.

इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या सुशिक्षितांना एतदेशीय समाजाच्या उणीवा प्रकर्षाने जाणवल्या.आणि म्हणूनच १८४३ मध्ये रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी हे स्पष्ट केले की, इंग्रजांचे उद्दिष्ट येथील उत्पादनाच्या साधनांचा नाश करुन हिंदूस्थानाची आर्थिक पिळवणूक करण्याचे आहे. असे स्पष्ट मत मांडले. त्याचवेळी त्यांनी स्वावलंबन, देशाभिमान व ऐक्य भावना यांची जोपासना करण्यावर भर दिला.

इंग्रजी राजवटीच्या स्थापनेनंतर पन्नासवर्षाच्या काळात समाज जागृतीचे प्रयत्न वृत्तपत्रांनी केले. ज्यामध्ये ज्ञानप्रकाश, दर्पण, प्रभाकर, धुमकेतू, यासारखी वर्तमानपत्रे महत्वाची होत. एक प्रकारे लोकहितवादी आणि भाऊ महाजन यांनी आपल्या लिखानातून महाराष्ट्रातील जनतेला खऱ्याअर्थाने संकुचित दृष्टी टाकून राष्ट्रवादी वृत्ती स्वीकारण्याचे आवाहन केले. आणि यातुनच मुंबईत शंकर शेरे, दादोबा पांडुरंग, महादेव गोविंद पुण्यात जोतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले, विष्णू मोरेश्वर भिडे, सदाशिव गोवंडे, या मंडळीनी परमहंस मंडळी, कल्याणोन्नायक मंडळी, महार, मांग इत्यादी लोकांस विद्या शिकविण्याकरीता मंडळी, बॉम्बे असोसिएशन दक्षिण प्रान्तस्थ मंडळी यासारख्या संस्था निर्माण केल्या महाराष्ट्रातील बहुजन समाज जरी नाही तरी सुशिक्षित वर्ग पारतंत्र्याच्या स्थितीतून नव्या दिशेने वाटचाल करु लागला.

इंग्रजांची राजवट स्थापना झाल्यानंतरच्या ४० वर्षात म्हणजे १८५७ चे बंड होईपर्यंतच्या काळात इंग्रजी राजवटी विरुध्दचे बंडे झालीच नाही असे नाही, उमाजी नाईक, भाऊ कर्वे, चिमणाजी जाधव, नाना दाभाडे, रघुजी मांगरे व रामोजी, कोळी जमातीच्या लोकांनी बंडाचा मात्र अवलंबिलेला होता. मात्र या बंडाचे स्वरुप स्थानिक होते. ज्याला सर्वसामान्य जनतेचा पाठिंबा मिळाला नाही. त्यामूळे अशी बंडे इंग्रजी सत्तेला दबवून टाकण्यास फारसे परिश्रम पडले नाहीत. या बंडात नानासाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, वगैरे क्रांतीकारकांनी पराक्रमाची शर्थ केली. परंतु ह्या लढ्याचे स्वरुप विस्कळीत होते. ह्या लढ्यात बहुजन समाजाला सामिल करुन न घेतल्यामुळे बंड फसले.

इंग्रजांनी ज्या प्रमाणात आर्थिक शोषण केले. त्याप्रमाणेच मुंबई शहरात स्थापन झालेल्या गिरणी मालकांनीही केले. त्यांनी समाजातील खिचपत पडलेल्या वर्गाला नोकऱ्या दिल्या. हे निश्चित परंतु पिळवणूकीमुळे महाराष्ट्रातील समाजात वर्ग कलह निर्माण होऊन त्यांच्यातील स्वातंत्र्याची भावना बाजूला सारली गेली हे विशेष आहे.

अशा परिस्थितीत समाजातील तीन घटकांपैकी महाराष्ट्रीयन वर्ग, गुजराती वर्ग, व पारशी वर्गाच्या भूमिका नेमक्या नव्हत्या. यांपैकी गुजराथी वर्गाने राजकारणाशी फारकत घेतली. पारशी वर्गाची स्वातंत्र्यप्राप्ती असलेली उत्स्फूर्त प्रेरणा नाहिशी झाली. तर महाराष्ट्रीयन वर्गावर याचे सर्व धुरिणत्व ओघानेच आल्याचे दिसते. परंतु त्यामध्येही दोन गट दिसतात.

महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश अभ्यासल्यानंतर यामध्ये राजापूर तालुक्यातील एकूण ३३ स्वातंत्र्यसैनिकांचा सहभाग सक्रीय असल्याचे दिसून येते. ज्यामध्ये २९ पुरुष व ४ स्त्री या आहेत.ज्यांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांद्या लावून स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी ते लढले. या स्वतंत्र्यप्राप्तीसाठी त्यांनी प्रभातफेरी काढणे,

TRUE COPY

दवंडी पिटणे, तलवारी व बॉम्बचा संग्रह करणे, वैयक्तिक सत्याग्रह घडवून आणणे,बुलेटिन दारोदार जाऊन विकणे, ब्रिटीश सरकारला अडचण निर्माण व्हावी म्हणून तार, टपाल वाहतूक बंद पाडणे, कोर्ट - कचेऱ्यांचे रेकॉर्ड जाळणे, सरकारला युध्दनिधी देणाऱ्या सावकारांना विरोध करणे, दारुची दुकाने जाळणे, परदेशी मालाची होळी करणे, मीठ वाटणे, अशी अनेक प्रकारची कार्ये केली.

सारांश - कोकणचा भौगोलिक भागाचा विचार करतांना असे दिसते की, प्रवास करण्यासाठी साधने नाहीत, रस्ते नाहीत, कोकणचा संपूर्ण भाग डोंगरांनी व्यापलेला असुन देखील या स्वातंत्र्य सैनिकांनी केलेल्या इतिहासात तोड नाही. स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मनात एक असीम स्वातंत्र्याबद्दलचे प्रेम त्यांच्या मनात असल्यामुळेच त्यांना त्यांचे उदिष्टे साध्य करता आले यात मात्र शंका नाही.

१) जाधव डॉ. एस. जी. भारताचा इतिहास, संस्कृती पुस्तकालय नांदेड, प्रथम आवृत्ती जून २००५

२) पवार डॉ. जयसिंगराव : हिंदूस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली, प्रकाशन, मुंबई पाचवी आवृत्ती १९९९.

३) गाठाळ डॉ. एस. एस. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद- प्रथम आवृत्ती जून २०१०.

४) Sen S.N : modern India, Wiley Eastern Limited Daryagang New Delhi August 1993.

५) Pripin Chandra; Indian National movement – Vikas publishing House Pvt. Ltd, New Delhi -Reprint - 1996.

६) शर्मा कालुराम व व्यास प्रकाश : अधुनिक भारत का राजनैतिक आर्थिक एवं सामाजिक इतिहास, पंचशील प्रकाशन, जयपुर प्रथम संस्करण २००४.

७) रायगड जिल्हा, कार्यकारी संपादक व सचिव दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन संपादक मंडळ मुंबई- मराठी आवृत्ती- १९९३.

८) संपादक मंडळ : स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोश, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई - मराठी आवृत्ती- १९७८.

TRUE COPY

PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM., PACHAL,
Raypatan, Tal. Rajapur, Dist Ratnagiri - 416 704

OK 18 July 2013 (12)

ISBN

प्रमोद एस. मेश्राम
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री. म.ह. खापणे कॉलेज, पाचल
दि. १४/०८/१३

प्रति,

मा. प्राचार्य,
श्री. मनोहर हरि खापणे कॉलेज, पाचल

विषय: भरारी स्त्रियांची या ISBN त्रैमासिकात संशोधनपर लेख प्रकाशित झाल्याबद्दल.

महोदय,

मी सहाय्यक प्राध्यापक श्री. प्रमोद एस. मेश्राम नम्र अर्ज सादर करितो की, अरूणा प्रकाशन लातूर यांच्या ISBN-978-93-83389-04-09 या त्रैमासिकात माझा संशोधनपर लेख 'महिलांचा दर्जा - ऐतिहासिक आढावा' प्रकाशित झालेला आहे.

तरी सदर माहिती माझ्या करिअर अडव्हॉन्समेंटच्या दृष्टिने व आपल्या माहितीसाठी सादर करण्यात येत आहे.

हि नम्र विनंती.

सोबत - ① झेरॉक्स प्रत

आपला

[signature]

प्रमोद एस. मेश्राम
इतिहास विभाग
श्री. म.ह. खापणे कॉलेज, पाचल

Received
[signature]
14/8/13

भरारी स्त्रियांची

-: संपादक :-

प्रा.डॉ. यशवंत खडसे
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

अरुणा प्रकाशन,
लातूर

भरारी स्त्रियांची

- प्रा.डॉ. यशवंत खडसे

- प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

Bharari Streeyanchi

Edi - Dr. Yashwant Khadasey

- Dr. Uttam Hanwate

ISBN 978-93-83389-04-9

अरुणा प्रकाशन

१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,

खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क संपादकीय

प्रथम आवृत्ती :- १८ जुलै २०१३

मुद्रक :- आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी :- हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरु गुळवे

मूल्य : २५०.०० रुपये

भरारी स्त्रियांची या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची अरून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

---

२४. साहित्यातील उपेक्षित - कष्टकरी स्त्रीचित्रण १३१
प्रा. मोहन सोनूरकर, वर्धा

२५. स्त्री आरोग्याचे पुरस्कर्ते डॉ. आंबेडकर १३६
वर्षा सेलसुरेकर, परभणी

२६. राजर्षी शाहु महाराजांचा स्त्री सुधारणा विषयक दृष्टीकोन १४४
प्रा. नितेश सुरवसे, पेठवडगाव

२७. आघाडयांचे राजकारण व महिलांचा सहभाग १४८
प्रा. विजय बोबडे, वर्धा

२८. बचतगट : महिला सक्षमिकरणाची पहाट १५४
प्रा. निलेश राउत, बुलढाणा

२९. समाजसुधारकांचे स्त्री पुनरुस्थानातील योगदान १६०
प्रा. रविंद्र बेले, वर्धा

३०. The Hindu Tradition & Eco-feminism ethic १६५
Vijay Pawar, Jintur

३१. महिलांची स्थिती : सत्य आणि वास्तव १७६
प्रा. जयराम नरवाडे, बदनापुर

३२. इतिहास लेखनातील स्त्रीवादी प्रवाह १७९
प्रा. शैलजा दामरे, लातूर

३३. कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी संरक्षण कायदा १८४
प्रा. रेणुका कड, औरंगाबाद

३४. स्वराज्य स्थापनेत जिजाउंचे योगदान १८८
प्रा. गणेश घुगे, दुसरबीड

३५. पर्यावरण संरक्षण व महिला १९०
प्रा. बुध्दघोष लोहकरे, वर्धा

३६. काटकसर : महिलांमधील एक आदर्श गुण — १९५
प्राचार्य डॉ. दिलीप पाटील, नंदूरबार

३७. पाणी व्यवस्थापन आणि महिला — २००
श्री ज्ञानेश्वर वडजे, आळंदी

३८. उस्मानाबादच्या राणी लक्ष्मीबाई : गोदावरी टेके — २०३
प्रा.डॉ. सतीश कदम, उस्मानाबाद

३९. मराठा स्त्री : ग्रामीण क्रांतीची अग्रदूत — २१५
प्रा. संगिता पवार, बुलढाणा

४०. महिलांची स्थिती आणि मानवाधिकार — २१८
प्रा. निता पांडे, बार्शीटाकळी

४१. लघुवित्त तंत्र : दारिद्रय निर्मुलमनाचा मंत्र — २२१
प्रा. स्मिता पाटील, इंचलकरंजी

४२. आद्यक्रांतीकारक : राणी चन्नम्मा — २२६
प्रा.डॉ. विलास मगदूम, इचलकरंजी

४३. लिंगसमभाव आणि सामाजिक समता — २३४
विद्या हनवते, नांदेड

४४. महिलांचा दर्जा : ऐतिहासिक आढावा — २४३
प्रा. प्रमोद मेश्राम, पाचल

४५. डॉ. आंबेडकरांची स्त्रीविषयक भूमिका — २४९
प्रा.डॉ. दिपा सावळे, परंडा

४६. स्वातंत्र्य संग्रामातील आदिवासी स्त्रीया — २५५
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, जिंतूर

४७. हिंदी साहित्यमे उपेक्षित महिलाओंका चित्रण — २५८
प्रा. प्रशांत ढेपे, दोडामार्ग

४४. महिलांचा दर्जा - ऐतिहासिक आढावा

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
पाचल ता. राजापूर.

१. प्राचीन काळ :-

रोटी किताब और स्त्री जीवन के ये तीन अनमोल रत्न है । रोटी हमे जीवनदान देती है । किताबे पिढीयो को जोडती है । महिलाँए हमारे जीवन सूत्र को बांधकर रखने में अहम भूमिका निभाती है । इनमें से किसी एक के बिना जिन्दगी बेनाम हो जाती है ।

डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिध्दांतानुसार सजीव सृष्टी क्रमाक्रमाने विकसित होत गेली. प्राचीन भारताचा इतिहास सिंधु संस्कृतीच्या ज्ञात असलेल्या इतिहासापासुन सुरु होतो ज्यात या संस्कृतीची आजपर्यंत १५०० स्थळे प्राप्त झालेली आहेत. ही संस्कृती सिंध, पंजाब, उत्तरप्रदेश, गुजरात, भारत व पाकिस्तानच्या विभाजनानंतर या संस्कृतीची दोन महत्वाची केंद्रे हाडप्पा आणि मोहेजोदडो पाकिस्थानात केली या संपुर्ण सिंधु संस्कृतीत स्त्रीयांचे अत्यंत महत्वाचे होते. स्त्रियांना हिन, शुद्र किंवा नीच मानले जात नव्हते. परंतु या संस्कृतीत पतीच्य निधनांनतर दुसरा पती करण्याची चाल होती. या संस्कृतीत स्त्रिया संगीत, वादन, नाटय, केशभुषा, वेशभुषा व नृत्य यासारख्या कलांमध्ये निपुण होत्या. एकंदरित काय तर सिंधु संस्कृतीतील स्त्री शृंखलेने बांधली नसल्यामुळे ती प्रगत होती.

वैदिक काळात स्त्री-पुरुष समान दिसत असले तरी याच काळात सख्ख्या बापाने आपल्या मुलींशी विवाह केल्याचे दिसून येते. उदा १) वसिष्ठाने आपल्या पोटच्या शत्रपा नावाच्या मुलीशी विवाह करुन तीला पत्नी म्हणून ठेवले होते. २) मनूनेही आपल्या इला नावाच्या मुलीशी लग्न केले. ३) सुर्याने आपल्या उषा नावाच्या मुलीशी विवाह केला. चांगली संतती निर्माण होण्यासाठी आर्य लोक आपल्या स्त्रियांना देवांकडे पाठवीत असत. पुढे पुढे तर ही प्रथाच पडली की आर्य स्त्रियांचा उपभोग घेणे हा आपला हक्क आहे असे देव समजू लागले. देवांना अशा प्रकारे विवाह अवस्थेत उपभोगासाठी देण्याच्या विधिला अवदान असे

म्हटले जात असे. वेदाभ्यास व धर्म, कर्माधिकार स्त्रियांसाठी बंद झाल्यावर स्त्रियांची गणना शुद्राबरोबर होऊ लागली.

स्त्री ही स्मृतीकाळात अशिक्षित झाली व नंतर ती केवळ पुरुषांच्या कामेच्छापूर्तीचे एक साधन झाली. पत्नीच्या हयातीत व मरणानंतरही हव्या तितक्या स्त्रिया पत्नी म्हणून स्वीकारण्याची परवानगी पुरुषांना होती. याच काळात शारीरिक सुखाचा मोह उत्पन्न करणारी आणि सांसारिक सुखात अडकविणारी स्त्रीच आहे अशी स्त्रीची प्रतिमा निर्माण केली गेली. सूत्र काळात स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम आणि हिन झाला. हमारे सारे धार्मिक ग्रंथ, पुराण, उपनिषद, सँहिताये यहाँ तक कि वेद भी मर्दवादी वर्चस्व से भरे पडे है I अथेवेद संहिता मे कहा गया है,हे ईश्वर हमारे यहाँ पुत्र पैदा हो, पुत्रियॉ किसी और के घर पुत्र की कामना के लिए पुत्रेष्टियज्ञ ढेरों व्रत उपवारस हमारे लोकमानस में रचे बसे है I

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील सहावे शतक परिवर्तनाच्या दृष्टीकोनातून महत्वाचे समजले जाते. याच शतकात परिवर्तनवादी जैन धर्म व बौध्द धर्माची स्थापना झाली. बुध्दांना बौध्द ज्ञान प्राप्तीनंतर आपल्या धर्माचा प्रचार करित असताना स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या तत्वानुसार हजारो स्त्रियांना बौध्द धर्मात स्थान दिले. विवाहित, अविवाहित, विधवा आणि वेश्या अशा सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना परिव्रजा घेण्यास बुध्दाने संघाचा दरवाजा खुला ठेवला होता. त्यामुळेच बौध्द धर्मात स्त्रियांना पुरुषाइतकेच स्थान प्राप्त झाले आहे. बुध्दांनी मुलगा किंवा मुलगी असा भेदभाव केला नव्हता. बौध्द धर्मप्रचारामुळे हळुहळू स्त्री ही मुक्त झ ाल्याचे आपल्याला सहाव्या शतकात व त्यानंतर दिसते.

सबसे पहले चार हजार वर्ष पूर्व चार्वाक ने वर्णव्यवस्था पर अधारित जाती-पाँति व्यवस्था का विरोध किया I बुध्द ने आज से लगभग ढाई हजार पूर्व जन्म और जातिपर अधारित सामाजिक भेदभाव के विरुध्द अहिंसात्मक क्रांती का आव्हान किया I

डॉ. बी.आर. आंबेडकर आपल्या हिंदु स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती यामध्ये म्हणतात की, परिव्रजेची दीक्षा घेण्याचा हक्क बुध्दाने स्त्रियांना देऊन त्यांच्यावर होत आलेले दोन प्रकारचे अन्याय एका फटकाऱ्याने दूर केले. ते दोन प्रकारचे अन्याय म्हणजे पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना ज्ञानार्जन करणे आणि आपल्यात असलेले सुप्तावस्थेतील अध्यात्मिक तेज याची ओळख करुन घेणे हे

होते. बुध्दाने हे दोन्ही हक्क स्त्रीयांना दिले या कृतीने बुध्दाने भारतातील स्त्रीयांना गुलामगिरीतून मुक्त केले. त्यांच्या जीवनात क्रांती घडवून आणली. एवढेच नाही तर विवाहीत, अविवाहित, विधवा आणि वेश्या अशा सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना परिव्रजा घेण्यास बुध्दाने संघाचा दरवाजा खुला ठेवला होता. मात्र बौध्द धर्माच्या ऱ्हासानंतर हळुहळु स्त्री विकासाचाही ऱ्हास होत गेला.

मनुस्मृतीची रचना इ. सनाच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या शतकाच्या मध्यंतरातील आहे. कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देऊ नये असेच मनूचे मत होते. बालपणी स्त्रीने आपल्या पित्यावर, तरुणपणी पतीवर, पतीच्या मृत्युनंतर मुलावर तीला मुलगा नसेल तर नवऱ्याच्या जवळच्या नातलगावर, तसे नातलग नसतील तर तिच्या वडिलांच्या नातलगावर तेही नसतील तर देशाच्या राजावर अवलंबून रहावे. परंतु स्त्रिने कधीही स्वतंत्र राहू नये. मनुकालीन स्त्री ही पूर्णतः परावलंबी, उपभोगाची वस्तू गुलाम अशीच स्त्रीची प्रतीमा होती.

२. मध्ययुगीन काळ (सुलतान मोगल)

मध्ययुगीन काळ हा भारतीय इतिहासातील इस्लामी राजवटीचा काळ समजण्यात येतो. इस्लामी धर्माची धुरा कुराण या प्रसिध्द ग्रंथानुसार चालते जो मुसलमानांचा पवित्र ग्रंथ म्हणून समजला जातो. कुराणामध्ये बहुविवाहास मान्यता होती परंतु ती फक्त चार लग्नापर्यंत स्वतः मुहम्मदने नऊ लग्ने केली. मुसलमान स्त्रियांवर देखील पुरुषांनी अन्याय केला. तीला नखशिखांत बुरखा दिला. महम्मद तुघलकाने स्त्रीच्या अधिकाराची पहिली सनद बहाल केली. सती जाण्याच्या प्रथेला कायद्याने बंदी घातली परंतु अनेक मुल्ला पंडितांनी त्याना वेठयात काढले. ही सुधारणा लॉर्ड बेटींगपूर्वी (सती कायदा) किमान पाचशे वर्षापूर्वी मुहम्मद तुघलकाने स्त्री सुधारणांची मुहर्तमेढ रोवल्याचे दिसते. त्यानंतर अल्लाउद्दीन खिलजीने राज्यात वेश्यांना बंदी घातली. अकबराने तर ऐन अकबरीत स्त्री हक्काची प्रथम संहिता तयार केली. अकबराने स्त्री मुक्तीसाठी केलेले कार्य दुरगामी आणि व्यापक होते. मोगल साम्राज्यात अत्यंत कमी राजांनी स्त्रियांच्या सुधारणेच्या संदर्भात लक्ष दिले. परंतु त्या सुधारणेचा अधिक परिणाम स्त्रीयांवर पडू शकला नाही. या काळातील स्त्रीला स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय या माणुसकीच्या प्रकाशापासुन कोसो दुरच रहावे लागले. तीला शेवटपर्यंत पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळू शकले नाही.

३. मराठा व पेशवाकाळ

१७ व्या आणि १८ व्या शतकातील हिंदू समाजाता सामाजिक संस्था व हिंदू तत्वज्ञान फारसे विकसित झाले नसल्याने स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फारसा उदार नव्हता. त्यामुळेच स्त्रीला कुटुंबात, समाजात, राजकरणात दुय्यम व गौण स्थान प्राप्त झाले होते. कुटुंबप्रमुख या नात्याने पुरुषांना समाजात जे स्थान होते ते स्त्रियांना कधीच प्राप्त झाल्याचे दिसत नाही. समाजात एकत्र कुटुंब पध्दती होती. त्यामध्येही स्त्रीचे स्थान गौण होते. बालविवाहाची पध्दती, बहुपत्नीत्वाची व विषम विवाहाची चाल रुढ असल्यामुळे कित्येक स्त्रियांना उपेक्षित जीवन जगावे लागत होते.तत्कालीन समाजात निकृष्ठ स्थान असलेला स्त्री वर्ग दिसून येतो. ज्यामध्ये गणिकांचा वर्ग, मुरळी, जोगतिणी, कुणबिणी (गुलाम स्त्रिया) आणि वेश्या यांचा समावेश होता. अशा प्रकारच्या स्त्रियांचा व्यापार करणारा एक गट होता ज्याला हेडे असे म्हणत असत.

शिक्षणाच्या बाबतीत स्त्रियांनी शिकु नये अशीच लोकांची समजूत होती. शिवकाळात मात्र स्त्रियांना शिक्षण मिळत असल्याचा पुरावा नाही. मात्र पेशवेकाळात पेशवे, होळकर, शिंदे, पटवर्धन, दाभाडे, गायकवाड अशा राजकिय घराण्यातील स्त्रियांना परंपरागत पध्दतीने शिक्षण मिळाले होते. तरी काही स्त्रिया युध्द कलेचे शिक्षण घेत होत्या. ही काही अपवादात्मक शिक्षणाची उदाहरणे होती मात्र सामान्य स्त्रीवर्ग हा अशिक्षितच व निरक्षरच होता. सामान्य वर्गातील मराठेकालीन कामगार स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने काबाडकष्ट करुन आपल्या कुटूंबाचे पोट भरावे लागत असे. त्यामुळे तीला कुटूंबात मान होता. धार्मिक कायदे, रुढी, परंपरा व समाजव्यवस्था यामुळे तिच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने आली होती. ही बंधने झुगारुन देण्याचे मानसिक बळ तिच्यात नव्हते. ती शिक्षणापासून वंचित होती. एकदंरीत काय तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांची परिस्थिती चांगली नव्हती. बहुपत्नीत्वाची चाल, बालविवाह, उच्च वर्गात असलेली विवाहावरील बंधने, सतीची पध्दत, एकत्र कुटुंबपध्दती, पुरुषवर्गाची स्त्रीयांकडे बघण्याची बेपर्वा वृत्ती या सर्व कारणमुळे स्त्रीचे जीवन कष्टप्राय झाल्याचे आपल्याला दिसून येते.

पेशवे काळात मनुस्मृतीची कठोर पुनरावृत्ती झाल्याचे दिसून येते. स्त्रीही ही केवळ गुलाम आणि उपभोगाची, पुरुषांच्या गरजेची वस्तू या दृष्टीने हीनत्वाचा, अपमानाचा काळ होता. स्त्रीला मन असते ही संकल्पनाच पेशवेकाळात नष्ट झ

ाली होती. पुरुषांनी कितीही वेळा व कोणत्याही वयात कोवळया मुलींशी विवाह करण्याची कायद्याने अनुमती पुरुषांना मिळाली होती. एकप्रकारे या कोवळया मुलींवर केलेला तो पाशवी बलत्कारच होता.

किन्तु वही पुना शहर, पेशवाई बनाम ब्राम्हणशाही मे अज्ञानता, अनाचार, अनैतिकता एवम लैंगिक बिमारियों का अड्डा बन गया था ? पेशवा शासन मे नैतिक पतन, सांस्कृतिक विनाश तथा धार्मिक बिमारियों का अड्डा बन गया था । इतनाही नही बल्कि पुना शहर, ब्राम्हण बुध्दिजीवीयों द्वारा समाज मे विनाश तथा सडे गलेपण का प्रतीक बन गया था पेशवेकाळात गुलाम स्त्रियासोबत अनैतिक संबंध ठेवण्यास आणि गुलाम स्त्रियांचा उपभोग घेण्यास कायद्याने अनुमती दिली होती. ज्या स्त्रियांना सुख मिळत असे त्या भाग्यवान असा गैरसमज धर्मशास्त्राच्या द्वारे पसरविला जाई.

४. इंग्रजीराजवटीत स्त्रियांचे स्थान :-

१८१८ मध्ये पेशवाईचा अंत ही भारतीय इतिहासात मानवमुक्तीच्या दृष्टीकोनातून महत्वाची घटना समजली जाते. इंग्रजांना भारतातील विषमता प्रिय लोकांचे जीवन पाहून आश्चर्य वाटले. स्त्रियांच्या बाबतीत महत्वाची भुमिका बजावत त्यांच्यासाठी शिक्षणाच्या सोयी केल्या. त्यास भारतातील सुधारणवाद्यांनी मदत केली. हळूहळू पेशवेकाळातील जूनी पिढी मृत्यु पावत गेली आणि इंग्रजी राजवटीच्या संस्कारातून निर्माण होणारी नवी पिढी स्त्री स्वातंत्र्याचा, स्त्री शिक्षाचा थोडया प्रमाणात का होईना स्विकार करीत गेली. परंतु अजुनही स्त्रियांवर होत असलेला अन्याय, अत्याचार संपल्याचे दिसत नाही. इंग्रजांच्या राजवटीत स्त्रीयांना त्यांच्यावर होणाऱ्या जुलमी जाचापासुन सोडविण्यासाठी क्रांतिकारी प्रयत्न केले. ज्यामध्ये राजा राममोहन रॉय यांच्या धडपडीतून लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी ४ डिसेंबर १८२९ मध्ये सतीची चाल वंद केली.

आधुनिक काळात देखील बालविवाहाच्या समस्या कायदा असुन देखील सुटलेल्या नाहीत. बालविवाह के खिलाप कानून है लेंकिन आज भी अखतीज के अवसर पर राजस्थान मे पालने मे पडे चालीस हजार बच्चों का विवाह कर दिया जाता है । आज भी दहेज के लिए सैकडो औरतो को मार दिया जाता है । कामकाजी स्त्रियों को यौन उत्पीडन झेलना न पडे इसके लिए उच्चतम न्यायालय के आदेश पर दप्तरों मे सैक्सुअल हैरेसमेंट कमेटिया बनाई गई है । लेकीन प्राय ये पिडीत औरतो को न्याय नही दिला पाती ।

संदर्भ :-

१. आशारानी होरा, आधुनिक समाज मे स्त्री, दिल्ली- ११००५३, २००५ पेज नं. १९७.
२. क्षमा शर्मा : स्त्रीवादी विमर्श समाज और साहित्य, राजकमल प्रकाशन नवी दिल्ली २००८ पेज नं. ४५.
३. बाबासाहेब आंबेकडकर : हिंदु स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, सुगत प्रकाशन नागपूर २००४ पेज नं. ३५.
४. माताप्रसाद : हिंदी काव्य में दलित काव्यधारा, विश्वविद्यालय प्रकाशन, १९९३ पेज नं. २४.
५. बी.आर. आंबेडकर : हिंदु स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, सुगत प्रकाशन नागपूर २००४ पेज नं. ३०, ३१.
६. उपरोक्त, पेज नं. ३५.
७. विलास खरात (अनु) मनुस्मृती, मुलानिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, पुणे, २०१३ पेज नं. १३७
८. सावंत, / जाधव : मराठयांचा प्रशासकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहास, विद्या प्रकाशन नागपूर, १९९७ पृ १६२, १६३.
९. रत्नाकर गणविर : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, नागपूर, १९८७, पेज ०३.
१०. क्षमा शर्मा : स्त्रीत्ववादी विमर्श समाज और साहित्य, राजकमल प्रकाशन नवी दिल्ली, २००४, पेज४५.

OOO

प्रती,

दिनांक २५ सप्टेंबर २०१३

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ या आय. एस. बी. एन. शोध निबंध संग्रहामध्ये 'डॉ. आंबेडकरांनी मानवमुक्तीसाठी केलेले सत्याग्रह' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received
25/9/2013

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ

संपादक : डॉ. उत्तम सावंत

निर्मल प्रकाशन -501
ISBN No. 978-81-8287-220-2

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ
संपादक : प्रा. डॉ. उत्तम सदाशिव सावंत
मो.: ९४२१७६११५८

संपादन सहाय्यक :
प्रा. जे.टी जाधव

प्रकाशक :
निर्मलकुमार सूर्यवंशी,
निर्मल प्रकाशन,
'कृष्णाई', नरहर कुरुंदकर मार्ग,
कैलासनगर, नांदेड - ४३१६०५
मो. ९४२२८७०३९३

प्रथम आवृत्ती
१७ सप्टेंबर २०१३

सर्व हक्क
सुरक्षित

मुखपृष्ठ
नयन बाराहाते
सृजन कम्युनिकेशन्स,
८-९, पहिला माळा, खंडेलवाल प्लाझा,
वजिराबाद, नांदेड. फोन : २३९८४३
मो. ९४२२१७०६२३

अक्षरजुळवणी
मो. मुर्तुजा अथर

मुद्रक
मधुराज प्रिंटर्स, प्रा.लि.पुणे.

किंमत : ५०० रु.

TRUE COPY

संपूर्ण आयुष्य आंबेडकरी चळवळीला वाहून घेतलेले,
पानगाव जि. लातूर येथे साकारत असलेल्या
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मारकाचे प्रणेते
कालवश द.धों. आचार्य यांना सविनय अर्पण...

४५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगारविषयक कार्य: एक सिंहावलोकन – प्रा. बिंदगे साईनाथ मारोती ४०८
४६) डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक विचार – प्रा. डॉ. गणपत विष्णू गट्टी ४१५
४७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवमुक्तीसाठी केलेले सत्याग्रह – प्रा. प्रमोद एस.मेश्राम ४२५
४८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान – डॉ. बबन जोगदंड ४३४
४९) आता आम्ही आत्मशोध घेतला पाहिजे – ॲड. एस.जी. कोलते ४३७
५०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित सामाजिक लोकशाही – प्रा. डी.पी. गायकवाड ४४५
५१) आंबेडकरवाद आणि हिंदी साहित्य – प्रा.डॉ. प्रतिभा येरेकर ४४८
५२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सहकार शेतीविषयक विचार – प्रा.डॉ. एस.एस. क्षेत्री ४५७
५३) डॉ. आंबेडकरप्रणीत कररचनेची उपयुक्तता – प्रा.डॉ. उत्तम हनवते ४६२
५४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जातियअंत – डॉ. राजेंद्र गोणारकर ४७३
५५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्त्रीविषयक भूमिका – कु. शितल उत्तमराव सावंत ४७८
५६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनातील घटनाक्रम – संजय पाटील पोखर्णीकर ४८३

संपादकीय

डॉ. उत्तम सावंत
संपादक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एकच असे महापुरुष आहेत की, ज्यांच्या जीवनावर हजारो ग्रंथ, असंख्य गीते–कविता लिहिल्या गेल्या, अनेक नाटके–चित्रपट निर्माण केले. त्यांच्यावरील जलसा, कव्वाली पार्टी अगणित झाल्या आहेत. हे कोणी हौस म्हणून आणि सहजासहजी कुणी करत नाही. डॉ. आंबेडकरांचे कर्तृत्वच इतके महान आहे की, त्यांचे वर्णन करण्यात सर्व भाषेचे शब्दकोशही अपुरे पडतील. त्यांच्यासाठी सर्वच विशेषणे थिटे पडतील.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे विविध पैलूंनी बहरलेले व्यक्तिमत्व होय. शिक्षणतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ, कायदेपंडित, मानसशास्त्रज्ञ, प्रशासकीय विचारवंत, गाढे मुक्तीदाते, इतिहासतज्ज्ञ, धम्मचक्र प्रवर्तक, मार्गदाता, प्रकांड पंडित, युग–प्रवर्तक, ज्ञानाचा महासागर, थोर दूरदृष्टी, राष्ट्रभक्त, तर्कशास्त्रज्ञ, उत्कृष्ट संसदपटू, लोकशाहीचा त्राता, निर्भय लोकनेता, महान ग्रंथकार, प्रज्ञासूर्य, निर्भिड संपादक, धुरंधर राजकारणी, शिक्षणदाता, बहुजनांचे मार्गदाता अशा विविध पैलूंनी युक्त असलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संपूर्ण जीवन हे संघर्षमय असून आयुष्यभर त्यांनी मानवनिर्मित विषमतेविरुद्ध लढा दिला. त्यांनी आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण समाजकार्यासाठीच वाहून घेतला. तथापि ते समाजकार्यासाठी आयुष्यभर चंदनाप्रमाणे झिजले. त्यांनी अज्ञानाचा पर्दाफाश केला. सर्व जग त्यांच्या ज्ञानापुढे नतमस्तक झाले.

TRUE COPY

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवमुक्तीसाठी केलेले सत्याग्रह

प्रा. प्रमोद एस.मेश्राम
श्री मनोहर हरी खापणे कॉलेज, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

गतिक दृष्टिकोनातून विसावे शतक अतिशय महत्त्वाचे शतक ठरले. पहिले आणि दुसरे जागतिक महायुद्ध याच शतकात झाले. १९१७ मध्ये रशियन राज्यक्रांती झाली. जगात शांतता नांदावी म्हणून युनोची स्थापना झाली. १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. याच शतकात जागतिक कीर्तीचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेकडो वर्षांची अस्पृश्याची धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्तता करण्यासाठी १९२० सालापासून मानवमुक्तीची सुरुवात केली आणि म्हणूनच ''महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात विसावे शतक हे परिवर्तनाचे शतक येईल. याच शतकात अत्यंत महत्त्वाची स्थित्यंतरे घडून आली.''[१]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजाच्या सर्वच पैलूंवर आपले सखोल विचार मांडले. ज्यामध्ये समाजचिंतन, राजकीय चिंतन, राज्यघटनाविषयक, अर्थशास्त्राविषयक, जलसंपदाविषयक या व अशा अनेक प्रश्नांचा अत्यंत महत्त्वपूर्णरित्या उलगडा केला आणि म्हणूनच आज ते जगाच्या इतिहासात अव्वल स्थानांवर प्रमुख ज्ञानीपुरुष म्हणून गणले गेले. त्यांचे विचार जगात पृथ्वीवरील बुद्धिवंत प्राणी जिवंत असेपर्यंत तेवत राहतील, यात तीळमात्र शंका नाही.

विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील एक महान विचारवंत आणि क्रांतिकारी नेते होते. ते केवळ राज्यघटनेचे नव्हे, तर आधुनिक भारताचे शिल्पकार विचार आणि चळवळींमुळे शतकानुशतके गुलामीच्या निद्रेत असलेला अस्पृश्य समाज जागृत झाला. त्यांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य समाजाने

TRUE COPY

शेकडो वर्षांच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक शृंखला सोडल्यात. याच शतकात १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाच लाख लोकांना बौद्ध धम्माची दीक्षा देऊन मोठी वैचारिक क्रांती घडवून आणली. ही जगातील एक महत्त्वाची घटना होय.[२] परंतु या घटनेची म्हणावी तशी दखल भारतीयांकडून घेतली गेली नाही. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हिंदू धर्मात राहून, अस्पृश्यता नष्ट करण्याची व हिंदू समाजाची समतेवर पुनर्रचना करण्याच्या त्यांच्या चळवळींची पहिली सुरुवात होती.'[३] परंतु त्यांची ती चळवळ पूर्णतः यशस्वी न झाल्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येवले मुक्कामी १९३५ साली धर्मांतराची घोषणा केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व समाजसुधारकांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. त्या समाजसुधारकांनी स्पृश्यांच्या मतपरिवर्तनावर भर दिला. मात्र महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी विरोध केला होता. महात्मा जोतिबा फुलेंपासून प्रेरणा घेऊन गोपाळ बाबा वलंगकर या आद्य अस्पृश्य समाजसुधारकाने अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याला सुरुवात केली होती. त्यानंतर शिवराम कांबळे, विठोबा संतपंडे, किसन बनसोडे, कालीचरण नंदागवळी, गणेश गवई इत्यादींनी आंबेडकरपूर्व काळात आपापल्या कुवतीप्रमाणे कार्य केले होते. त्यालाच आंबेडकरपूर्व चळवळ म्हणता येईल. या आंबेडकरपूर्व काळातील अस्पृश्य समाजसुधारकांच्या मनात ब्रिटिश सरकारविषयी निष्ठा होती. त्यांनी वेळोवेळी सरकारविषयी आदरभाव व्यक्त केलेला दिसतो. दलित वर्गावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराविषयी त्यांच्या मनात चीड, प्रस्थापित उच्चवर्णीयांच्या विरोधी जाहीरपणे बंड पुकारण्याचे धैर्य या समाजसुधारकांमध्ये नव्हते. उच्चवर्णीयांना न दुखावता मिळेल ते घ्यावे असे त्यांचे धोरण होते. ज्या गोष्टींमुळे संघर्ष निर्माण होईल, अशा मंदिरप्रवेशाच्या प्रश्नाला त्यांनी हात लावला नव्हता.[४] या आंबेडकरपूर्व चळवळी सामाजिक जाणिवा डोळ्यासमोर ठेवून कार्य करीत होत्या. पाण्याचा प्रश्न, मंदिर प्रवेशाचा प्रश्न, जातियतेचा प्रश्न, प्रत्येक व्यक्ती, एखादे मंडळ किंवा संस्था एकाकीपणे लढवित होत्या आणि त्यामुळे या देशातील अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येच्या दृष्टीने एकाकीपणे दिलेल्या लढ्याची प्रतिक्रिया ही अथांग सागरात फेकलेल्या एखाद्या ठोकळ्यासारखीच होती. वैयक्तिक निवेदने, अर्ज, विनंत्या याद्वारे मागण्याची रीघ लावण्याइतकेच कार्य होत.असे. प्रत्यक्ष आंदोलने झालेली नव्हती.[५] त्याच्या पलीकडे जाऊन हिंदू समाजातील अस्पृश्यांवर होत असलेल्या अन्यायाला वाचा

फोडण्यासाठीच डॉ. बाबासाहेबांनी सामाजिक व धार्मिक दृष्टिकोनातून सत्याग्रह केले ते महत्त्वाचे आहे.

भारतीय समाज हा जातीसमाज आहे. एक जात व साडेबारा पोटजाती अशा हजारो जातींच्या जंजाळात हिंदू समाजाला हजारो वर्षांपासून जाणीवपूर्वक अडकवून ठेवण्यात आलेले आहे. या जाती एवढ्या घट्ट आहेत की, भगवान गौतम बुद्धांची परिवर्तनाची चळवळ येथे यशस्वी ठरू शकली नाही. आधुनिक काळात पहिला धक्का महात्मा फुले यांनी दिला. डॉ. बाबासाहेबांनी तर सामाजिक चळवळीत क्रांतीच घडविली. त्यासाठी त्यांनी ''शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा'' असा महामंत्र देऊन चेतना निर्माण केली. सामाजिक जागृती, सत्याग्रह व आंदोलनाच्या माध्यमातून मूक मानवास नायक बनविले. म्हणूनच गुलामास राजा बनविण्याची किमया केवळ बाबासाहेबांच्या सत्याग्रहात आहे हे मी ठासून सांगतो.

प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंतचा इतिहास हेच सांगतो की, पदोपदी असलेली समाजव्यवस्था वर्णाश्रम, जातीव्यवस्थेने पोखरली होती. पूर्ववैदिक काळातच आर्य समाजात वर्णाश्रम समाजव्यवस्था उदयास आली. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार वर्ण समाजात उदयाला आले. विशेष म्हणजे, आर्यांकडून पराभूत झालेल्या अनार्यांचाच शूद्र हा वर्ण होय. जरी हा वर्ण कालांतराने निर्माण झाला असला तरी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या वर्गांना समाजात जसा श्रेष्ठ दर्जा होता तसा शूद्रांना प्राप्त झाला नाही. त्यांना गावापासून दूर रहावे लागे. वरील तिन्ही वर्गातील लोकांची सेवा करावी लागे. असे असले तरी या काळात वर्णभेद दृढ झालेला नव्हता. जन्मापेक्षा कर्माला महत्त्व प्राप्त झाले. याच काळात जातीव्यवस्था उदयाला आली व समाज जाती–जातीत बंदिस्त झाला. यामुळेच शूद्र त्यांच्या मानवीय अधिकारापासून वंचित झाले.

या जातीव्यवस्थेविरुद्ध लढा हा बुद्धांच्या चळवळीचा प्रमुख उद्देश होता. तो थोड्या कालावधीपर्यंत म्हणजेच मनुस्मृतीच्या निर्मितीनंतर अस्पृश्यांच्या स्थितीला, पारावार राहिला नाही.

अस्पृश्यता व जात नावाचा कलंक अख्ख्या भारताला कलंकित करून गेला. जगात इतरत्र हा जातीचा कलंक कुठेही आढळन नाही. अस्पृश्यता चालते बोलते स्मशानच ठरविले गेले. त्यांना अमंगल पशुपेक्षाही नीच आणि हीन ठरविले. गावाबाहेर घाणीत त्यांची वस्ती वसविली. कुत्रे, गाढवे, डुकरे त्यांच्या सोबतीला दिलीत. कथील, पितळ आणि लोखंडाचे अलंकार त्यांच्या अंगावर चढविलेत.

TRUE COPY

एवढेच नाहीतर मृत मनुष्याचे कपडे त्यांनी वापरावेत. सतत फुटक्या भांड्यात भोजन करावे.[७] म्हणूनच अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण अवनतीला धार्मिक पारतंत्र्य व धार्मिक विषमताच कारणीभूत होती, हे निश्चितच आहे.

'हिंदू समाज एक मनोरा आहे आणि एक जात म्हणजे त्याचा एक–एक मजला आहे. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, या मनोऱ्यास शिडी नाही. म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात त्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे.'[८] अशी घोर पातकव्यवस्था हिंदू समाजाने निर्माण केल्यामुळेच प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंतचा अस्पृश्य समाज त्यात भरडला गेला. विशेष महत्वाचे, पेशवाईत तर अस्पृश्यांचा हालअपेष्टांना पारावार राहिला नाही. हिंदू समाजाबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'हिंदू समाज म्हणजे जातीचे आगर आहे. हिंदू हे लोक नाहीत, तर तो जातीमध्ये एकत्रित झालेल्या लोकांचा समूह आहे.'[९] (Hindu soceity is a house of castes. Hindus are not a people. They are aggregates of groups of people framed into caste) एवढेच नाही तर आंग्लाई व ब्राम्हणाई या हिंदू जनतेच्या अगाला लागलेल्या दोन जळवा आहेत. आंग्लाईच्या सत्तेने लोकांस देहाने गुलाम बनविले तर ब्राम्हणाईच्या सत्तने जनतेला मानसिकदृष्ट्या गुलाम केले.[१०]

एवढेच नाही तर महाराष्ट्रातील ९५% पेक्षा अधिक समाज अशिक्षित होता. पेशवाई बुडाल्यानंतर महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने शिक्षणाची सुरुवात ब्रिटिशांनी केली.[११] डॉ. आंबेडकरपूर्व चळवळीने लोकांची मने, त्यांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या प्रश्नांना खऱ्या अर्थाने न्याय देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी जे कार्य सत्याग्रहाच्या माध्यमातून केले ते महत्त्वाचे आहे. सत्याग्रहाची समर्पक व्याख्या डॉ. बाबासाहेब सांगतात, 'अस्पृश्यता निवारण्याकरिता करावयाचा सत्याग्रह हा सत्कार्यासाठी केलेला सत्याग्रह म्हणता येईल.'[१२]

सत्याग्रहासंबंधी बाबासाहेबांनी जी भूमिका घेतील त्याचा सार बौद्ध तत्त्वज्ञानात आहे. जसे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्यायानुसार सर्व प्राणीमात्र समान आहेत. तर मग माणूस जाती व धर्माचा आधार घेऊन दुसऱ्या मानवासोबत एखाद्या पशुप्रमाणे का व्यवहार करतो? आपण सर्व हिंदूधर्मीय आहोत तर इतर हिंदू धर्मीयांना जे हक्क आहेत ते हक्क हिंदू धर्मातील इतर बहुजनांना का नाहीत? ज्या पाणवठ्यावर ते पाणी भरतात. त्यावर आपणास का पाणी भरता येऊ नये. ज्या देवळात जाऊन ते पूजा करतात त्या देवळात आपणास का जाता येऊ नये?

अशा प्रकारच्या असमानतेसाठी समता प्रस्थापित व्हावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक व धार्मिक भूमिका घेतली. त्यांच्या सत्याग्रहात प्रामुख्याने सत्याग्रह महत्त्वाचे ठरतात. महाड चवदार तळ्याचा सत्याग्रह व नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह व त्याच्या प्रेरणेने झालेले अमरावती, पुणे व मुखेड येथील सत्याग्रह महत्वाचे ठरतात.

१) महाडचे चवदार तळे सत्याग्रह–१९२७
२) नाशिक येथील काळाराम मंदिर सत्याग्रह–१९३०
३) अमरावती येथील अंबादेवीच्या देवळातील सत्याग्रह –१९२५
४) पुणे येथील पर्वती मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह–१९२९
५) नाशिक येथील मुखेड गावचा अस्पृश्यांचा सत्याग्रह–१९३२

१) महाड सत्याग्रह १९२७

२० मार्च १९२७ रोजी महाड सत्याग्रह डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वात सुरू झाला. डॉ. बाबासाहेबांनी स्वत: पाण्याच्या प्रश्नांसंबंधात हलाखीचे जीवन अनुभवलेले होते. त्यामुळेच अस्पृश्य समाजाचे पाण्यामुळे काय–काय हाल होतात. याची स्पष्ट जाणीव त्यांना होती. त्यातच 'महाड म्युन्सिपालीटीने चवदार तळ्याचे पाणी प्रत्यक्ष जाऊन भरण्यास बहिष्कृत समाजाला बंदी नाही, असा जो ठराव केला आहे. त्या ठरावानुसार ही परिषद आटोपल्यावर सर्व प्रतिनिधींनी चवदार तळ्यावर जाऊन पाणी प्यावे व म्युन्सिपालीटीने केलेल्या ठरावाची अंमलबजावणी करावी व सार्वजनिक पाणवठ्यावर आपला जो समतेचा हक्क आहे तो बजावावा.'[१३] असे ठरविण्यात आले. त्यानुसार २० मार्च १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या अनुयायांसह पाणी प्राशन केले. पण संध्याकाळी स्पृश्यांनी अस्पृश्यांना मारहाण केली. चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या वेळी फक्त ठराविक दोन–तीन चांभारांनी या सत्याग्रहात भाग घेतला होता.[१४] डिसेंबर १९२७ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी महाडला दुसरी सत्याग्रह परिषद घेतली. याच परिषदेत ज्यामध्ये मनुस्मृतीचे दहन करण्यात आले. १२ डिसेंबर १९२७ ला खटला कोर्टात गेला. उच्च न्यायालयाने मार्च १९३७ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांच्या बाजूने निकाल दिला. स्पृश्यांनी कोर्टात खटला टाकताना चवदार तळ्याला चौधरी तलाव म्हटले आहे. शेवटी सत्य आणि न्यायाच्या बाजूने कौल झाला हे निश्चित.

२) नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह : १९३०

महाडनंतर नाशिकच्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहाची सुरुवात झाली. हा

सत्याग्रह पाच वर्षांपर्यंत डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वात सुरू ठेवला होता. बाबासाहेबांच्या मंदिर प्रवेश चळवळीला शह देण्यासाठी काँग्रेसने तसलीच चळवळ सुरु केली होती. परंतु ती चळवळ मागे घेण्यात आली.[१५] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या भाषणात म्हणतात की, 'हे मंदिर प्रवेशाचे आंदोलन आमची आध्यात्मिक भूक शांत व्हावी यासाठी आम्ही सुरू केली नसून, या आंदोलनामागे आम्हाला आमचे मानवीय अधिकार प्रकट करणे हाच उद्देश आहे.'[१६]

२ मार्च १९३० रोजी काळाराम मंदिराच्या प्रवेशासाठी सनातनी वर्गाशी सामना द्यायला सुरूवात केली. या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अस्पृश्य बांधवांना त्यांचे न्याय्य हक्क मिळवून द्यावयाचे होते. यासाठीच त्यांनी सत्याग्रह केला. या सत्याग्रहामुळे नाशिक जिल्ह्यातील अस्पृश्यांचे अतोनात हाल झाले होते. यावेळी डॉ. मुंजे, डॉ. कुर्तकोटी आणि बिर्लाशेठजी यांनी डॉ. आंबेडकरांनी भेट घेतली व साऱ्या गोष्टींचा विचार करून सत्याग्रह स्थगित करण्यात आला. यावेळी मंदिर प्रवेशासाठी सहेतूक काहीतरी निर्णय लागेल अशी अस्पृश्यांना आशा होती. पण फोल ठरली. म्हणून हा लढा पुन्हा सुरू करण्यात आला.

डॉ. बाबासाहेबांनी १५ मार्च १९३१ ला काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी पुन्हा सत्याग्रह सुरू केला. यावेळी 'सरकारने १४४ कलम लावले व देवळाचे सर्व दरवाजे स्पृश्यांकरिता व अस्पृश्यांकरिताही बंद केले.'[१७] सत्याग्रह तहकूब करण्यात आला. ५ नोव्हेंबर १९३१ ला तो पुन्हा सुरू करण्यात आला. तो सत्याग्रह १९३५ पर्यंत सुरू होता. देवदर्शनासाठी भुकेलेले सत्याग्रही दरवाजावर धरणे धरून बसत असत. १९३० ते १९३५ पर्यंत सतत पाच वर्षांच्या संघर्षानंतर काळाराम मंदिर अस्पृश्यांना खुले झाले. ही मानवतेच्या हक्काची लढाई डॉ. बाबासाहेबांनी जिंकलेली होती. तरीही हिंदूची त्यावर बंदीच होती. एकट्या नाशिकचा सत्याग्रह हा मार्ग मोकळा झाला असला तरी संपूर्ण हिंदुस्थानात अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश नव्हताच.

३) डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रेरणेने पुणे, अमरावती व मुखेडचा सत्याग्रह:

पुणे येथील मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह १३/१०/१९२९ ला सुरू झाला. सत्याग्रहाचे नेतृत्व राजभोज, शिवराम कांबळे, सी. लांडगे, कदम आदी अस्पृश्य तरुणांकडे होते. या सत्याग्रहात स्पृश्य मंडळीही होती. 'हा सत्याग्रह अखिल अस्पृश्य समाजाने पर्वतीच्या मंदिरात प्रवेश घेण्यासाठी व देवदेवेश्वराला हार अर्पण करण्यासाठी सुरू केला आहे.'[१८] सत्याग्रहात पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांचाही

TRUE COPY

सहभाग होता. संरक्षण व्यवस्था सकाळपासूनच बंदोबस्तासाठी हजर झालेली होती. लोकांचा अफाट जनसागर एकत्र झालेला होता. त्यातून चार तुकड्या करण्यात आल्या. सत्याग्रही लोकांना धमक्या येवू लागल्या. इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या अंगाशी लगट करून त्यांना खाली खेचण्याचाही सपाटा सुरू झाला. गुंड लोकांनी सत्याग्रहींना वर जाण्याचा मार्ग बंद केला. आपले उद्दिष्ट साध्य होईपर्यंत हा सत्याग्रह सुरूच होता. झालेला हा प्रकार सत्याग्रहींचा विजयच होता. असे मंडळीचे स्पष्ट मत होते.

काळाराम मंदिर प्रवेशाच्या काळातच मुखेडचा सत्याग्रह झाला. १९३२ साली नाशिक जिल्ह्यातील मुखेड या गावी अस्पृश्यांनी सत्याग्रह केला. मुखेड येथील महारवाड्यात श्रावण महिन्यात पांडवप्रताप या ग्रंथाचे पारायण सुरू झाले. पांडवप्रताप ग्रंथाच्या सहकार्याने मानवता वेशीच्या आत प्रवेश करू पाहत होती. पण तिला गावचे प्रतिगामी आडमुठे गावकरी यांनी वेशीच्या आत जाताच अडविले. वास्तविक पाहता रस्ता हा सार्वजनिक होता. परंतु अस्पृश्यांच्या पांडवप्रताप ग्रंथाची मिरवणूक मात्र त्या रस्त्यावरून जाणे त्यांना पसंत नव्हती. त्यामुळे हा भेद कशासाठी? हा महत्वपूर्ण प्रश्न होता.

आम्ही हिंदू 'आहोत म्हणून आम्हालाही मंदिरे खुले असली पाहिजेत. या विचाराने प्रेरित होऊन अस्पृश्यांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर प्रवेशाची चळवळ सुरू केली. या चळवळीला पंढरीनाथ पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख वगैरे ब्राह्मणेत्तर चळवळीच्या प्रमुख पुढाऱ्यांचा पाठिंबा होता. मंदिरात प्रवेश मिळावा यासाठी अस्पृश्यांनी एक निवेदन माधवराव गोविंदराव मेश्राम यांच्या सल्ल्यानुसार अंबादेवी देवालयाच्या पंचकमिटीकडे पाठविले. देवस्थान कमिटीकडून कळविण्यात आले की, अस्पृश्यांची ही मागणी अन्यायाची आहे. हा धर्मावर घाला आहे. त्यामुळे २६ जुलै १९२७ रोजी अस्पृश्यांच्या सभेत असा ठराव मंजूर झाला की, अस्पृश्य मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करतील. या चळवळीत डॉ. पंजाबराव देशमुख, गोपाळराव देशमुख यांचाही सहभाग होता. अस्पृश्यांच्या मागणीला विरोध करणारे सनातनी 'अस्पृश्यांना वेगळी देवळे बांधून द्या' असे मार्ग सूचवित होते.

अंबादेवी मंदिरास चालना देण्यासाठी १३ नोव्हेंबर १९२७ रोजी अस्पृश्य आणि अस्पृश्येत्तर पुढाऱ्यांची परिषद अमरावतीला झाली. या परिषदेचे अध्यक्षस्थान डॉ. बाबासाहेब यांनी भूषविले होते. या सत्याग्रहाच्या वेळी स्त्रियाही उपस्थित होत्या. डॉ. बाबासाहेबांनी केलेले व त्यांच्या प्रेरणेने झालेले सत्याग्रह थांबले. परंतु तरीही अस्पृश्यांवरील अन्याय, अत्याचार थांबला नाही. अस्पृश्यांना दुकानातून वस्तू मिळत नव्हत्या. शिव्या, मारहाण यांचा ऊत आला होता. यातूनच अत्याचाराला तोंड देण्यासाठी समता सैनिक दलाची प्रकर्षाने गरज भासू लागली. स्त्रियांचीही समता दले पुरुषांप्रमाणे निघालेली होती.

सारांश :

प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत भारताचा इतिहास याची साक्ष देतो की, अस्पृश्यांना याच पृथ्वीवर अनेक यातना सोसाव्या लागल्या. त्या अस्पृश्य वर्गाला त्यांचे मानवीय अधिकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सत्याग्रहाच्या माध्यमातून मिळवून द्यावयाचे होते व त्याचबरोबर स्पृश्य हिंदूच्या मनात परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. परंतु ते पूर्णतः साध्य होऊ शकले नाही आणि म्हणूनच जो परमेश्वर आपले रक्षण करीत नाही. आपले दर्शनही आम्हाला देत नाही अशा परमेश्वराच्या नादी आपण का लागावे? असा नकारात्मक विचार अस्पृश्यांच्या मनात निर्माण झाला. या सर्वांचा डॉ. बाबासाहेबांच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला. जो धर्म व त्यांचे अनुयायी आम्हाला माणुसकीचे जीवन जगू देत नाही. अशा धर्मात आपण का रहावे? याचा गंभीरपणे विचार डॉ. आंबेडकर करू लागले. यामुळेच त्यांच्या मनात धर्मांतराचा विचार बळावत गेला. त्यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवले मुक्कामी हिंदू धर्माला प्रचंड मोठा हादरा दिला व त्याची यशस्वीता २१ वर्षानंतर १४ आक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून केली. पाच लाख लोकांसोबत त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला व मानवमुक्तीचा लढा यशस्वी केला.

संदर्भ :- १) डॉ. अनिल सिंगारे व डॉ. विठ्ठल घुले : महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन लातूर, प्रथम आवृत्ती २६ नोव्हेंबर २००९ पेज -१६

२) डॉ. प्रदीप आगलावे : धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन, आयुक्त महानगरपालिका, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती २०९९ पेज नं. ०१.

३) ॲड. बी.सी.कांबळे : समग्र आंबेडकर चरित्र, खंड ६ सुगावा प्रकाशन पुणे - द्वितीय आवृत्ती १४ एप्रिल २००७ पेज नं. ९४

४) डॉ.सी.एच. निकुंभे : समाज प्रबोधनकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती १४ एप्रिल २००५, पेज नं.५,६

TRUE COPY

५) डॉ. टी.जी. गेडाम : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, शारदा गेडाम, नागपूर प्रथम आवृत्ती २००६ पेज नं. ५३
६) उपरोक्त पेज नं. ०६
७) प्रा. विलास खरात व पु.श्री सदार (अनु): मनस्मृती, मूलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, मुंढवा, पुणे प्रथम आवृत्ती २० मार्च २०१३
८) ॲड बी.सी. कांबळे : समग्र आंबेडकर चरित्र, खंड २ सुगावा प्रकाशन, पुणे – द्वितीय आवृत्ती १४ एप्रिल २००७
९) Dr. B.R. Aambedkar : Dr. Babasaheb Ambedkar writing and speech Vol-5, Boon II, Maharashtra Govt. Mumbai Page No. 170
१०) ॲड. बी. सी. कांबळे : समग्र आंबेडकर चरित्र खंड– ३ सुगावा प्रकाशन पुणे – द्वितीय आवृत्ती २४ एप्रिल २००७ पेज नं. ६५
११) डॉ. अनिल सिंगारे व डॉ. विठ्ठल घुले : महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळचळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन लातूर. प्रथम आवृत्ती २६ नोव्हेंबर २००९ पेज नं. १६
१२) ॲड. बी.सी. कांबळे : समग्र आंबेडकर चरित्र खंड –४, सुगावा प्रकाशन पुणे द्वितीय आवृत्ती १४ एप्रिल २००७ पेज नं. ४४
१३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : जनता खास अंक १९३३, प्रदीप गायकवाड, नागपूर द्वितीय आवृत्ती ०६ डिसेंबर २००६
१४) झुंबरलाल कांबळे : महाडचा मुक्तिसंग्राम आणि नानासाहेब टिपणीस, सुगावा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती १४ एप्रिल २००४ पेज नं. ५२
१५) ॲड बी.सी. कांबळे : समग्र आंबेडकर चरित्र खंड –३ सुगावा प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती १४ एप्रिल २००७ पेज नं. ०९
१६) डॉ. टी.जी. गेडाम : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, शारदा गेडाम नागपूर प्रथम आवृत्ती २००६ पेज नं. १४२
१७) उपरोक्त पेज नं. १४६
१८) सीताराम बाबाजी लांडगे : पर्वती सत्याग्रह व सनातनी ऊर्फ सैतानी स्पृश्य सुगावा प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती ऑक्टोबर २०

TRUE COPY

PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM., PACHAL,
Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri - 416 704

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान

डॉ. बबन जोगदंड
संशोधन अधिकारी, यशदा, पुणे.

भारतामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिवर्तन झाले, त्यामध्ये वर्तमानपत्रांचा मोठा सहभाग आहे. वृत्तपत्राला लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभही म्हटले जाते. आजतर सगळीकडेच माध्यमांनी कहर केला आहे. यामध्ये वृत्तपत्रेही मागे नाहीत. समाजातील अन्याय, अत्याचारांना वाचा फोडण्याचे काम वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून होत असल्याने तसेच तळागाळातील वंचित, उपेक्षित घटकांमध्ये जागृती घडविण्यासाठी वृत्तपत्रासारखे अन्य प्रभावी साधन नसल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २०व्या शतकामध्ये दलित, शोषित, पीडितांच्या भावभावनांना वाचा फोडण्यासाठी मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता, प्रबुद्ध भारत ही वृत्तपत्रे सुरू केली. आणि या माध्यमातून त्यांनी वंचित, उपेक्षित, पददलित यांना जागे करण्याचे काम केले. खरे तर त्यांना १९१९ मध्ये आलेल्या साऊथब्युरो कमिशनच्या वेळी वृत्तपत्राची प्रकर्षाने गरज वाटली. त्यावेळी अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांची मागणी आणि दलित वर्गांची कैफियत, अस्पृश्यांचा प्रतिनिधीच पोटतिडकीने मांडू शकतो हे साऊथब्युरो कमिशनच्या निमित्ताने त्यांच्या लक्षात आले आणि हजारो वर्षे अज्ञान, अंधकारामध्ये खितपत पडलेल्या मुक्या मनांना वाचा फोडण्यासाठी त्यांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी 'मूकनायक' हे पाक्षिक सुरू केले. राजे छत्रपती शाहू महाराजांच्या आर्थिक मदतीमुळे हे पाक्षिक सुरू झाले. मूकनायक हे पाक्षिक सुरू करतानाच डॉ. बाबासाहेबांनी या वृत्तपत्रनिर्मितीसंबंधीची भूमिका अत्यंत परखडपणे मांडली. त्यामध्ये ते म्हणतात,

प्रती,

दिनांक १५ डिसेंबर २०१३

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा आर्ट्स कॉमर्स व सायन्स कॉलेज शिवळे या महाविद्यालयात झालेल्या यु. जी. सी. पुरस्कृत राष्ट्रीय परिषदेत '२० व्या शतकातील समाजसुधारणेचे अग्रणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received
[illegible]
15/12/2013

NAAC Re-Accreditation Grade "B"

Janseva Shikshan Mandal's

Arts, Commerce And Science College, Shivle

(Permanently Affiliated to University of Mumbai)

Department of History

Organises

U.G.C. Sponsored

One-Day State Level Seminar

Certificate

This is to certify that, Asst./Asso. Prof. / Dr. / Mr. / ~~Ms.~~ Pramod S. Meshram

of Shri M. H. Khapare College, Panhal

has ~~participated~~/presented a Research Paper in one day Seminar on **"Regional or Local Contribution in Reforms of Maharashtra and in the Freedom Movement"** on 10th December, 2013.

Prof. G. R. Vishe	**Prof. G. S. Bhujbal**	**Dr. S. M. Patil**
Convener	Head & Vice-Principal	Principal

२० व्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचे अग्रणी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा.प्रमोद एस्.मेश्राम,
सहाय्यक अधिव्याख्याता,
श्री.मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय,
पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी.

प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंतचा भारताच्या इतिहासात दलित समाज हा अत्यंत मागासलेला आणि अधिकारशून्य समाज असलेला आपल्याला दिसून येतो. हजारो वर्षांपासून या दलितांवर नाना प्रकारचे अत्याचार झालेले आहेत. धर्माच्या नावावर या समाजावर सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिकदृष्टया अन्याय, अत्याचार झालेत. त्याचबरोबर त्यांचे शारिरीक व मानसिक शोषण करुन त्यांना पशूचे जीवन जगण्यास भाग पाडले. प्राचीन काळापासून अस्पृश्यता अस्तित्त्वात होती. परंतु अस्पृश्यता नेमकी केव्हा उदयास आली? तीचा निश्चित काळ कोणता? यासंदर्भात कोणताच पुरावा मिळत नसल्यामुळे अस्पृश्यतेचा काळ निश्चित करणे कठीण आहे. धर्मसूत्राच्या काळात अस्पृश्यता नव्हती. परंतु 'अपवित्रता' होती. अस्पृश्यतेच्या उदयासंबंधात डॉ.रामचरण शर्मा यांनी सांगितले आहे की, "अस्पृश्यतेचा उदय मौर्यपूर्व काळाच्या उत्तरार्धात झाला."[1] तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेच्या उदयाचा काळ अंदाजे इ.स.४०० हा निश्चित केला. चंद्रगुप्त दुसरा यांच्या काळांत इ.स.३९९ मध्ये फाहियान हा बौद्धधर्माचा अभ्यास करण्यासाठी भारतात आला होता. त्याच्या भारतातील १५ वर्षांच्या वास्तव्यात तो वेगवेगळ्या ठिकाणी फिरला. त्याच प्रवासवर्णनात तो लिहितो की, 'भारतातील लोक धर्मपरायण आणि विद्याप्रेमी आहेत. ते परस्परांवर प्रेम करतात. ते अहिंसावादी आणि सत्यवादी आहेत. ते शिकार करीत नाहीत व ते मांस लसूण, कांदा आणि दारु या पदार्थांचे सेवनही करीत नाहीत. चांडाळ आणि निम्न जातीतील लोक या पदार्थांचे सेवन करतात. लोक त्यांना घृणास्पद मानतात. त्यांची वस्ती नगराच्या बाहेर असते. एवढेच नाही तर 'अस्पृश्याला चालते-बोलते स्मशानच ठरविले. त्याला अमंगल पशुपेक्षाही नीच आणि हीन ठरविले. गावाबाहेर घाणीत त्यांची वस्ती वसविली. कुत्री, गाढवे, डुकरे त्यांच्या सोबतीला दिलीत. कथिल, पितळ व लोखंडाचे अलंकार त्यांच्या अंगावर चढवलीत.'[2]

१९व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या कालखंडात पेशवाईचा शेवट झाला असला तरी, 'महाराष्ट्रातील इतर कोणत्याही प्रांतापेक्षा प्रामुख्याने कोकणातील अस्पृश्यांवर फार मोठ्या प्रमाणावर अन्याय-अत्याचार झाले. तसेच या भागातील अस्पृश्यांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. '[3] त्यांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारक संस्था आणि संघटना या कार्यात पुढे आल्या. यामध्ये महात्मा जोतिराव फुले, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, छत्रपती शाहू महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे, न्यायमूर्ती रानडे, रामकृष्ण भांडारकर, सर चंदावरकर इत्यादींचा समावेश होता.

एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून बऱ्याच समाजसुधारकांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते, परंतु या समाजसुधारकांनी फक्त स्पृश्यांच्या मतपरिवर्तनावर भर दिला

होता, मात्र त्याला अपवाद महात्मा जोतिराव फुले यांचा सांगता येईल. 'आंबेडकरपूर्व काळात दलितांच्या न्याय्य हक्कांसाठी दलितांची चळवळ उभारुन त्यांच्या हक्कांसाठी लढा देण्याकरिता दलितांमधूनच काही कार्यकर्ते आणि पुढारी पुढे आले. महात्मा फुले यांच्यापासून प्रेरणा घेऊनच गोपाळबाबा वलंगकर यांनी अस्पृश्य समाजात जागृती व्हावी, त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावे, म्हणून कोकणात आणि कोकणाबाहेरही अस्पृश्यांच्या सभा भरविल्या.'[4] त्यानंतर शिवराम जानबा कांबळे, विठोबा रावजी मून संतपंडे, किसन फागू बनसोड, कालीचरण नंदागवळी, गणेश अक्काजी गवई इत्यादींनी आंबेडकरपूर्वक काळात आपल्या कुवतीप्रमाणे कार्य केले. या सर्वांनी दलितांच्या समस्या समाजासमोर आणल्या, एवढेच नाही तर त्या त्यांनी सोडविण्याचा प्रयत्न केला.

विसाव्या शतकात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित चळवळीचे नेतृत्व स्वतः केले आणि दलितांच्या समस्यांना वाचा फोडतांनाच त्यांना त्यांचे अधिकार मिळवून देण्यासाठी महाराष्ट्रात चळवळी उभारल्या. महाराष्ट्रातील दलितांच्या या चळवळीत संपूर्ण दलित समाज व इतरही महाराष्ट्रातील लोकांचा समावेश होतो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या चळवळीला महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या चळवळीमुळेच दलितांना त्यांचे मानवीय हक्क प्राप्त झाले असल्याचे दिसून येते.

शारदा देशमुख यांनी अस्पृश्यतेच्या संदर्भात म्हटले, "पेशवाईत आचारधर्माचे नुसते स्तोम माजविल्याने माणुसकीला काळीमा फासणारे आचारधर्माच्या नावाखाली बोकाळले होते. अंत्यज वर्गाला स्पर्श करणेही पाप मानले जात असे. एवढेच नव्हे तर त्यांच्याशी बोलणे किंवा सावली अंगावर पडू देणे म्हणजे 'अब्रह्मण्यम्।' अशा अस्पृश्य बांधवांना देवळात मज्जाव, पाणवठ्यावर मज्जाव, शाळेत मज्जाव अशा कोट्यवधी हिंदू बांधवांना हिंदू धर्मापासून वंचित व हिंदू समाजापासून बहिष्कृत केलेले असे. असे म्हणतात की, पेशवाईच्या काळात अस्पृश्यांच्या गळयात थुंकण्यासाठी मडके व आपल्या पायाखालील रस्ता साफ करण्यासाठी कमरेला झाडाची फांदी बांधलेली असे. दारिद्र्य, अपमान, छळ हे तर अस्पृश्य समाजाच्या पाचवीलाच पुजलेले असत.'[5]

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी पेशवाईपासून ते इ.स.१९३६ पर्यंतच्या काळात अस्पृश्यता कशा प्रकारची होती, याचे सविस्तर विवेचन पुराव्यासहित 'Annihilation of Caste' या आपल्या ग्रंथात केले आहे. अस्पृश्यतेच्या संदर्भात ते म्हणतात, 'मराठा देशातील पेशवाईच्या काळात सार्वजनिक रस्त्याचा वापर करण्यास अस्पृश्यांना मुभा नव्हती; कारण एखादा सवर्ण हिंदू जर त्या रस्त्याने आला तर अस्पृश्याच्या सावलीने त्याला विटाळ होईल. अस्पृश्याना त्यांचे चिन्ह किंवा खूण म्हणून आपल्या मनगटावर अथवा गळयात काळा दोरा बांधावा लागत असे.'[6]

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वतः ह्या जातीत जन्मलेले असल्यामुळे त्यांनाही या व अशा घटनेच्या प्रसंगांना सामोरे जावे लागले होते, त्यामुळे त्यांच्याही मनात अस्पृश्यांच्या होत असलेल्या अन्यायावर वाचा फोडण्यासाठी व त्यांना त्यांचे मानवीय अधिकार मिळवून देण्यासाठी अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठविला. अशा या विषम परिस्थितीत पिढ्यानपिढ्या पशुंसारखे जीवन जगत

असलेला अस्पृश्य समाज हळूहळू जागृत होऊन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात आपल्या हक्कांसाठी संघर्ष करु लागला. ही काही साधी गोष्ट नव्हती. ही अस्पृश्यांमध्ये घडून आलेली मोठी वैचारिक क्रांती होती आणि या क्रांतीचे जनक होते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. त्यांनी अस्पृश्यांना त्यांच्या गुलामीची जाणीव करुन देऊन त्यांना विद्यमान समाज व्यवस्थेतील अन्यायाच्या विरोधात संघर्ष करायला प्रवृत्त केले. हा संघर्ष अस्पृश्यांच्या मानवीय हक्कांच्या मागणीसाठी होता.

अस्पृश्यांना त्यांचे मानवीय अधिकार मिळवून देण्यांसाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता प्रस्थापित व्हावी, म्हणून सामाजिक व धार्मिक भूमिका घेतली. त्यांनी त्यांच्या कार्यात प्रामुख्याने सत्याग्रहाला अधिक महत्त्व दिले, ज्यामध्ये कोकणातील महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह व नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह व त्यांच्या प्रेरणेने झालेले अंबाबदेवीच्या देवळातील अमरावती येथील सत्याग्रह, पर्वतीचा पुणे येथील सत्याग्रह व मुखेड गावचा सत्याग्रह अतिशय महत्त्वाचे ठरतात. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांना त्यांचे मानवीय अधिकार मिळवून द्यावयाचे होते व त्याचबरोबर स्पृश्य हिंदूंच्या मनात परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते, परंतु ते पूर्णतः साध्य होऊ शकले नाही आणि म्हणूनच जो परमेश्वर आपले रक्षण करीत नाही, आपले दर्शनही आम्हांला देत नाही, अशा परमेश्वराच्या नादी आपण का लागावे असा नकारात्मक विचार अस्पृश्यांच्या मनात निर्माण झाला. या सर्वांचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनावत खोल परिणाम झाला. 'जो धर्म व त्याचे अनुयायी आम्हांला माणुसकीचे जीवन जगू देत नाहीत, अशा धर्मात आपण का रहावे', याचा गंभीरपणे विचार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर करु लागले; यामुळेच त्यांच्या मनात धर्मांतराचा विचार बळावत गेला. दिनांक १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवले मुक्कामी हिंदू धर्माला प्रचंड मोठा हादरा दिला व त्याची यशस्वीता २१ वर्षांनंतर दिनांक १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी बौद्ध धर्माचा स्वीकार करुन पूर्ण केली. नागपूर व चंद्रपूर येथे ८ लाख लोकांसमवेत बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली व मानवमुक्तीचा लढा यशस्वी केला. बौद्ध धर्माचा स्वीकार केलेल्या सर्वांनी विज्ञानास अनुसरुन आपली वेगळी ओळख हिंदू समाजास करुन दिली आहे.

सारांश :-

१९ व्या व २० व्या शतकातील सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक सुधारणेच्या चळवळीतील आंबेडकरपूर्वक दलित चळवळीने अस्पृश्य समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले व लोकांना त्यांच्या अधिकाराप्रती जागृत केले. मात्र डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी, मानवमुक्तीसाठी केलेल्या चळवळी, सत्याग्रह यांना इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे आणि म्हणूनच अस्पृश्यांची आजची सर्वांगीण प्रगती अत्यंत लोकप्रिय होऊ लागलेली आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीमुळे बौध्द बनलेल्या समाजाने स्व-उत्थान फार मोठया प्रमाणावर केले आहे, ज्यामध्ये सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक व अन्य सर्वच क्षेत्रांमध्ये आधुनिक काळातील बौद्धांनी आपली प्रगती केलेली आहे यात शंका नाही.

संदर्भ :-

(१) डॉ.शर्मा रामशरण, *'शुद्रों का प्राचीन इतिहास'*, ग्रंथ शिल्पी प्रकाशन, नवी दिल्ली : (२००५)पृष्ठ ३४

(२) डॉ.गेडाम टी.जी., *'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धमांतर'*, शारदा गेडाम, नारी रोड, आवळेनगर, नागपूर : पृष्ठ ६

(३) डॉ.निकुंभे सी.एच्. *'समाजप्रबोधनकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर'*,सुगावा प्रकाशन, पुणे :(१४ एप्रिल २००५) (प्रथम आवृत्ती) पृष्ठ १५

(४) कित्ता : पृष्ठ १४

(५) देशमुख शारदा, *'शिवकालीन व पेशवाईतील स्त्रीजीवन'*, श्री.देशपांडे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे : (१९७३) पृष्ठ ८७.

(६) Dr.Ambedkar B.R. *'Annihiltion of Caste'*, Jalandar Bhimpatrika Publication (1968) Page 22

(७) डॉ.गेडाम टी.जी., *'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धमांतर'*, शारदा गेडाम, नारी रोड, आवळेनगर,नागपूर:पृष्ठ १६५

(प्रा.प्रमोद एस्.मेश्राम)
सहाय्यक अधिव्याख्याता
श्री.मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय,
पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी.

प्रती,

दिनांक २७ सप्टेबर २०१४

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा शोधयात्रा खंड ०२ या शोध निबंध संग्रहामध्ये 'पर्यावरण व सजीवांचे आरोग्य' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

27/9/2014

शोधयात्रा खंड-२

आंतर विद्याशाखीय शोध निबंध संग्रह

(पर्यटन व पर्यावरण)

संपादक

डॉ. उत्तम हनवते

डॉ. विलास यशवंत मगदूम

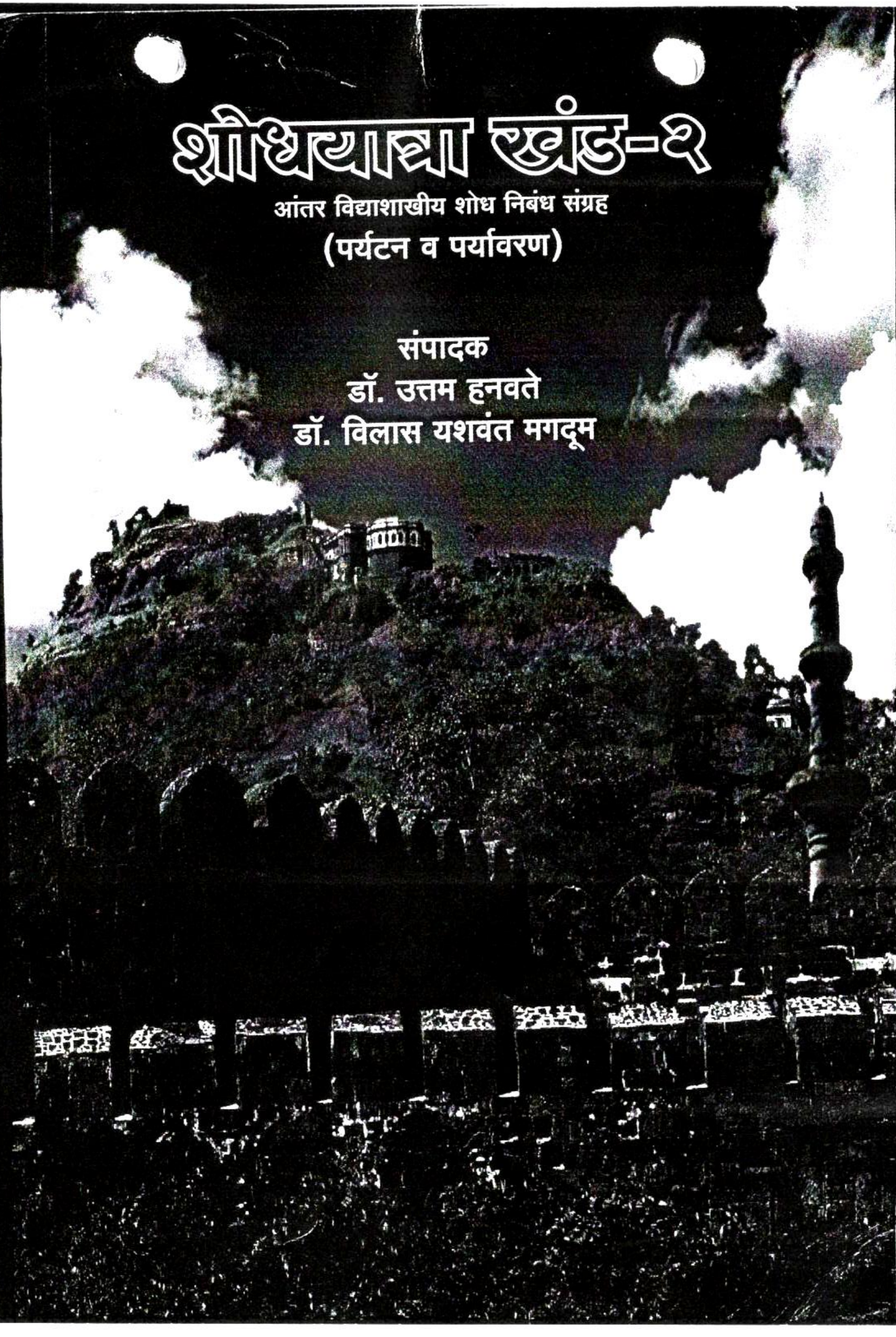

SHODH-YATRA KHAND 2

Edi- Prof.Dr. Uttam Hanwate, Prof.Dr. Vilas Magdum

शोध - यात्रा खंड २

संपादक : प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, प्रा.डॉ. विलास मगदुम

© संपादक
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते
प्रा.डॉ. विलास मगदुम

प्रथम आवृत्ती : २७ सप्टेंबर २०१४

ISBN No. - 978 - 81 - 92397 - 5 - 9

मूल्य : ४७५/- रुपये

प्रकाशन :
पवन प्रकाशन, 'तारांगण', बसस्थानक परिसर,
परताणी हॉस्पिटल समोर, परभणी-४३१४०१.
भ्रमणध्वनी : ०९४२२१७९४६१

अक्षर जुळवणी :
मो.इमरान मो.ख्वाजासाहब,
सिमरन कॉम्प्युटर्स, गंगाखेड.
भ्रमणध्वनी : ०८७९३५५९९८२

मुद्रक ।
सचिन कुलकर्णी
एक्सेल प्रिंटिंग ॲण्ड पॅकेजिंग
एरंडवन, पुणे - ४११००४

शोध-यात्रा या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

शोध - यात्रा खंड २

(आंतरविद्याशाखीय शोधनिबंध संग्रह)

पर्यावरण - पर्यटन विशेषांक

प्रमुख संपादक
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते
समता नगर, खैरिप्लॉट, जिंतूर-४३१५०९
प्रा.डॉ. विलास मगदुम
श्रीमती आ.रा.पाटील कन्या महाविद्यालय,
इचलकरंजी, जि.कोल्हापूर.

संपादक मंडळ
प्रा. आनंदा काळबांडे
प्रा.डॉ. सुरजितसिंह परिहार
प्रा. एस.बी. नानवटे
प्रा.डॉ. दिलीप कदम
प्रा. विद्या हानवते
प्रा. रविंद्र बेले

३०. पर्यावरण व्यवस्थापन काळाची गरज २०३
- प्रा. डी.व्ही. हारगिले, मालवण
३१. शाहु महाराजांचे समाज व धर्म सुधारणेतील योगदान २०८
- प्रा. डॉ. जी. व्ही. गट्टी, शिरसाळा
३२. डॉ. आंबेडकर आणि आधुनिक भारत २१३
- प्रा. डॉ. दिलीप कदम, मारवड
३३. शालेय-महाविद्यालयीन स्तरावरील पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व २२०
- प्रा. माधव कांबळे, जळकोट
३४. Mahatma Gandhi N.R.Employment Gurantee Act. २२५
- Prof. Dr. Ashok Shrirame, Parbhani
३५. बुध्द की राहपर बढती ओमप्रकाश वाल्मिकी की कविता २३५
- प्रा. संजय रणखांबे, जळगाव
३६. पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज २४३
- प्रा. रगडे ज्वाला, औरंगाबाद
३७. डि.एन.ए. बारकोडींग व सजीवांच्या जैवविविधतेवरील प्रभाव २४७
- प्रा. डॉ. विलास कल्याणकर, सेनगाव
३८. धरणांचा मत्स जैवविविधेवरील परिणाम २४९
- प्रा. डॉ. विकास कल्याणकर, सेनगाव
३९. Nirmal Bharat Abhiyan : A Public Policy २५२
- Prof. Pandit Lawand, Barshi
४०. पर्यावरण व इतिहासाचा परिस्थितीकीय सिध्दांत २५७
- प्रा.डॉ.एन.जी. भद्रे, अर्जापुर
४१. पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक दायीत्व २६४
- प्रा. हरिहर मोहोकार, मुदखेड
४२. Eco criticism relationship between Literatur & environment २६९
- Prakash Hanwate, Pune
४३. पर्यावरण विषयक जागृती : काळाची गरज २७५
- प्रा. बाजीराव पाटील, राधानगरी
४४. मूर्ती विसर्जन : एक पर्यावरणीय समस्या २८०
- प्रा. किशोर भोळे, जळगाव

४५. विकास प्रशासन आणि स्त्री सबलीकरण २८५
- प्रा. एन.एन. तेलंगे, औरादशहाजनी
४६. तीन हजार वर्षापुर्वीचे स्मशान २९०
- इंजि. सुरेश देशमुख, नागपुर
४७. आदिवासी गोंड लोकगीतों मे पर्यावरण जागृती २९४
- प्रा.डॉ. सुरजितसिंह परिहार, जिंतूर
४८. पर्यावरण व सजीवांचे आरोग्य २९९
- प्रा. प्रमोद मेश्राम, पाचल
४९. पर्यावरण : संरक्षण आणि संवर्धन ३०३
- प्रा. माधुरी देवतळे, नागपूर
५०. संयुक्त राष्ट्रसंघातील गैरराजकीय संघटनांचे कल्याणकारी कार्य ३०९
- प्रा. डॉ. संदीप काळे, सेलु (वर्धा)
५१. वृक्षसंवर्धन चळवळीचे महत्व ३१४
- प्रा. स्मिता पाटील, इचलकरंजी
५२. स्त्रिविकास योजना आणि कायदे ३२२
- प्रा. सुजाता कराडे, सांगली
५३. मानवी जीवनावर संगित कलेचा प्रभाव ३३३
- प्रा. अरुणा हरले, वर्धा
५४. वायु प्रदुषण ३३८
- प्रा.डॉ. हेमलता पाटील, इचलकरंजी
५५. पर्यावरण संक्रमण और हिंदी साहित्य ३४५
- प्रा.डॉ. संजय धोटे, वर्धा
५६. Environmental Issue : Water Pollution ३५६
- Pror. P.D. Khobaragade, vardha
५७. सिंधुदूर्ग जिल्हा : पर्यटनाचा स्वर्ग ३५९
- प्रा. डॉ. व्हि.वाय मगदूम, इचलकरंजी
५८. महिला-बालकांचे आरोग्य : पर्यावरण परस्पर संबंध ३७४
- प्रा. गजेंद्र रंदिल, परंडा
५९. रिझर्व्ह बँक स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचें योगदान ३७९
- आर.डी. सांगळे, पुणे

संदर्भ सुची :

१. भारत की जनजातीय संस्कृती, विजय शंकर उपाध्याय, विजय प्रकाश शर्मा.
२. मध्यप्रदेश की जनजातियाँ, डॉ. शिवशंकर तिवारी, डॉ. कमल शर्मा.
३. विवेचनात्मक गद्य, महादेवी वर्मा.
४. बुंदेली लोक साहित्य, डॉ. स्नेही श्रीवास्तव.
५. मध्यप्रदेश की जनजातीय संस्कृति परम्परा का साक्ष्य सम्पदा, डॉ.कपिल तिवारी.
६. गोंड जनजाति गीत, रुपसिंह कुशराम.
७. गोंड जनजाति गीत, रुपसिंह कुशराम.
८. सुरजकिरण की छाँव, राजेंद्र अवस्थी.

४८. पर्यावरण व सजीवांचे आरोग्य

प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम
प्रभारी प्राचार्य,
श्री मनोहर हरी खापणे कला व
वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

आधुनिकतेच्या इतिहासात २१ व्या शतकात पर्यावरणास जागतिक दृष्टिकोनातुन अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. १९७२ मध्ये स्टॉकहोम येथे झालेल्या जागतिक परिषदेनंतर विकसनशील देशात पर्यावरणाच्या समस्यांकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरुवात झाली. १९८६ साली पर्यावरण संरक्षण कायदा अस्तित्वात आला.[१] १९९२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाची पर्यावरण आणि विकास या ब्राझिलमधील रिओ-दि-जानरो या शहरात वसुंधरा शिखर परिषद संपन्न झाली. त्यानंतर २००२ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील जोहान्सबर्ग येथे पर्यावरणाच्या चिरंतन विकासासाठी जागतिक परिषदेचे आयोजन करण्यात आलेले होते. या दोन्ही परिषदेत जागतिक दृष्टिकोनातुन पर्यावरणाच्या विविध समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला. या दोन्ही परिषदांनी पर्यावरण गुणवत्तेच्या होत असलेल्या ऱ्हासाबाबत लोकांना जागृत करण्याचे उद्दिष्ट आपल्या डोळयासमोर ठेवले.

प्रत्येक देशाचा विकास साधायचा असेल तर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर व पर्यावरणाचा समतोल राखणे अत्यंत महत्वाचे असते. याच पर्यावरणावर मानवाचे जीवन अवलंबुन असते. पर्यावरणातील सर्व घटक हे मानवाच्या विविध क्रियाप्रक्रियांवर व मानवी जीवनावर परिणाम करीत असतात. आणि म्हणुनच जागतिक दृष्टिकोनातून पर्यावरणाला अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झलेले आहे यात दुमत नाही.

पर्यावरणाला इंग्रजीत Environment म्हणतात Environment हा शब्द मुळ फ्रेंच भाषेतील. Evniron या पासुन आलेला आहे. Environ म्हणजे Suround. याचाच थोडक्यात अर्थ आपल्या सभोवतालची परिस्थिती म्हणजेच पर्यावरण होय.[२] विकासाच्या इतिहासाकडे पाहिले असता पूर्वीपासुनच मानवाने निसर्गावर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवाने विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा ऱ्हास केलेला आहे. पर्यावरणचा

ऱ्हास ही समस्या आता गाव पातळीची राहिली नसून ती जागतिक बनलेली आहे. आधुनिक क्रांतीमुळे व विकासाच्या नव-नविन योजनांमुळे पृथ्वीवर हवा, पाणी, ध्वनी, अन्न इत्यादी घटकांचे प्रदुषण होत आहे.

Marx and Engels on Ecology या आपल्या निबंधामध्ये हॉफर्ड पार्सन्स यांनी मार्क्सचे पर्यावरणवादी विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मार्क्सच्या मते निसर्गामध्ये मानवाचा सहभाग सेंद्रिय तर्कशास्त्राला धरुन आहे. मानव हा निसर्गाचा भाग आहे. मानव हा स्वतःच्या स्वार्थासाठी निसर्गामध्ये हस्तक्षेप करतो.[३] निसर्गाच्या अतिवापरामुळे, पर्यावरण आपल्यावर न्युटनच्या तिसऱ्या नियमानुसार आघात करतो. क्रांतीबा फुलें आपल्या शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात म्हणतात की, जे शेतकरी सरकारी मार्गदर्शनाशिवाय किंवा मदतीशिवाय स्वतः विहीरी खणतील, त्यांना उत्तेजनार्थ योग्य ती बक्षिसे द्यावी. तलाव, तळी, आणि नद्या यातील गाळ शेतकऱ्यांना विनामुल्य द्यावा. गावातील कुरणे शेतकऱ्यांच्या स्वाधीन करावी.सरपणाला लाकुड म्हणुन पालापाचोळा त्यांना द्यावा. परंतु वृक्ष तोडू देऊ नये म्हणुन कायदा करावा. नवीन शेळयामेंढयांची उपज करण्यासाठी चांगल्या जातींच्या शेळया परदेशातुन आणुन शेतकऱ्यांना द्याव्या. म्हणजे लोकरीचा पुरवठा होईल आणि त्यांच्या लेंडयांचा शेतीसाठी उपयोग होईल. शेतीला विज्ञानाची जोड द्यावी. जमिनीचा जास्तीत जास्त उपयोग केला जावा, सरकारने शेतकऱ्यांना संरक्षण देऊन त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी पाणी योजना आखाव्यात, म्हणजे शेतीमध्ये सुधारणा होईल. शेतकऱ्यांचे अज्ञान नाहीसे झाले पाहिजेत.[४] असे कार्य प्रत्येक सरकाने करावे म्हणजे सामाजिक सुधारणा अत्यंत प्रभावीपणे होतील. एवढेच नाही तर आधुनिक काळातील मोहनदास गांधीनी स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या वेळी पर्यावरणाविषयीची कळकळ दिसुन येते. ते म्हणाले होते की, प्रत्येक खेडयातुन राजकिय जागृती आवश्यक त्या सामाजिक सुधारणा आणि ग्रामोद्योगावर उभारलेले आर्थिक जीवन ही कार्ये पार पाडण्यासाठी खेडयाकडे चला असा त्यांचा संदेश होता. त्यामुळे पर्यावरणाचा निश्चितच ऱ्हास होणार नाही.

आधुनिक काळातील मानवाने पर्यावरणाचा अतिवापर केल्यामुळे, औद्योगिक क्रांतीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होताना आपणास आज दिसत आहे. आणि त्यामुळेच मानवाला जीवन जगताना हवा, पाणी, तापमानात वाढ, ध्वनी प्रदुषणाच्या इतर समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. भारत हा जगातील पहिला देश आहे की ज्याने सर्वात प्रथम पर्यावरणाच्या

संरक्षणासाठी कायदे केले. ज्यामध्ये प्रामुख्याने पाण्याचे प्रदुषण नियंत्रण कायदा १९७४ जंगल संरक्षण कायदा १९२०, पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ या कायद्यांच्या आधारे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचे कार्य चालु आहे. पर्यावरण शास्त्राचा अभ्यास प्रामुख्याने तीन कारणांसाठी करणे आवश्यक आहे. १) आधुनिक पर्यावरणविषयक संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी २) पर्यावरणासंबंधीचा दृष्टिकोन अधिक वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी ३) व विशेष महत्वाचे म्हणजे पर्यावरणाविषयी योग्य जाणीव निर्माण करुन पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी.[५]

संपुर्ण विश्वात पृथ्वी या एकाच ग्रहावर मानवाचे जीवन अस्तित्वात आहे. परंतु पृथ्वीवरील सर्वाधिक बुध्दिमान समजल्या जाणाऱ्या मानवाने पृथ्वीवरील विविध साधन संपत्तीचा, जैवविवीधतेचा ऱ्हास केला आहे.दाट लोकवस्तीच्या प्रदेशातील परिसंस्था मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे उध्वस्त झालेली आहेत. अंटार्टिका, आर्टिक प्रदेशावर पर्यावरणाचा विपरित परिणाम झालेला दिसुन येतो. मानवाच्या विविध व्यवसायामुळे पर्यावरणात बदल होत आहेत, वने नष्ट होत आहेत, याशिवाय हवा व पाणी विविध रसायनामुळे प्रदुषित झालेली आहेत, आणि त्यामुळे सर्वच सजीव सृष्टीवर याचा विपरित परिणाम होतांना दिसत आहे.

जागतिक लोकसंख्येच्या दृष्टिने १५% इतकी लोकसंख्या भारतात आहे ती हळुहळु प्रकर्षाने वाढत आहे. त्यामुळेच लोकसंख्येचा विस्फोट होतांना दिसत आहे. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवितांना अनेक अडचणी निर्माण होतांना दिसत आहे. अन्नाचे उत्पादन दुपटीने वाढत आहे. तर प्रदुषणात तिपटीने वाढ झालेली आहे. मानवाच्या दैनंदिन कारवायांमुळे पर्यावरणात बदल घडून येत आहेत. हे पर्यावरणातील बदल मानवी आरोग्यास घातक ठरत आहेत. शहरीकरणामुळे व औद्योगिककरणामुळे आर्थिक प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पण वाढत्या विकास प्रक्रियेपोटी वाढती लोकसंख्या व जलस्त्रोत्रांचे प्रदुषण झाल्यामुळे मानवाच्या व सजीवांच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होत आहेत. वाढत्या शहरीकरणाबरोबर व पाण्याच्या प्रदुषणामुळे संक्रमित होणाऱ्या अतिसार व वायुप्रदुषणामुळे क्षयरोगासारख्या विकारांचे प्रमाण वाढत आहे. शहरातील वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागविणाऱ्या दृष्टीकोनातून किटकनाशके व रासायनिक खतांच्या वापरामुळे शेतात काम करणारे शेतकरी, मजूर व अन्नधान्य, भाजीपाला यांच्यावरही प्रदुषणाचा विपरित परिणाम होत आहे.[६]

मानवाने भिन्न संस्कृतीच्या वातावरणाशी जुळवुन घेतले आहे. त्यातुनच अतिवृष्टी, पूर तसेच वादळासारख्या आपत्तीमुळे समाजाच्या आरोग्यावर परिणाम होताना दिसत आहे. वातावरणातील बदलाचा परिणाम श्रीमंतापेक्षा गरीब जनतेवर अधिक प्रमाणात दिसुन येतो. दरवर्षी जगभरात नैसर्गिक आपत्तीमुळे जवळपास ८०,००० लोकांचा मृत्यु होत आहे. या पैकी ३५% दुर्घटना आर्थिकदृष्टया गरीब देशात होतात.

आधुनिक काळातील मानवी आरोग्याच्या इतिहासात अनेक अज्ञात असलेले रोग मानवी जीवनावर आघात करताना दिसत आहेत. ज्यामध्ये एच.आय.व्ही., एडस सार्स प्रमुख आहेत जगाच्या इतिहासात सुमारे २.४ अब्ज लोक आरोग्यदृष्टया गलिच्छ वातावरणात राहतात. त्यांच्या परिसरात होत असलेल्या अस्वच्छतेमुळे रोगांचा प्रार्दुभाव होतो. घरात पाणी साठवुन ठेवल्यामुळे व पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन न केल्यामुळे पाणी दुषित होते. रासायनिक घटकांद्वारे, प्रदुषित झालेल्या अन्नावाटे मानवी आरोग्यविषयक गंभिर समस्या निर्माण होतात हे जर टाळायचे असेल तर लोकशिक्षण व जनजागृतीद्वारे आपण कृतिशिलकार्य केले पाहिजे.

पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा झपाटयाने ऱ्हास होत असतांना तसेच मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत असताना वेळीच मानवाने योग्य पाऊले उचलणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे नियोजन हे शासनाचेकार्य असल्याचे आपण मानतो पण आपण जर अशाचप्रकारे पर्यावरणाचा नाश करीत गेलो तर शासनाच्या कितीही योजना आल्या तरी त्या अपुऱ्याचपडतील. आणि त्यामुळेच पर्यावरणाचे रक्षण करणे हा आपल्या जीवनशैलीचा अविभाज्य घटक बनायला हवा यात दुमत नाही.

संदर्भ सूची :-

१. एरक भरुचा : पर्यावरणशास्त्र, ओरिएंट लॉगमन, मुंबई, २००७, पृ. १९
२. प्रकाश शिंदे व इतर : पर्यावरण शिक्षण, सेट प्रकाशन, मुंबई, २००९ पृ. १
३. शिल्पा कुलकर्णी : पर्यावरण आणि समाज, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, २००८, पृ. १७
४. य.दि. फडके (संपा), महात्मा फुले समग्र वाङमय, महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१, पृ. २५३
५. एरक भरुचा : कित्ता, पृ. १

४९. पर्यावरण : संरक्षण आणि संवर्धन

प्रा. माधुरी एन. देवतळे
यशवंतराव गुडधे पाटील (स्मृती.)
कला,वाणिज्य व विज्ञान महा.नागपूर

मानवाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये पर्यावरणाचा फार मोठा वाटा असुन मानवाच्या जीवनासाठी आरोग्यपुर्वक पर्यावरण हा अतिशय महत्वपुर्ण घटक आहे. पर्यावरण हे गतिमान आहे निसर्ग स्वतःमध्ये संतुलन ठेवतो परंतु मनवाने ते असंतुलन करण्याचे कार्य आधुनिक काळात केल्याचे दिसुन येत आहे. १५ व्या शतकापासुन मानवाने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रचंड गतीने विकास करायला सुरुवात केल्याने तेवढयाच गतीने पर्यावरणाचा ऱ्हास सुध्दा होत गेला आहे. प्राचीन काळातच मानवाने पर्यावरणाला दैवीरुप प्रदान केले आहे. हडप्पा संस्कृती, ऋग्वेद साहित्य, उत्तर वैदिक काळातील चारही वेदात नंतरच्या काळात कौटील्याचे अर्थशास्त्र, सम्राट अशोकाचे शिलालेख, पुराणग्रंथ इ. ऐतिहासिक साधन साहित्यामधुन पर्यावरणविषयी जाणीव व पर्यावरणाचे महत्व भारत देशात असल्याचे स्पष्ट दिसुन येते.

मानवाला जगण्यासाठी लागणारे मुलभुत घटक अन्न, पाणी, हवा हे निसर्गातुन मिळतात. माणसाचे अस्तित्व पुर्णतः निसर्गावर अवलंबुन आहे. असे असताना बुध्दिवादी मानवाने तांत्रिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे विकासाच्या नावाखाली निसर्गावर (पर्यावरण) अतिक्रमण केल्यामुळे पर्यावरणीय समस्यांनी उग्र रुप धारण केले आहे. नैसर्गिक साधनाचा विवेकहीन वापर, लोकसंख्येतील वाढ, जंगलतोड औद्योगिकरण, नागरीकीकरण वाहनांच्या संख्येतील वाढ, शेतीसाठी पाणी, खते व किटकनाशकांचा अशास्त्रीय वापर इ. मुळे हवा, पाणी, जमिन, महासागर, पर्यावरणीय संपदा दुषित होत आहे. प्रदुषकामुळे पर्यावरणावर होणारे परिणाम अत्यंत घातक व विषारी असल्यामुळे त्यांचे जीवघेणे परिणाम मानवी आरोग्यावर दिसु लागले आहेत. पर्यावरणीय असमतोल व त्याचे जीवसृष्टीवरील विनाशकारी

दिनांक: ०४/०३/२०१५

प्रति,

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

विषय:- ISSN रिसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करतो की राजर्षी शाहू महाराज गौरव ग्रंथ या पुस्तका मध्ये "सामाजिक क्रांतीचा कृतीशील प्रणेता राजर्षी शाहू महाराज" या आशयाचा लेख ०२ जानेवारी २०१५ रोजी प्रकाशित झालेला आहे.

ISBN: 978-1-312-73129-5.

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय पाचल

Received

04/03/2015

Certificate

D.G. Tatkare Mahavidyalaya, Mangaon

Arts, Science, Commerce, IT & Management

Organized by History Department

This is to certify that our Editorial Advisory and Review Board Accepted Research Paper of प्रा.प्रमोद शिवचरण मेश्राम

Topic सामाजिक क्रांतीचा कृतिशील प्रणेता

College: श्री. मनोहर हरि खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

The Research paper is original and innovative. It is Done Double Blind Peer Reviewed. Your article is published in special issue with ISBN number of 978-1-312-73129-5 for National conference in Research Streams in Arts, Science and Commerce-Management organized with D. G. Tatkare College, Mangaon-Raigad in the Month of April 2014.

TRUE COPY

PRINCIPAL
D.G.TATKARE MAHAVIDYALALY
MANGAON-RAIGAD

PRINCIPAL
SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM., PACHAL,
At. Ravpatan, Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri - 416 704

Editor in Chief

ISBN-978-1-312-73129-5

राजर्षी शाहू महाराज गौरव ग्रंथ

माणगांव शिक्षण प्रसारक मंडळ

द.ग. तटकरे महाविद्यालय

(आर्ट्स, सायन्स, कॉमर्स आय.टी. अँण्ड मॅनेजमेंट)

मराठी विभाग आयोजित

संपादकः प्राचार्य.डॉ.शरद एस.फुलारी

सह. संपादकः प्रा. राजेंद्र आचार्य

माणगांव, जिल्हा रायगड

D.G. Tatkare Mahavidyalaya
Mangaon, Raigad
राजर्षी शाहू महाराज गौरव ग्रंथ

Content

ISBN:-978-1-312-73129-5

अ.क्र.	शिर्षक आणि लेखक	पान नं.
1	राजर्शी शाहु महाराजांचे आर्थिक क्षेत्रातील योगदान डॉ. लोखंडे तानाजी शिवाजी	1
2	राजर्शी शाहु महाराजांचे सामाजिक विचार व कार्य प्रा. गायकवाड राहुल भागवत	3
3	राजर्शी शाहूंचे अस्पृश्यता निवारण विषय कार्य प्रा.के.आर गावडे	7
4	राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्योध्दाराचे कार्य प्रा.डॉ. कदम संतोष तुकाराम	10
5	लोककल्याणकारी राजा छत्रपती शाहू महाराज प्रा.डॉ.दुष्यंत कटारे	13
6	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण व दलितोध्दाराचे कार्य प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी	15
7	छत्रपती शाहू महाराजांच्या सर्वसमावेशक वसतीगृहे विकास चळवळीचा एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा.भावना श्रीपती पौळ	19
8	राजर्षी शाहु महाराजांचे दलितोध्दाराचे कार्य सौ. पौर्णिमा दिलीप सरदेसाई	23
9	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार व कार्य प्रा. राजेंद्र आचार्य	28
10	दलितोदधारक राजर्षी शाहू महाराज प्रा. डॉ. मिलिंद साळवे	31
11	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार व कार्य प्रा. संगिता गंगाराम उतेकर,	37
12	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार व कार्य प्रभारी प्रा. डॉ. शंकर शिवाजी मुंडे	44
13	आधुनिक समाजरचनेचे महामेरु छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण दि. तुपारे.	47
14	शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयक धोरण प्रा.डॉ.विनोद दे. राठोड	50
15	सामाजिक क्रांतीचा कृतिशील प्रणेता – राजर्षी शाहू महाराज प्रा.प्रमोद शिवचरण मेश्राम	53

16	**शाहू महाराज आणि त्यांचे सांस्कृतिक व दलितोध्दारक कार्य** प्रा.डॉ. सुधाकर चंपतराव लहुपचांग	56
17	**सुजाण शिक्षण महर्षी – छत्रपती शाहु महाराज यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य** पाटील प्रतीभा गुलाबराव	63
18	**राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार** प्रा.तायडे प्रशांत झेड, प्रा साळवे त्रिशाल जे.	67
19	Rajashri Shahu Maharaj and Dalit Vision Dr. Sanjeevani Babasaheb Kadam	71
20	**छत्रपती शाहू महाराज आणि जातीभेद निर्मुलन** डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे	74
21	**अस्पृशांचा आधारस्तंभ राजर्षी शाहू महाराज** प्रा. डॉ. राजकुमार मस्के	80
22	**शेती व्यापार व उद्योग विकासात राजर्षी शाहु महाराजांचे योगदान** प्रा. डॉ. जयद्रथ जाधव	87

ISBN:-978-1-312-73129-5

सामाजिक क्रांतीचा कृतिशील प्रणेता – राजर्षी शाहू महाराज

प्रा. प्रमोद शिवचरण मेश्राम
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

समाजाच्या प्रत्येकानाच अत्यंत महत्वाचे स्थान मिळते असे नाही. प्रत्येक व्यक्ती समाज घडवित नसतो. तर समाजाची जडण घडण करणारी व्यक्ती लाखात, करोडोत एखादीच निर्माण होते अशी समाजाचे कुशल नेतृत्व करणारी व्यक्ती पिढ्यान पिढ्या लोकांच्या स्मरणात राहते. आपणास जगाचा इतिहास सांगतो की, प्रत्येक आक्रमकांबरोबर त्यांची संस्कृती, धर्म, भाषा, कला आणि शास्त्रे इत्यादी अपत्येही वाटचाल करीत असतात. प्राचीन भारताचा इतिहास या घटनेचा साक्षीदार आहे. हा इतिहास आपणास हे सांगतो की, मध्ययुगीन काळात प्रथम आलेल्या मुस्लिम आक्रमाकंबरोबर त्यांची उपरोक्त अपत्येही आली. येथे येऊन स्थिरस्थावर झालेल्या इस्लामी सत्तेबरोबर अनेक बाबींचा जन्म झाला. मुस्लीमानंतर या देशावर आलेले दुसरे आक्रमण म्हणजे युरोपीयनांचे ज्यामध्ये पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच, इंग्रज इत्यादी. यामध्ये १७५७ च्या झालेल्या फ्लासीच्या लढाई नंतर अवघ्या शतकभरात शेकडो राजे राजवाड्यांना धुळीला मिळवून काश्मिर पासून कन्याकुमारी पर्यंत आणि बलुचीस्थानापासून ते आसामपर्यंत सर्व भूमी आपल्या अधिपत्याखालील आणली.

१८१८ साली इंग्रज तिसऱ्या युध्दानंतर महाराष्ट्रातील पेशवाई बुडाली. त्यानंतर महाराष्ट्रातील सामान्य जनतेची प्रगतीची पाऊले हळूहळू उंचावली त्यामुळे महाराष्ट्रात थोडासा बदल दिसू लागला. याचे महत्वपूर्ण कारण म्हणजे इंग्रजांच्या शिक्षण विषयक उदार धोरणाने पाश्चातय शिक्षणाची गंगा महाराष्ट्रात अवतीर्ण झाली खेर पण महाराष्ट्रातील वरिष्ठ वर्गासच हे गंगाजल प्राशन करायला मिळाले. याचकाळात जो बहुजन समाज शिक्षणापासून वंचित होता, अज्ञान आणि अंधश्रदध्देस गळून खितपत पडला होता. अशा या बहुजन समाजाच्या दुःखाला वाचा फोडणारा पहिला वाली क्रांतीबा जोतिबा फुले यांच्या रुपाने बहुजन समाजाला मिळाला. त्यांनी बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी बहुमोल, कृतिशिल प्रयत्न केले.

इंग्रजांनी महाराष्ट्रातील सर्वच घराणे उध्वस्त केलेले नव्हते. कोल्हापूरशिवाय भोर, सांगली, औंध, कुरुंदवाड, मुधोळ, जमखंडी यासारखी घराणी जिवंत ठेवली होती. याच कोल्हापूरच्या (करविर) गादीवर आबासाहेब घाटग्यांचे थोरले पुत्र यशवंतराव हे १७ मार्च १८८४ रोजी शाहू छत्रपती महाराज म्हणून कोल्हापूरच्या गादीवर आले. २ एप्रिल १८९४ रोजी त्यांना कोल्हापूर संस्थानाच्या कारभाराचे अधिकार शाहू महाराजांना प्राप्त झाले. त्यावेळी ते केवळ वीस वर्षाचे होते. त्यावेळी त्यांचे कार्य करविर संस्थानातील प्रजाजनांसाठी कल्याणकारी योजना राबविणे आणि त्यांचे दैन्य व दारिद्र्य दूर करणे हे होते. शाहू महाराजांनी राज्यरोहणानंतर अवघ्या बारा दिवसांनी तसा आदेश काढला होता. मात्र त्यानंतर अधिक वेगाने शाहू महाराजांच्या व्यक्तिमत्वाची जडण घडण हळूहळू होत गेली.

बहूजन समाजाचे उध्दारक, एक समाजक्रांतीकारक म्हणून आपण त्यांच्याकडे पाहत असू तर ही समाजक्रांतीची प्रेरणा त्यांना कुठून मिळाली? अशा कोणत्या रसायनांनी त्यांचे व्यक्मितत्व बनले होते की, त्यांनी आपल्या शुद्रातिशुद्र बांधवांच्या दुःखाच्या व वेदनांचा काळोख दूर करण्यासाठी आपली सर्व प्रतिष्ठा, सर्व सत्ता त्यांच्या पाठीशी उभी केली. कारण एक काळ असा होता की, शाहू महाराजांचे गुर फ्रेझरसाहेब व शाहू महाराज शिकारीच्या प्रसंगी रानावनात हे गुरुशिष्य वेगवेगळ्या झाडाखाली बसून फराळ करीत असत.

राज्यरोहणापूर्वी आणि नंतर महाराजांनी संस्थानातील दुर्गम भागांसह सर्व प्रदेश आपल्या संचाराने पिंजून

काढलेला होता. तेव्हा समाजातील दैन्य, दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान, कर्जबाजारीपणा व अंधश्रध्दा यांनी गांजून गेलेल्या रयतेचे खरे दर्शन त्यांना घडले. आणि त्यामुळेच बहूजन समाजाच्या प्रगतीची जाणीव महाराजांच्या मनात निर्माण झाली.

क्रांतीबा जोतीबा फुले यांच्या विचारांवर, कृतीवर जसा थॉमस पेनच्या विचारांचा, कृतींचा पगडा होता तसाच शाहू महाराजांवरही इंगरसॉल्सच्या विचारांचा पगडा होता. परंतू शाहू महाराज स्वतः म्हणतात, पूर्वजांचा इतिहास व स्वानुभव हेच माझे खरे गुरु होत.' बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी महाराजांचे व्यक्मिमत्व हळूहळू घडत गेले आणि ते टप्याटप्याने विकसित होत गेले. आणि म्हणूनच राज्यरोहणानंतर अवघ्या बारा दिवसात प्रजेच्या कल्याणाचा जाहिरमाना प्रसिध्द करणारे महाराज, १९०२ साली आपल्या प्रशासनात ५०% जागा आरक्षित करणारे महाराज, १९०८ मध्ये अस्पृश्यांसाठी खास वसतीगृहाची स्थापना करणारे महाराज, १९११ साली सत्यशोधक समाजास राजाश्रय देणारे महाराज, १९१८ मध्ये अस्पृश्यता नष्ट करणारे महाराज ज्यांनी आपल्या शेवटच्या आयुष्यापर्यंत महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे, पददलितांचे नेतृत्व करणाऱ्या महाराजांचे व्यक्तिमत्व प्रत्येक टप्प्यावर विकसित होत गेल्याचे आपणास दिसून येते. आणि म्हणूनच राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या हितासाठी जे जे प्रयत्न केले त्यांना अत्यंत मोलाचे आणि मानाचे स्थान आहे यात तिळमात्र शंका नाही.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या सर्वांगीण आयुष्यात बहुजनांच्या हितासाठी त्यांच्या संरक्षणासाठी व विकासासाठी जे प्रयत्न केले त्यात शिक्षण, वसतिगृह चळवळ, अस्पृश्योध्दार, अस्पृश्यांच्या मुक्तीचे जाहिरनामे, भटक्या विमुक्त जातींचा उध्दार, जातीभेद निर्मुलन, विधवा पुनर्विवाह कायदा, देवदासी प्रथा प्रतिबंध कायदा, मोफत व शक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा हे व यासारखे अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य या महान सामाजिक कृतिशिल विचारवंताने केले. बहुजन समाजाच्या दुःखाचे मुळ अज्ञानात आणि अंधश्रध्देत आहे असे जोतिबा फुलेंनी जाणले होते म्हणूनच त्या अज्ञानाची मिमांसा करताना ते म्हणतात,

विद्येविना मती गेली। मतीविना निती गेली॥
नितीविना गती गेली। गतीविना वित्त गेले॥
वित्तविना शुद्र खचले। एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले॥

क्रांतीबा जोतिबा फुलेंचे कार्य शाहू महाराजांनी तडीला नेण्याचा प्रयत्न केला. राज्यरोहणाच्या वेळी करविर संस्थनात अस्पृश्यांसाठी पाच शाळा होत्या. १९१२ साली हीच अस्पृश्य शाळांची संख्या सत्ताविस झाली व त्यामध्ये ६३६ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. ज्यात महार, मांग, चांभार व ढोर व पुर्वाश्रमिच्या जाती शिक्षण घेऊन लागल्या होत्या. एवढेच नाही तर मागासलेल्या विद्यार्थ्यात उच्च शिक्षणाची आस्था निर्माण करण्यासाठी जातवार वसतिगृहांची निर्मिती महाराजांनी केली. हळूहळू टप्याटप्याने १९१८ सालानंतर शाहू महाराजांचे कार्य अधिक गतीमान झाल्याचे दिसून आले. विशेषतः अस्पृश्योधर चळवळीत त्यांनी एकामागून एक क्रांतीकारी पाऊले उचलून अस्पृश्य समाजास सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा अविरत प्रयत्न सुरु ठेवला. शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांपैकी काहींच्या मुलकी खात्यात 'दप्तरबंद' म्हणून तर काहींच्या पोलीस खात्यात पोलीस म्हणून नेमणुका केलेल्या दिसतात. १९२० साली शहरातील पोलीस गेटवर सोळा महारांची नेमणूक करताना महाराजांनी म्हटले की, या लोकांचा समाजात दर्जा वाढावा म्हणून आपण हे करीत आहोत.

अस्पृश्यांसाठी माणगांव परिषद महत्वपूर्ण ठरली. ह्या परिषदेचे आयोजनही शाहू महाराजांनी केलेले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या परिषदेचे अध्यक्ष होते. त्यामुळे महाराजांना मोठा आनंद झाला होता. हाच आनंद व्यक्त करताना शाहू महाराज म्हणाले की, तुम्ही तुमचा खरा पुढारी शोधून काढला, ह्या बद्दल तुमचे अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो. माझी खात्री आहे की, डॉ. बाबासाहेब हे तुचा उध्दार केल्याशिवाय राहणार नाहीत. इतकेच नव्हे तर एक वेळ येईल की, ते सर्व हिंदुस्थानचे पुढारी होतील माझी मनोदेवता मला असे सांगते. आणि म्हणूनच शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गहिवरून म्हणाले, 'सामाजिक क्रांतीचा खरा प्रणेता अनंतात विलीन झाला.'

एवढेच नाही तर अस्पृश्यामधील इतर असलेल्या चांभार, ढोर, मांग, महार आदी जातींच्या विकासासाठी

प्रयत्न शाहू महाराजांनी केले. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंतच्या समाज व्यवस्थेमध्ये बहिष्कृतांना मानाचे स्थान नव्हते. जरी या जातींना बारा बलुतेदारी व्यवस्थेमध्ये मानाचे स्थान असले तरी गावगाड्यात त्यांच्या उदरनिर्वाहाची थोडीफार व्यवस्था केली असली तरी ते अपुरे साधन होते. आणि म्हणूनच भटक्या व विमुक्त जातींच्या उध्दारासाठी या लोकांना घरे बांधण्यासाठी महाराजांनी जमिनी व पैसे दिले. याशिवाय या जातीतील लोकांना नोकऱ्यात स्थान दिले. रोजगार उपलब्ध करून दिला, त्यांना जमिनी दिल्या.

राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार ज्याप्रमाणे वृध्दिंगत होत गेले त्यानुसार त्यांनी आपल्या रयतेच्या विकासासाठी सर्वांगीय प्रयत्न केले. हे महत्वपुर्ण आहे. आणि म्हणूनच ते म्हणतात की, मागासवर्गीयांना दारिद्र्याया आणि दुःखाच्या चिखलातून बाहेर काढणे हे माझे पवित्र कर्तव्य आहे.'

संदर्भ :

१.डॉ. जयसिंगराव पवार : राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, संचालक, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, १०८, सानेगुरूजी वसाहत, राधानगरी रोड, कोल्हापूर प्रथम आवृत्ती २५ मे २००१ पृष्ठ क्र. १
२.कित्ता : पृष्ठ क्र. ७
३.धनंजय जिर : राजर्षी शाहू : एक समाजक्रांतीकारक, पहिली आवृत्ती, मुंबई १९७९, पृष्ठ क्र. ३२
४.पी.बी. साळुंखे (सं.) : राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, मुंबई १९७६ पृष्ठ क्र. ५७१
५.य. दि. फडके (सं.) : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य संस्कृति मंडळ, पृष्ठ क्र. २५३
६.जनता खास अंक, एप्रिल १९३३

प्रती,

दिनांक ३० सप्टेंबर २०१४

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा शोधयात्रा खंड ०२ या आय. एस. बी. एन. संशोधन ग्रंथात 'पर्यावरण व सजीवांचे आरोग्य' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received

30/9/2014

शोधयात्रा खंड-२

आंतर विद्याशाखीय शोध निबंध संग्रह

(पर्यटन व पर्यावरण)

संपादक

डॉ. उत्तम हनवते

डॉ. विलास यशवंत मगदूम

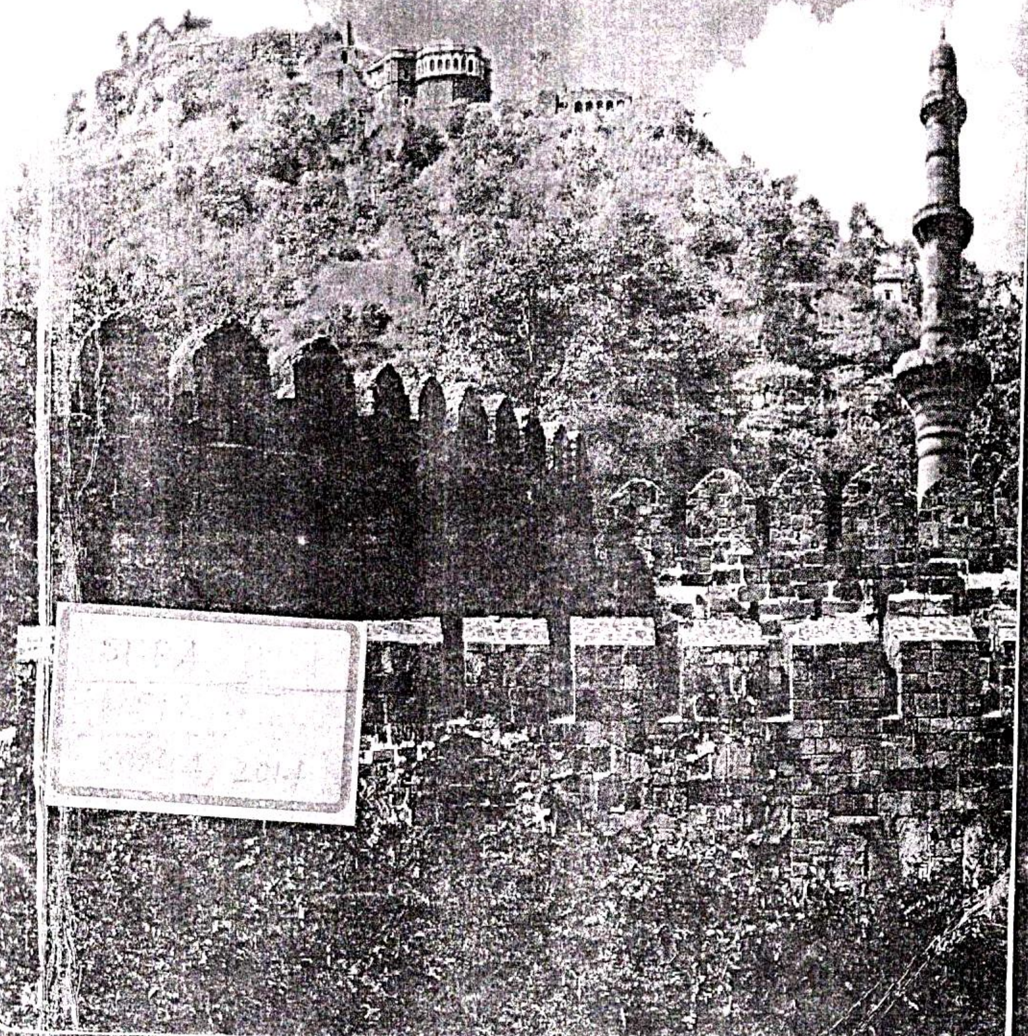

SECRETARY

SHODH-YATRA KHAND 2

Edi- Prof.Dr. Uttam Hanwate, Prof.Dr. Vilas Magdum

शोध - यात्रा खंड २

संपादक : प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, प्रा.डॉ. विलास मगदुम

© संपादक
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते
प्रा.डॉ. विलास मगदुम

प्रथम आवृत्ती : २७ सप्टेंबर २०१४

ISBN No. - 978 - 81 - 92397 - 5 - 9

मूल्य : ४७५/- रूपये

प्रकाशन :
पवन प्रकाशन, 'तारांगण', बसस्थानक परिसर,
परताणी हॉस्पिटल समोर, परभणी-४३१४०१.
भ्रमणध्वनी : ०९४२२१७९४६१

अक्षर जुळवणी :
मो.इमरान मो.ख्वाजासाहब,
सिमरन कॉम्प्युटर्स, गंगाखेड.
भ्रमणध्वनी : ०८७९३५५९९८२

मुद्रक ।
सचिन कुलकर्णी
एक्सेल प्रिंटिंग ॲण्ड पॅकेजिंग
एरंडवन, पुणे - ४११००४

शोध-यात्रा या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

शोध - यात्रा खंड २

(आंतरविद्याशाखीय शोधनिबंध संग्रह)

पर्यावरण - पर्यटन विशेषांक

प्रमुख संपादक
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते
समता नगर, खैरिप्लॉट, जिंतूर-४३१५०९
प्रा.डॉ. विलास मगदुम
श्रीमती आ.रा.पाटील कन्या महाविद्यालय,
इचलकरंजी, जि.कोल्हापूर.

संपादक मंडळ
प्रा. आनंदा काळबांडे
प्रा.डॉ. सुरजितसिंह परिहार
प्रा. एस.बी. नानवटे
प्रा.डॉ. दिलीप कदम
प्रा. विद्या हानवते
प्रा. रविंद्र बेले

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

-: अनुक्रमणिका :-

१. दिशा संशोधनाची - प्रा.डॉ. हनवते उत्तम, जिंतूर	१३
२. महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम, उपक्रम व योजना - प्रा. डी.एम. वाघमारे, आष्टी	२५
३. शालेय स्तरावरील पर्यावरण शिक्षण - प्रा. शाहुराज गायकवाड, सांगली	२९
४. जनमानसपर मीरा के प्रभाव की प्रासंगिकता - प्रा. दिपाली अवचार, परभणी	३६
५. ऐतिहासिक वास्तु : दिक्षाभूमिचे जागतिक महत्व - प्रा. प्रमिला भुजाडे, औरंगाबाद	४०
६. ग्रामीण विकास सकंल्पना - प्रा. वाय.आर. घोडके, पाटोदा	४४
७. माहुर : धार्मिक व ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ - प्रा.डॉ. उत्तम सावंत, नांदेड	५३
८. बालकामगार आणि मानव अधिकार - प्राचार्य डॉ. डि.बी. आघाव, पाटोदा	५७
९. भारतातील बेरोजगारीची कारणे आणि उपाय - प्रा. बी.जे. राठोड, पाटोदा	६२
१०. औरंगाबाद जिल्हा आणि १८५७ चा स्वातंत्र्य संग्राम - प्रा. डॉ.जी.एस. पीसे, परभणी	७१
११. ऐतिहासिक खिद्रापूर मंदिर : एक दुर्लक्षित पर्यटन स्थळ - प्रा. राजश्री तपकिरे, सांगली	७५
१२. जिंतूर शहरातील जैन मंदिरे - प्रा. आनंदा काळबांडे, विसरवाडी	८५
१३. जिंतूरचा ऐतिहासिक वारसा : नेमगिरी लेणी - प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, जिंतूर	९०
१४. **Medicinal Plants in cosmetics** - Vidhya Hanwate, Nanded	१०४

१५. जागतिकीकरणाचे कृषी विकासावरील परिणाम - प्रा.डॉ. सुभाष कदम, महाड	११०
१६. भोसी येथील प्राचीन मंदिराचे शिल्पशास्त्रीय विवेचन - प्रा.डॉ. आर.आर. पिंपळापल्ले, हिंगोली	११८
१७. पर्यटन व्यवसाय आणि भारताचा सांस्कृतीक वारसा - प्रा.डॉ. आर.एस. कोंडेकर, मुदखेड	१२१
१८. प्राणी-पक्षी व अंधश्रध्दा - प्रा.डॉ. रविंद्र विखार, ब्रम्हपुरी	१३१
१९. स्त्रीभुण हत्या एक सामाजिक समस्या - प्रा. मनिषा गाढवे, पाटोदा	१३६
२०. शोध : गौतम बुध्दाच्या वंशावळीचा - प्रा.डॉ. विलास पाटील, जिंतूर	१३९
२१. श्रीक्षेत्र मंजरथ एक उपेक्षित पर्यटन स्थळ - श्री अनिल लोखंडे, परभणी	१४३
२२. **Global warming and organic farming** - S.B. Aher, Kolkata (W.Bengal.)	१४७
२३. **Shashi Deshpande : A Feminist Writer** - S.V. Jadhav, Buldhana	१५७
२४. **Role of tree plantation in Environment** - Prof. Dr. Syed Aleemuddin, Arjapur	१६२
२५. **Solid waste management by vermicomposting** - P.S. Rajput, Bhopal (M.P.)	१६८
२६. स्वातंत्र्योत्तर मराठवाड्यातील सिंचनविकास व जलनीती - प्रा.डॉ. प्रशांत साबळे, पाटोदा	१७५
२७. हवा प्रदुषण - प्रा. अशोक अंभोरे, सेनगाव	१८२
२८. महिला आणि पर्यावरण - प्रा.डॉ. ममता इंगोले, पातूर	१८९
२९. पुरातन वास्तू साक्षरता : काळाची गरज - प्रा.एस.बी. नानवटे, परभणी	१९९

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

३०. पर्यावरण व्यवस्थापन काळाची गरज २०३
- प्रा. डी.व्ही. हारगिले, मालवण

३१. शाहु महाराजांचे समाज व धर्म सुधारणेतील योगदान २०८
- प्रा. डॉ. जी. व्ही. गट्टी, शिरसाळा

३२. डॉ. आंबेडकर आणि आधुनिक भारत २१३
- प्रा. डॉ. दिलीप कदम, मारवड

३३. शालेय-महाविद्यालयीन स्तरावरील पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व २२०
- प्रा. माधव कांबळे, जळकोट

३४. Mahatma Gandhi N.R.Employment Gurantee Act. २२५
- Prof. Dr. Ashok Shrirame, Parbhani

३५. बुध्द की राहपर बढती ओमप्रकाश वाल्मिकी की कविता २३५
- प्रा. संजय रणखांबे, जळगाव

३६. पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज २४३
- प्रा. रगडे ज्वाला, औरंगाबाद

३७. डि.एन.ए. बारकोडींग व सजीवांच्या जैवविविधतेवरील प्रभाव २४७
- प्रा. डॉ. विलास कल्याणकर, सेनगाव

३८. धरणांचा मत्स जैवविविधेवरील परिणाम २४९
- प्रा. डॉ. विकास कल्याणकर, सेनगाव

३९. Nirmal Bharat Abhiyan : A Public Policy २५२
- Prof. Pandit Lawand, Barshi

४०. पर्यावरण व इतिहासाचा परिस्थितीकीय सिध्दांत २५७
- प्रा.डॉ.एन.जी. भद्रे, अर्जापुर

४१. पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक दायीत्व २६४
- प्रा. हरिहर मोहोकार, मुदखेड

४२. Eco criticism relationship between Literatur & environment २६९
- Prakash Hanwate, Pune

४३. पर्यावरण विषयक जागृती : काळाची गरज २७५
- प्रा. बाजीराव पाटील, राधानगरी

४४. मूर्ती विसर्जन : एक पर्यावरणीय समस्या २८०
- प्रा. किशोर भोळे, जळगाव

४५. विकास प्रशासन आणि स्त्री सबलीकरण २८५
- प्रा. एन.एन. तेलंगे, औरादशहाजनी

४६. तीन हजार वर्षापुर्वीचे स्मशान २९०
- इंजि. सुरेश देशमुख, नागपुर

४७. आदिवासी गोंड लोकगीतों मे पर्यावरण जागृती २९४
- प्रा.डॉ. सुरजितसिंह परिहार, जिंतूर

४८. पर्यावरण व सजीवांचे आरोग्य २९९
- प्रा. प्रमोद मेश्राम, पाचल

४९. पर्यावरण : संरक्षण आणि संवर्धन ३०३
- प्रा. माधुरी देवतळे, नागपूर

५०. संयुक्त राष्ट्रसंघातील गैरराजकीय संघटनांचे कल्याणकारी कार्य ३०९
- प्रा. डॉ. संदीप काळे, सेलु (वर्धा)

५१. वृक्षसंवर्धन चळवळीचे महत्व ३१४
- प्रा. स्मिता पाटील, इचलकरंजी

५२. स्त्रिविकास योजना आणि कायदे ३२२
- प्रा. सुजाता कराडे, सांगली

५३. मानवी जीवनावर संगित कलेचा प्रभाव ३३३
- प्रा. अरुणा हरले, वर्धा

५४. वायु प्रदुषण ३३८
- प्रा.डॉ. हेमलता पाटील, इचलकरंजी

५५. पर्यावरण संक्रमण और हिंदी साहित्य ३४५
- प्रा.डॉ. संजय धोटे, वर्धा

५६. Environmental Issue : Water Pollution ३५६
- Pror. P.D. Khobaragade, vardha

५७. सिंधुदूर्ग जिल्हा : पर्यटनाचा स्वर्ग ३५९
- प्रा. डॉ. व्हि.वाय मगदूम, इचलकरंजी

५८. महिला-बालकांचे आरोग्य : पर्यावरण परस्पर संबंध ३७४
- प्रा. गजेंद्र रंदिल, परंडा

५९. रिझर्व्ह बँक स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान ३७९
- आर.डी. सांगळे, पुणे

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

संदर्भ सुची :

१. भारत की जनजातीय संस्कृती, विजय शंकर उपाध्याय, विजय प्रकाश शर्मा.
२. मध्यप्रदेश की जनजातियाँ, डॉ. शिवशंकर तिवारी, डॉ. कमल शर्मा.
३. विवेचनात्मक गद्य, महादेवी वर्मा.
४. बुंदेली लोक साहित्य, डॉ. स्नेही श्रीवास्तव.
५. मध्यप्रदेश की जनजातीय संस्कृति परम्परा का साक्ष्य सम्पदा, डॉ.कपिल तिवारी.
६. गोंड जनजाति गीत, रुपसिंह कुशराम.
७. गोंड जनजाति गीत, रुपसिंह कुशराम.
८. सुरजकिरण की छाँव, राजेंन्द्र अवस्थी.

४८. पर्यावरण व सजीवांचे आरोग्य

प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम
प्रभारी प्राचार्य,
श्री मनोहर हरी खापणे कला व
वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

आधुनिकतेच्या इतिहासात २१ व्या शतकात पर्यावरणास जागतिक दृष्टिकोनातुन अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. १९७२ मध्ये स्टॉकहोम येथे झालेल्या जागतिक परिषदेनंतर विकसनशील देशात पर्यावरणाच्या समस्यांकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरुवात झाली. १९८६ साली पर्यावरण संरक्षण कायदा अस्तित्वात आला.[१] १९९२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाची पर्यावरण आणि विकास या ब्राझिलमधील रिओ-दि-जानरो या शहरात वसुंधरा शिखर परिषद संपन्न झाली. त्यानंतर २००२ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील जोहान्सबर्ग येथे पर्यावरणाच्या चिरंतन विकासासाठी जागतिक परिषदेचे आयोजन करण्यात आलेले होते. या दोन्ही परिषदेत जागतिक दृष्टिकोनातुन पर्यावरणाच्या विविध समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला. या दोन्ही परिषदांनी पर्यावरण गुणवत्तेच्या होत असलेल्या ऱ्हासाबाबत लोकांना जागृत करण्याचे उद्दिष्ट आपल्या डोळयासमोर ठेवले.

प्रत्येक देशाचा विकास साधायचा असेल तर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर व पर्यावरणाचा समतोल राखणे अत्यंत महत्वाचे असते. याच पर्यावरणावर मानवाचे जीवन अवलंबुन असते. पर्यावरणातील सर्व घटक हे मानवाच्या विविध क्रियाप्रक्रियांवर व मानवी जीवनावर परिणाम करीत असतात. आणि म्हणुनच जागतिक दृष्टिकोनातून पर्यावरणाला अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झलेले आहे यात दुमत नाही.

पर्यावरणाला इंग्रजीत Environment म्हणतात Environment हा शब्द मुळ फ्रेंच भाषेतील. Evniron या पासुन आलेला आहे. Environ म्हणजे Suround. याचाच थोडक्यात अर्थ आपल्या सभोवतालची परिस्थिती म्हणजेच पर्यावरण होय.[२] विकासाच्या इतिहासाकडे पाहिले असता पूर्वीपासुनच मानवाने निसर्गावर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवाने विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा ऱ्हास केलेला आहे. पर्यावरणचा

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

ऱ्हास ही समस्या आता गाव पातळीची राहिली नसून ती जागतिक बनलेली आहे. आधुनिक क्रांतीमुळे व विकासाच्या नव-नविन योजनांमुळे पृथ्वीवर हवा, पाणी, ध्वनी, अन्न इत्यादी घटकांचे प्रदुषण होत आहे.

Marx and Engels on Ecology या आपल्या निबंधामध्ये हॉफर्ड पार्सन्स यांनी मार्क्सचे पर्यावरणवादी विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मार्क्सच्या मते निसर्गामध्ये मानवाचा सहभाग सेंद्रिय तर्कशास्त्राला धरुन आहे. मानव हा निसर्गाचा भाग आहे. मानव हा स्वतःच्या स्वार्थासाठी निसर्गामध्ये हस्तक्षेप करतो.[३] निसर्गाच्या अतिवापरामुळे, पर्यावरण आपल्यावर न्युटनच्या तिसऱ्या नियमानुसार आघात करतो. क्रांतीबा फुलें आपल्या शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात म्हणतात की, जे शेतकरी सरकारी मार्गदर्शनाशिवाय किंवा मदतीशिवाय स्वतः विहीरी खणतील, त्यांना उत्तेजनार्थ योग्य ती बक्षिसे द्यावी. तलाव, तळी, आणि नद्या यातील गाळ शेतकऱ्यांना विनामुल्य द्यावा. गावातील कुरणे शेतकऱ्यांच्या स्वाधीन करावी.सरपणाला लाकुड म्हणुन पालापाचोळा त्यांना द्यावा. परंतु वृक्ष तोडू देऊ नये म्हणुन कायदा करावा. नवीन शेळयामेंढयांची उपज करण्यासाठी चांगल्या जातींच्या शेळया परदेशातुन आणुन शेतकऱ्यांना द्याव्या. म्हणजे लोकरीचा पुरवठा होईल आणि त्यांच्या लेंडयांचा शेतीसाठी उपयोग होईल. शेतीला विज्ञानाची जोड द्यावी. जमिनीचा जास्तीत जास्त उपयोग केला जावा, सरकारने शेतकऱ्यांना संरक्षण देऊन त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी पाणी योजना आखाव्यात, म्हणजे शेतीमध्ये सुधारणा होईल. शेतकऱ्यांचे अज्ञान नाहीसे झाले पाहिजेत.[४] असे कार्य प्रत्येक सरकाने करावे म्हण्जे सामाजिक सुधारणा अत्यंत प्रभावीपणे होतील. एवढेच नाही तर आधुनिक काळातील मोहनदास गांधींनी स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या वेळी पर्यावरणाविषयीची कळकळ दिसुन येते. ते म्हणाले होते की, प्रत्येक खेडयातुन राजकिय जागृती आवश्यक त्या सामाजिक सुधारणा आणि ग्रामोद्योगावर उभारलेले आर्थिक जीवन ही कार्ये पार पाडण्यासाठी खेडयाकडे चला असा त्यांचा संदेश होता. त्यामुळे पर्यावरणाचा निश्चितच ऱ्हास होणार नाही.

आधुनिक काळातील मानवाने पर्यावरणाचा अतिवापर केल्यामुळे, औद्योगिक क्रांतीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होताना आपणास आज दिसत आहे. आणि त्यामुळेच मानवाला जीवन जगताना हवा, पाणी, तापमानात वाढ, ध्वनी प्रदुषणाच्या इतर समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. भारत हा जगातील पहिला देश आहे की ज्याने सर्वात प्रथम पर्यावरणाच्या

संरक्षणासाठी कायदे केले. ज्यामध्ये प्रामुख्याने पाण्याचे प्रदुषण नियंत्रण कायदा १९७४ जंगल संरक्षण कायदा १९२०, पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ या कायद्यांच्या आधारे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचे कार्य चालु आहे. पर्यावरण शास्त्राचा अभ्यास प्रामुख्याने तीन कारणांसाठी करणे आवश्यक आहे. १) आधुनिक पर्यावरणविषयक संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी २) पर्यावरणासंबंधीचा दृष्टिकोन अधिक वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी ३) व विशेष महत्वाचे म्हणजे पर्यावरणाविषयी योग्य जाणीव निर्माण करुन पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी.[५]

संपुर्ण विश्वात पृथ्वी या एकाच ग्रहावर मानवाचे जीवन अस्तित्वात आहे. परंतु पृथ्वीवरील सर्वाधिक बुध्दिमान समजल्या जाणाऱ्या मानवाने पृथ्वीवरील विविध साधन संपत्तीचा, जैवविवीधतेचा ऱ्हास केला आहे.दाट लोकवस्तीच्या प्रदेशातील परिसंस्था मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे उध्वस्त झालेली आहेत. अंटार्टिका, आर्टिक प्रदेशावर पर्यावरणाचा विपरित परिणाम झालेला दिसुन येतो. मानवाच्या विविध व्यवसायामुळे पर्यावरणात बदल होत आहेत, वने नष्ट होत आहेत, याशिवाय हवा व पाणी विविध रसायनामुळे प्रदुषित झालेली आहेत, आणि त्यामुळे सर्वच सजीव सृष्टीवर याचा विपरित परिणाम होतांना दिसत आहे.

जागतिक लोकसंख्येच्या दृष्टिने १५% इतकी लोकसंख्या भारतात आहे ती हळुहळु उत्कर्षाने वाढत आहे. त्यामुळेच लोकसंख्येचा विस्फोट होतांना दिसत आहे. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवितांना अनेक अडचणी निर्माण होतांना दिसत आहे. अन्नाचे उत्पादन दुपटीने वाढत आहे. तर प्रदुषणात तिपटीने वाढ झालेली आहे. मानवाच्या दैनंदिन कारवायांमुळे पर्यावरणात बदल घडून येत आहेत. हे पर्यावरणातील बदल मानवी आरोग्यास घातक ठरत आहेत. शहरीकरणामुळे व औद्योगिककरणामुळे आर्थिक प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पण वाढत्या विकास प्रक्रियेपोटी वाढती लोकसंख्या व जलस्त्रोत्रांचे प्रदुषण झाल्यामुळे मानवाच्या व सजीवांच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होत आहेत. वाढत्या शहरीकरणाबरोबर व पाण्याच्या प्रदुषणामुळे संक्रमित होणाऱ्या अतिसार व वायुप्रदुषणामुळे क्षयरोगासारख्या विकारांचे प्रमाण वाढत आहे. शहरातील वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागविणाऱ्या दृष्टीकोनातून किटकनाशके व रासायनिक खतांच्या वापरामुळे शेतात काम करणारे शेतकरी, मजूर व अन्नधान्य, भाजीपाला यांच्यावरही प्रदुषणाचा विपरित परिणाम होत आहे.

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

मानवाने भिन्न संस्कृतीच्या वातावरणाशी जुळवुन घेतले आहे. त्यातुनच अतिवृष्टी, पूर तसेच वादळासारख्या आपत्तीमुळे समाजाच्या आरोग्यावर परिणाम होताना दिसत आहे. वातावरणातील बदलाचा परिणाम श्रीमंतापेक्षा गरीब जनतेवर अधिक प्रमाणात दिसुन येतो. दरवर्षी जगभरात नैसर्गिक आपत्तीमुळे जवळपास ८०,००० लोकांचा मृत्यु होत आहे. या पैकी ३५% दुर्घटना आर्थिकदृष्टया गरीब देशात होतात.

आधुनिक काळातील मानवी आरोग्याच्या इतिहासात अनेक अज्ञात असलेले रोग मानवी जीवनावर आघात करताना दिसत आहेत. ज्यामध्ये एच.आय.व्ही., एडस सारं प्रमुख आहेत जगाच्या इतिहासात सुमारे २.४ अब्ज लोक आरोग्यदृष्टया गलिच्छ वातावरणात राहतात. त्यांच्या परिसरात होत असलेल्या अस्वच्छतेमुळे रोगांचा प्रार्दुभाव होतो. घरात पाणी साठवुन ठेवल्यामुळे व पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन न केल्यामुळे पाणी दुषित होते. रासायनिक घटकांद्वारे, प्रदुषित झालेल्या अन्नावाटे मानवी आरोग्यविषयक गंभिर समस्या निर्माण होतात हे जर टाळायचे असेल तर लोकशिक्षण व जनजागृतीद्वारे आपण कृतिशिलकार्य केले पाहिजे.

पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा झपाटयाने ऱ्हास होत असतांना तसेच मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत असताना वेळीच मानवाने योग्य पाऊले उचलणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे नियोजन हे शासनाचेकार्य असल्याचे आपण मानतो पण आपण जर अशाचप्रकारे पर्यावरणाचा नाश करीत गेलो तर शासनाच्या कितीही योजना आल्या तरी त्या अपुऱ्याचपडतील. आणि त्यामुळेच पर्यावरणाचे रक्षण करणे हा आपल्या जीवनशैलीचा अविभाज्य घटक बनायला हवा यात दुमत नाही.

संदर्भ सूची :-

१. एरक भरुचा : पर्यावरणशास्त्र, ओरिएंट लॉगमन, मुंबई, २००७, पृ. १९
२. प्रकाश शिंदे व इतर : पर्यावरण शिक्षण, सेट प्रकाशन, मुंबई, २००९ पृ. १
३. शिल्पा कुलकर्णी : पर्यावरण आणि समाज, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, २००८, पृ. [illegible]
४. य.दि. फडके (संपा), महात्मा फुले समग्र वाङमय, महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ, [illegible] १९९१, पृ. २५३
५. एरक भरुचा : कित्ता, पृ. १

४९. पर्यावरण : संरक्षण आणि संवर्धन

प्रा. माधुरी एन. देवतळे
यशवंतराव गुडधे पाटील (स्मृती.)
कला,वाणिज्य व विज्ञान महा.नागपूर

मानवाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये पर्यावरणाचा फार मोठा वाटा असुन मानवाच्या जीवनासाठी आरोग्यपुर्वक पर्यावरण हा अतिशय महत्वपुर्ण घटक आहे. पर्यावरण हे गतिमान आहे निसर्ग स्वत:मध्ये संतुलन ठेवतो परंतु मनवाने ते असंतुलन करण्याचे कार्य आधुनिक काळात केल्याचे दिसुन येत आहे. १५ व्या शतकापासुन मानवाने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रचंड गतीने विकास करायला सुरुवात केल्याने तेवढयाच गतीने पर्यावरणाचा ऱ्हास सुध्दा होत गेला आहे. प्राचीन काळातच मानवाने पर्यावरणाला दैवीरुप प्रदान केले आहे. हडप्पा संस्कृती, ऋग्वेद साहित्य, उत्तर वैदिक काळातील चारही वेदात नंतरच्या काळात कौटील्याचे अर्थशास्त्र, सम्राट अशोकाचे शिलालेख, पुराणग्रंथ इ. ऐतिहासिक साधन साहित्यामधुन पर्यावरणविषयी जाणीव व पर्यावरणाचे महत्व भारत देशात असल्याचे स्पष्ट दिसुन येते.

मानवाला जगण्यासाठी लागणारे मुलभुत घटक अन्न, पाणी, हवा हे निसर्गातुन मिळतात. माणसाचे अस्तित्व पुर्णत: निसर्गावर अवलंबुन आहे. असे असताना बुध्दिवादी मानवाने तांत्रिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या आधारे विकासाच्या नावाखाली निसर्गावर (पर्यावरण) अतिक्रमण केल्यामुळे पर्यावरणीय समस्यांनी उग्र रुप धारण केले आहे. नैसर्गिक साधनाचा विवेकहीन वापर, लोकसंख्येतील वाढ, जंगलतोड औद्योगिकरण, नागरीकीकरण वाहनांच्या संख्येतील वाढ, शेतीसाठी पाणी, खते व किटकनाशकांचा अशास्त्रीय वापर इ. मुळे हवा, पाणी, जमिन, महासागर, पर्यावरणीय संपदा दुषित होत आहे. प्रदुषकामुळे पर्यावरणावर होणारे परिणाम अत्यंत घातक व विषारी असल्यामुळे त्यांचे जीवघेणे परिणाम मानवी आरोग्यावर दिसु लागले आहेत. पर्यावरणीय असमतोल व त्याचे जीवसृष्टीवरील विनाशकारी

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

दि. २८/०९/२०१५

प्रति,

मा. प्राचार्य.

श्री. मनोहर हरि खापणे कला व वाणिज्य महा. पाचल

विषय : शोध यात्रा खंड. ४ या आंतरविद्याशाखीय संग्रहात शोध निबंध प्रकाशित झालेबाबत.

महोदय,

मी सहाय्यक प्राध्यापक प्रमोद एस. मेस्त्री अर्ज सादर करितो की, शोध-यात्रा खंड -४ या शोधसंग्रहात माझा 'शिवकालीन अस्पृश्यांचे समाजातील स्थान' हा शोधनिबंध प्रकाशीत झालेला आहे. ISBN No- 978-81-925605-4-0

आपल्या माहितीसाठी व माझ्या करियर अॅडव्हांसमेंटच्या दृष्टिकोनातून सादर.

आपला नम्र

[signature]

प्रा. प्रमोद एस. मेस्त्री

श्री. मनोहर हरि खापणे

पाचल.

Received
[signature]
28/9/2015

शोध - यात्रा खंड - ४

(आंतरविद्याशाखीय शोधनिबंध-संग्रह)

शिवाजी महाराज विशेषांक

संपादक

प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

प्रा. सीमा नानवटे

पवन प्रकाशन, परभणी

SHODH-YATRA KHAND - 4

Editor

Prof.Dr. Uttam Hanwate, Prof. Seema Nanawate

शोध - यात्रा खंड - ४

संपादक

प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, प्रा. सिमा नानवटे

© संपादक

प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

प्रा. सीमा नानवटे

- **प्रथम आवृत्ती :** ०७ मार्च २०१५
- **प्रकाशन :**
  पवन प्रकाशन, 'तारांगण', बसस्थानक परिसर,
  परताणी हॉस्पिटल समोर, परभणी-४३१४०१.
  भ्रमणध्वनी : ०९४२२१७९४६१
  pavanprakashan@gmail.com
- **मुद्रक :**
  एक्सेल प्रिंटर्स, पुणे.
- **अक्षर जुळवणी :**
  मो.इमरान मो.ख्वाजासाहब,
  सिमरन कॉम्प्युटर्स, गंगाखेड.
  भ्रमणध्वनी : ०८७९३५५९९८२
- **मूल्य :** ३००/- रूपये
- **ISBN No. - 978 - 81 - 925605 - 4 - 0**

शोध-यात्रा या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

शोध - यात्रा खंड - ४

(आंतरविद्याशाखीय शोधनिबंध-संग्रह)

शिवाजी महाराज विशेषांक

प्रमुख संपादक

प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

समता नगर, खैरिप्लॉट, जिंतूर-४३१५०९.

प्रा.सीमा नानवटे

संपादक मंडळ	परीक्षण समिती
प्रा.डॉ. विलास पाटील	प्रा. आनंदा काळबांडे
प्रा. प्रमोद मेश्राम	प्रा. प्रशांत ढेपे
प्रा.डॉ. राजु कोंडेकर	प्रा. डी.के. रसाळ
प्रा. तिलोत्तमा चौधरी	प्रा. दीपक लहासे
प्रा.डॉ. नितीन बावळे	प्रा. राजकुमार जानवळे

पराक्रमी आणि धाडसी शास्त्यांना त्यांच्या भरवशाच्या बलाढय आणि पराक्रमी वीरांना आपल्या गनिमी काव्याने, आपल्या मावळयांच्या, शिपायांच्या, पाईकांच्या मदतीने टिपुन त्यांचे खच्चीकरण करून आपली दहशत निर्माण करण्याचा अेक यशस्वी अुपक्रम शिवाजीच्या रूपात साकार होत होता. हे सर्व तुकोबांच्या काळात आणि त्यांच्या डोळयादेखत घडत होते.

शिवाजीने पुणे प्रदेशाला आपले मुख्य केंद्र केले होते. तोरणा किल्ला हस्तगत करून आदिलशाहीला पहिला हादरा दिला होता. शिवाजीच्या रूपात मराठयांचे राज्य निर्माण होण्याची संभावना दिसुन येताच शिवाजीला समाजाच्या सर्व स्तरातून सहकार्य मिळावे आणि शिवाजीची प्रत्येक मोहिमेत सरशी व्हावी म्हणून तुकोबांनी पाईकाच्या अभंगांची रचना केली.(पुर्वोक्त पृ. ३७४,३७५)

अर्थात, समाज सुधारक, महाकवी आणि संत तुकोबारायांचे हे पाईकासंबंधी सिध्दांत, राजकिय दृष्टया तरूण नेतृत्व असलेल्या राजे शिवाजी यांच्या स्वराज्य निर्मितीस सहाय्यभूत ठरले, असे आपणास ठामपणे म्हणता येईल.

****

१६ : शिवकालीन अस्पृश्यांचे समाजातील स्थान

प्रमोद एस. मेश्राम
श्री मनोहर हरी खापणे कला व
वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल
ता. राजापूर जि रत्नागिरी

हिंदु धर्मातील जन्मजात योग्य व अयोग्यता आणि जन्मसिध्द पवित्र-अपवित्रता या तत्वांमुळे समाजाची विभागणी केली गेली. समाजव्यवस्थेमध्ये ब्राम्हण वर्ग स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजत होता व त्यानंतर ब्राम्हणेत्तर वर्गही स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजू लागला. या व्यवस्थेने ठरवून दिलेल्या स्थानामुळे बहिष्कृत वर्गाची अवस्था अत्यंत दयनीय झाली. हिंदु धर्माचे तत्वज्ञान सामाजिक समतेच्या दृष्टीने इतर धर्मांपेक्षा श्रेष्ठ आहे असे मानले गेले. या धर्माचे तत्वज्ञान मर्यादित नाही. असे महान तत्वज्ञान या धर्मात सांगितलेले आहे. त्यानुसार या धर्मात सामाजिक समता निर्माण व्हायला हवी होती. परंतु ही सामाजिक समता प्रत्यक्ष व्यवहारात कुठेच दिसत नाही. या उलट समाजात सर्वत्र भेदाभेद आहे. तात्विक दृष्टया अस्पृश्यांना स्पृश्य वर्गाबरोबरीचे समजत असत. परंतु प्रत्यक्षात त्यांच्याशी संबंध ठेवणे किंवा व्यवहार करणे अधर्माचे कृत्य मानले जात होते. समाजव्यवस्थेच्या या असामान पध्दतीमुळेच भारताची फार मोठया प्रमाणात हानी झाली. पण त्याचबरोबर या व्यस्थेने अस्पृश्य म्हणून हेटाळल्या गेल्यामुळे त्यांचीही अत्यंत दयनीय अवस्था या समाज पध्दतीने केली.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये वर्णव्यवस्थेपासून जातींची उत्पत्ती होत गेली. ती एवढी घट्ट झाली की, समाजातील अस्पृश्य म्हणून सर्वात खालच्या लोकांचे अतोनात हाल झाले. जातीव्यवस्था ही समाजाची आधारशिला होती. या जातीव्यवस्थेत अस्पृश्य म्हणून गणल्या गेलेल्या लोकांपैकी महार ही अस्पृश्य जातीतील प्रमुख जात असून या जातीत जवळपास ५८ पोटजाती आहेत. तर मुंबई इलाख्याच्या जनगणनेत सन १९११ साली ५३ पोटजाती असल्याची नोंद केलेली आहे.

महाराष्ट्रातील अस्पृश्य समाजातील लोकांच्या उत्पत्तीबद्दल महार हे प्राचीन नाग लोकांचे वंशज होते. त्यांचा पहिला राजा नाग हा होता. महार हे लोक नाग लोकांचे वंशज असून ते या भूमीचे मूळ राज्यकर्ते होते. महारांच्या नावावरूनच या देशाला महाराष्ट्र हे नाव पडले असे जॉन विल्सन यांनी महाराष्ट्राची उत्पत्ती यामध्ये सांगीतलेले आहे. या मताला अलेक्झांडर रॉबर्टसन, क्रांतीबा फुले, डॉ. खानापूरकर यांनी पांठीबा दिला आहे. एवढेच नाही तर श्री वामनराव भट यांनी म्हटले आहे की, प्राचीन काळात महार एक राष्ट्र होते. तर खानापूरकर यांच्या मते महार हे महाराष्ट्राचे मूळ रहीवासी असून ते एकेकाळी महाराष्ट्राचे राज्यकर्ते होते. तर राजारामशास्त्री भागवत यांच्या मते महार हे अतिपुरातन काळचे अस्सल देशी लोक असून ते नाग लोक होते. महारांचे राष्ट्र म्हणजेच महाराष्ट्र होय. तर महाराष्ट्राच्या उत्पत्ती संबंधात कोसारे एच.एल. म्हणतात की, महाराष्ट्र हे नाव ज्या भुप्रदेशाला लावण्यात येते त्या भूभागात नागवंशाच्या महार गणांच्या लोकांनी प्राचीन काळात मोठया संख्येने येऊन निरनिराळया भागात वसाहती प्रस्थापित केल्या होत्या. इतरही गणांचे लोक या प्रदेशात होते. परंतु या सर्वांमध्ये महार गणांचा प्रमुख गण होता. महार गणांच्या लोकांनी जो भूभाग व्यापलेला होता. त्या प्रदेशाला महाराष्ट्र अशी संज्ञा प्राप्त झाली.

महारांचे राष्ट्र एवढे मोठे होते की, त्यांचे अवशेष प्रत्येक गावात आढळतात. भंडाऱ्यापासून ते अरबी समुद्रापर्यंत आणि नर्मदेपासून ते हैद्राबाद संस्थानापर्यंत हे अवशेष अशा लोकांचे आहेत की जे या भूमीचे मालक होते. त्यामध्ये महार या दलित समाजातील लोक मोठया प्रमाणात कोकणात होते. ते खेडेगावात आणि शेतात मजूरी करीत असत. रत्नागीरी आणि दापोली येथील पुष्कळशी जमीन त्यांच्या ताब्यांत होती. परंतु आधुनिक काळापर्यंत त्यांच्यावर हलाखीचे जीवन जगण्याची पाळी आणली गेली. प्राचीन काळातील वर्णव्यवस्थेनंतर जातींची उत्पत्ती सांगण्यात येते. त्यासंबंधी रामशरण शर्मा आपल्या शुद्रो का प्राचीन इतिहास मध्ये लिहीतात की, चातुर्वर्ण्य की उत्पत्ती के बारे में प्राचीनतम अनुवाद ऋग्वेद के पुरूषसुक्त मे मिलता है । जिसे बाद में फेरफार के साथ प्रस्तुत किया गया है । इसमें

कहा गया है की, ब्राम्हण की उत्पत्ती आदिमानव (ब्रम्हा) के मुँह से, क्षत्रिय की उनकी भूजाओं से, वैश्य की उनकी जाँधो से और शुद्र की उनके पैरो से हुयी थी । परंतु महाराष्ट्रातील महार यांच्यावर इ.स. ४०० ते ६०० च्या काळात ते अस्पृश्य आहेत असा शिक्का मारला गेला असावा असे मत शंकरराव खरात यांनी व्यक्त केलेले आहे. या काळातील कोणत्याही व्यक्तींची जात त्यांच्या जन्मावरून ठरविण्यात येत होती. ज्या जातीत तो जन्माला असेल त्या जातीचे नियम व रीतीरिवाज यातून त्याची सुटका होत नव्हती. ही व्यवस्था तशीच चालत येऊन शिवाजीच्या काळापर्यंतच व नंतर पेशवाईपर्यंत फार मोठया प्रमाणात रूढ झाली होती. इथल्या समाजव्यवस्थेमुळे अस्पृश्यांचे जगात मोठया धीरगंभीरपणाने हाल केले गेले. भारतात असलेल्या आठ हजार जातींपैकी चारशे एकोणतीस जातींचा समावेश अस्पृश्य जातीमध्ये होता.

शिवपुर्वकाळापासुन महार, मांग व चांभार या जातींचा अतिशुद्र या वर्गात समावेश करण्यात आला होता. ज्यांना गावात राहण्यास परवानगी नव्हती. त्यातच महारांना सन १४०५साली बेदरच्या बादशहाने ५२ हक्कांची सनद बहाल केली होती व दुसरी सनद निजाशाहीतील इ.सन १६१५ मधील आहे. या दोन्ही सनदा महत्वाच्या असल्या तरी या सनदेमुळेच ते सवर्णांचे गुलाम बनले. उदरनिर्वाहासाठी ते पंगू बनले. त्यामुळेच त्यांना स्वतःचा आर्थिक, सामाजिक व राजकिय विकास करता आला नाही. या सनदामुळेच २४ तास रयतेच्या सेवेत रहावे लागे. त्यामुळे ही ५२ हक्कांची सनद त्यांच्या लाचारीची सनद बनली. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील इतर कोणत्याही प्रांतापेक्षा प्रामुख्याने कोकणातील अस्पृश्यांवर फार मोठया प्रमाणात अत्याचार झाले होते.त्याचबरोबर या भागातील अस्पृश्यांची आर्थिक स्थिती मध्यप्रांत, विदर्भापेक्षा अतिशय दयनीय अशी होती. वतनपध्दतीसंबंधात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते की, महारांच्या दारातील शेवगा कापून टाकल्याशिवाय ते स्वतंत्रपणे कामधंदा करण्यासाठी प्रेरीत होणार नाहीत आणि त्यांची प्रगती होणार नाही. म्हणून वतनपध्दती खालसा झाली पाहिजे. या वतनकायद्या अंतर्गत गावकामगार महारांची कामे निश्चित नव्हती.ते सरकारचे सांगकामे नोकर होते.त्यांना ४२ प्रकारची बिगारीची कामे करावी लागत होती. याच वतनपध्दतीमुळे उच्चवर्णियांची अशी भावना झालेली

होती की, आम्ही महार लोकांना बलुते देऊन पोसतो, त्यामुळे ते उद्दाम झाले आहेत. याच कारणामुळे उच्चवर्णीयाचे शेंबडे पोरसुध्दा महाराला शिव्या देई.

अस्पृश्य जातीतील प्रमुख जात महार होती आणि त्यामुळेच त्यांचे अधिक हाल या समाजव्यवस्थेने केले. या पध्दतीमुळेच तो पाटील, कुलकर्णी यांच्या घरी, शेतावर तो चोवीस तास राबत होता. ज्याला कामाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात न देता बलुते व शिळया अन्नाच्या स्वरूपात दिला जाई. महारांना जी सारामुक्त जमीन मिळत होती (हाडकी-हाडोळा) त्या जमीनीत पिक येऊ शकत नसल्यामुळे त्या जमीनीला काहीच अर्थ नव्हता आणि त्यामुळेच आर्थिकदृष्टया ते कमकुवतच राहिले.

शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात मराठी सत्तेची स्थापना करून येथील लोकांना मानाचे स्थान मिळवून दिले असले तरी मात्र शिवाजीच्या काळातदेखील ही व्यवस्था तशीच सुरू होती. प्रत्येक गावात १२ बलुतेदार व १८ अलुतेदार असले तरी मात्र त्यांची स्थिती फारच वाईट होती. या काळात अस्पृश्यांचे सर्वत्र स्तोम माजवले गेल्यामुळे अत्यंज वर्गाला स्पर्श करणे पाप मानले जात असे. एवढेच नाही तर त्यांच्याशी बोलणे किंवा अंगावर सावली पडू न देणे, देवळात मज्जाव, पाणवठयावर मज्जाव, शाळेत मज्जाव अशा भारतातील सहा कोटी अस्पृश्यांना हिंदू समाजापासून बहिष्कृत केले होते. पेशवाईच्या काळासंबधी शारदा देशमुख म्हणतात, पेशवाईच्या काळात अस्पृश्यांच्या गळयात थुंकण्यासाठी मडके व आपल्या पायाखालील रस्ता साफ करण्यासाठी कमरेला झाडांची फांदी बांधलेली असे.

हिंदूधर्मशास्त्रानुसार फक्त अस्पृश्यांनाच हातात शस्त्रे घेण्याची परवानगी होती. ब्राम्हण, वैश्य व शुद्रांना शस्त्रे हातात घेण्याची परवानगी नव्हती. हिंदू समाजातील खालच्या थरातील लोकांना जर शस्त्रे वापरू दिली तर ते त्यांची उन्नती करून घेतील व अशा तऱ्हेने त्यांचा सामाजिक दर्जाही वाढेल, हि भीती चातुर्वर्ण्याच्या रक्षकांना होती. शुद्र आणि अतिशुद्र यांच्याहाती शस्त्रे आली तर ते जातीभेदाविरूध्द सशस्त्र बंड करतील आणि सर्व उच्चवर्णीय हिंदूचा शिरच्छेद करतील ही भिती त्यांच्यात वाटत असल्यामुळे त्यांनी शुद्रातिशुद्रांना शस्त्रे वापरण्याची मनाई करणारे

धार्मिक कायदे आपल्या स्मृतीमध्ये घातले. एवढेच नाही तर मुसलमानांनीही हिंदुस्थानातील हिंदुची राज्ये जिंकण्यासाठी मनुष्यबळाची गरज निर्माण झाली. त्यामुळे त्यांनी महार, मांग व चांभार या लोकांना आपल्या लष्करात सामावून घेतले. परंतु त्यांनीही अस्पृश्यांना उच्च पदे बहाल केली नाहीत.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनीही महारांच्या शौर्याचा उपयोग स्वराज्य उभारणीसाठी करून घेतला. परंतु त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न न करता जसे चालत आहे त्याप्रमाणे चालावे असा आदेश दिला. केवळ आपल्या गरजेपोटी अस्पृश्यांना लष्करामध्ये सामावून घेतले. परंतु त्यानंतर आलेल्या ब्रिटीश सरकारने सन १८५८ नंतर उभारलेल्या लष्करी पलटणीत रत्नागिरी जिल्ह्यातुन २१८० महार भरती झाल्याचे उल्लेख आढळतात. याच महारांनी १ जानेवारी १८१८ रोजी इंग्रज व दुसरा बाजीराव यांच्या भिमा कोरेगाव येथे झालेल्या लढाईत पेशवाईचा धुव्वा उडवून शौर्यता प्राप्त केली होती. ही संपर्णू महार जातीला अभिमानाची घटना आहे असेच म्हणावे लागेल.

शिवपूर्वकाळापासुन महार ही अस्पृश्यांमधील महत्वाची जात असल्यामुळे या लोकांचा उपयोग राज्यकर्त्यांनी आपापल्या योजनेनुसार व गरजेनुसार करून घेतला. प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये अस्पृश्यांचा सहभाग फार मोठया प्रमाणात होता. परंतु समाजातील दर्जा मात्र शून्य होता. अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने विटाळ होऊ नये म्हणून शिवकाळ आणि पेशवेकाळात महार, मांग, चांभार व ढोर या अस्पृशांची घरे गावकुसाबाहेर ठेवण्यात आली. धर्मशास्त्रकारांनी अस्पृश्यांना स्पर्श झाल्यास झालेला विटाळ दूर करण्याचे तंत्र शोधू काढले परंतु जन्माने अस्पृश्य बनलेला माणूस धर्मशास्त्रानुसार कोणत्याही प्रायश्चित्ताने शुध्द व पवित्र होऊ शकत नाही. या अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जातीतील लोकांना अत्यंत किळसवाणे आणि अपमानकारक जीवन जगावे लागले.

संदर्भ :

१. कठारे अनिल : शिवकाळ व पेशवाईतील महारांचा इतिहास, २००२, पृ.३१.

२. कित्ता, पृ. १०.
३. कित्ता, पृ. ४१.
४. आंबेडकर बी.आर.(अनु) खैरमोडे चां.भ., शुद्र पर्वी कोण होते ?,१९९८ पृ.१०.
५. जोशी महादेवशास्त्री (संपा), शिवकालीन पत्रसार संग्रह खंड १, १९३०, पृ.१३३.
६. अलेक्झांडर रॉबर्टसन, महार लोक, पृ.५३.
७. खोबरेकर वि.गो., मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन, पृ.४७.
८. शर्मा रामशरण, शुद्रो का प्राचीन इतिहास, १९९२, पृ.८७.
९. कठारे अनिल, उपरोक्त, पृ.४०.
१०. निकुंभे सी.एच., समाजप्रबोधनकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ. ४५.
११. कित्ता, पृ. ७९
१२. कठारे अनिल, उपरोक्त, पृ. १०१.
१३. खैरमोडे चां.भ., अस्पृश्यांचा लष्करी पेशा, १९९२, पृ. ०१.
१४. शिवचरित्र साहित्य, खंड १२, लेख ११०, पृ. ७२,७३.

****

१७ : शिवकालीन व्यापारातील कसब्यांचे व्यवस्थापन

प्रा.डॉ.कोंडेकर आर.एस.
इतिहास विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक,
राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड जि.नांदेड

छत्रपती शिवाजी महाराज हे रयतेचे राजे होते. स्वराज्यातील शेतकरी, कारागीर, कलाकार यांच्याप्रमाणेच राज्यातील उद्योगधंदे चालविणारे व्यावसायिक व व्यापारी यांनाही अनुकूल परिस्थिती लाभावी म्हणून महाराजांनी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

शिवपूर्वकाळात अनेक कारणांमुळे महाराष्ट्रात पेठांचा ऱ्हास झाला होता. त्याचे कारण असे की, दुष्काळ आणि मुस्लीम राजवट हे होय. अशा अस्मानी व सुलतानी संकटाला खेडे सामना करू शकत नव्हते. परिणामतः पेठा ऱ्हास पावल्या पर्यायाने व्यापार धुळीस मिळाला.

अशा बिकट परिस्थितीत शिवाजी महाराजांनी एका नवीन व्यवस्थेची सुरूवात करून ग्रामीण उद्योगाला संरक्षण देवून व्यापाराची भरभराट करून आणलेली दिसते. महाराजांच्या नवीन अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव ग्रामीण उद्योग धंद्यावर पडून ग्रामीण भागात पुन्हा एकदा उद्योग वाढीस लागल्याचे दिसून येते. अशा उद्योगांचा उल्लेख परमानंद यांच्या 'शिवभारत' या काव्यग्रंथात झाला आहे. अशा व्यापारी खेड्यांना शिवकाळात प्रामुख्याने 'कसबा' म्हणून संबोधत असत.[१]

शिवकालीन अंतर्गत व्यापारावर 'कसब्यांची' महत्त्वाची भूमिका असलेली दिसून येते. प्रामुख्याने कसब्यामध्ये कारागीर, व्यापारी लोक, काही बलुतेदार, आलुतेदार यांचा समावेश होत असे. येथील लोकांच्या अंगी काही 'कसब' किंवा 'कौशल्य' असे व ते आपल्या कौशल्याच्या जोरावर वस्तू निर्माण करीत असत.[२] हा वर्ग संघटीतरित्या ज्या गावात राहत असे व वस्तू निर्माण करत असे अशा गावाला 'कसबा' असे म्हणत असत. असे गाव महत्त्वाच्या बाजारपेठा मुख्य रस्त्याला लागून किंवा घाट चौकीच्या ठिकाणी विकास पावत असे.

दि. २०/०१/२०१५

प्रती.

मा. प्राचार्य,

श्री. मनोहर हरि खापणे कॉलेज, पाचल

विषय: ISSN मध्ये प्रकाशित झालेला संशोधनपर लेख माझ्या वैयक्तिक फाईलला लावून घेणेबाबत.

महोदय,

मी आपणास नम्र अर्ज सादर करितो की, 'विद्यावार्ता' या इंटरनॅशनल रिसर्च जर्नल मध्ये माझा 'जलसिंचन व्यवस्थापन काळाची गरज' हा संशोधनपर लेख प्रकाशित झाले आहे. (ISSN-२३१९-९३१८) तो माझ्या वैयक्तिक फाईलला लावण्यात यावा.

हि विनंती

आपला

प्रमोद एस. मोरगाव

सहा. प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरि खापणे

पाचल.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta™

Issue-10, Vol-01, April to June 2015

Edito

m G. Gholap

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

29) राजर्षि शाहु महाराजांचे सामाजिक विचार
प्रा.जायभाये राहुल बळीराम, पाटोदा.जि.बीड. || 126

30) बदलत्या मानवी मूल्यांचा भारतातील कुटुंब जीवनावर होणारा परिणाम
सुचेता प्र.कदम, डॉ.एस.आय.कुंभार, भारती विद्यापीठ || 128

31) जळगाव शहरातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या समस्या व त्यांचे मुलभूत हक्क
प्रा. डॉ.व्ही.जे. पाटील, डॉ.आर. व्ही. भोळे, जि. जळगाव || 131

32) भारतातील बालकामगारांच्या समस्या
प्रा. एस. टी. पाटील, जळगांव (महाराष्ट्र) || 134

33) जलसिंचनाचे व्यवस्थापन काळाचीगरज
प्रा.प्रमोद मेश्राम, राजापूर,जि.रत्नागिरी. || 135

34) कृषी विकासासाठी शेती पध्दतीत बदल करणे काळाची गरज
प्रा.एल.झेड.पाटील, शिरपूर जि. धुळे || 137

35) भारतीय अर्थव्यवस्थेत उद्योगाचे महत्व
कदम कुलदीप शंकरराव, नायगांव (बा.) || 141

36) ग्रामीण विकासात ग्रामसभेचे योगदान : एक दृष्टीकोण
प्रा. के. एल. कुमरे, शहादा जि. नंदुरबार || 143

37) महिलाओं के विरूद्ध हिंसा
डॉ. प्रतिमा दीक्षित, जबलपुर || 146

38) शिक्षा के उद्देश्य - प्रणाली
डॉ. सुनिता संगा, Warangal Dist. TELANGANA || 149

39) प्रेम एवं वेदना के अमर प्रहरी: कवि चन्द्रकुंवर बर्त्वाल
अनूप प्रसाद, श्रीनगर गढ़वाल || 153

40) कथक नृत्य का भाव अलंकरण
सौ सुमुखी अनिरुद्ध अथणी, झुंझुनु, राजस्थान || 155

41) आगरा के महाविद्यालयों के पुस्तकालयों मे कर्मचारी प्रबन्धन: एक अध्ययन
सतगुर प्यारी, आगरा || 159

बालपण हे खेळण्याचे व बागडण्याचे वय असते. पण याच वयात जर बालक कुठे तरी कामाला जात असेल तर त्या बालकाचे बालपण आपण हिरावून घेत असतो. बालकांना अल्प मोबदला मिळत असल्यामूळे ते या कामाकडे वळतात. बालकांना कामावर का पाढविले जात याचा विचार आपण जर कला तर आपल्या असे लक्षात येते की त्यांच्या घरची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची असते. कुणाला आई नसते अर कुणाला आई - वडील दोघेही नसतात. अशा परिस्थितीमध्ये उपजिविका करण्याकरीता कामावर जाव लागते. कुण्या बालकाचे वडील गंभीर आजाराने किंवा व्यसनाधिनतेमूळे घरीच असतात. अशावेळी बालकांवर कामावर जाण्याची वेळ येते. कुणी हॉटेल मध्ये किंवा कुणी चहा टपरी कुणी चेटयामोठ्या दुकानांमध्ये कामे करतात - जसे फटाक्याच्या कारखान्यांमध्ये अशा धोकादायक कामामूळे त्यांच्या कोमल मनावर आरोग्यावर वाईट परिणाम होतो. ज्या वयामध्ये मुलांचा बौध्दिक विकास शारिरीक विकास व्हायला पाहिजे त्या वयात त्यांना आरोग्याला घातक असे काम करावे लागते. कुटूंबातील कमावत्या एका व्यक्तीची कमाई संपूर्ण कुटूंबाचे पालन पोषणाकरीता कमी पडते त्यांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण होत नाही अशावेळी घरातील मुल अडचणी दुर करण्याकरीता कामावर जातो.

५) बाल कामगारांसाठी उपाय योजना :-

१) महाराष्ट्र शासनाने २००६ मध्ये लागू केलेला बाल कामगारांचा कायदा अधिक तीव्र करणे.

२) बालकामगारांना योग्य मोबदला मिळवून देणे.

३) बस स्टँड, रेल्वे स्टेशन, फुटपाथवर काम करणाया लहान मुलांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे.

४) बाल कामगारांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.

५) बाल कामगार विरोधी मोहीम राबविणे व समाजामध्ये त्यासाठी जनजागृती करणे.

६) सामाजिक उपक्रम व संस्थांनी पुढाकार घेऊन त्यांच्या प्रश्नांची वेळीच दखल घेऊन त्यांचा बौध्दिक व शारिरीक विकास घडवून आणणे.

संदर्भ :-

१) बालमजुरी प्रतिबंध सुधारित कायदा, १९८६

२) बाल कामगारांचा कायदा महाराष्ट्र शासन, २००६

३) बाल कामगार एक समस्या दै. देशोन्नती दि. २१-११-२०१४

❖❖❖

33

जलसिंचनाचे व्यवस्थापन काळाचीगरज

प्रा.प्रमोद मेश्राम
(सहा. प्राध्यापक)
श्री.म.ह.खापणे कलाव वाणिज्य महाविद्यालय
पाचल - रायपाटण, ता. राजापूर,जि.रत्नागिरी.

=============*****************=============

आधुनिक काळापर्यंतचा जगाचाइतिहाससांगतो की, सत्ता, संपत्तीसाठीव जगावर माझेच प्रभुत्व राहावे या भूमिकेतून आजपर्यंत जगात दोन महायुध्दे घडून आली,व त्यानंतर यूनोची स्थापना झाली. त्यामुळे आजपर्यंत जगामध्ये तिसरे महायुध्द झाले नाही.परंतु जगात जरतिसरे महायुध्द झाले तर ते कदाचित पाण्यासाठी असेल.आज पृथ्वीवरील प्रत्येक जिवंत प्राण्यांना पाण्याची आवश्यकता भासते व त्याशिवाय जीवनच जगता येत नाही.असे जर असेल तरसर्वच जगातील बुद्धिवंतानाहाप्रश्न गंभीर कावाटत नाही?

आधुनिक काळाच्या व्यवस्थापनात जीवन जगत असतांना या पृथ्वीवरील बुध्दीवंतांना आज धीरगंभीर करुनसोडणारा गंभीर प्रश्न म्हणजे जलसिंचनाचे व्यवस्थापन होय. याचे महत्व आज प्रत्येकाला जानवत आहे परंतु तो तेवढासागहणहोत नाही आणि त्यामुळेच भविष्यकाळासाठी याचा अधिकविचारचर्चा,सभा, संम्मेलन वशासकीय पातळीवर होणेगरजेचे आहे. या पृथ्वीवर प्रदूषणाची समस्या अधिक गंभीर होत आहेव ती अधिक उग्र रुप धारण करीत आहे. ओडम सारखाविचारवंत प्रदूषणाच्या बाबतीत म्हणतो की, प्रदूषण म्हणजे हवा, जमीन आणि पाणी यांच्या भौतिक, जैविक, रासायनिक गुणवैशिष्ट्यांमध्ये होणारे अनिष्ट बदल होय, की जे मानवी जीवनकिंवाइतर जीव प्रजाती, औद्योगिक प्रक्रिया, जीवनाचीस्थिती आणिसांस्कृतिक मालमत्तेलाहानीकारकठरतील[१]तरसाऊथविक यांच्यासारखे संशोधक मानवी लोकसंख्या विस्फोट आणि प्रदूषणाची समस्या यावर प्रकाझोत टाकतात. प्रदूषण म्हणजे पर्यावरणामध्ये मोठ्या प्रमाणातील मानवी हस्तक्षेपांमुळे झालेले प्रतिकूल बदल होय.[२]

आधुनिक काळात बुद्धिवंत प्राण्यांना जीवन जगत असताना अन्न, वस्त्रवनिवारा या आवश्यक बाबी राहिलेल्या नाहीत असेचदिसते.त्या अधिकवाढतांनादिसत आहेत. याचे प्रमुख कारण म्हणजे पृथ्वीवरील प्रत्येक देशाचीवाढलेली लोकसंख्या, नियोजनाचा अभाव असनारीशहरे, जंगलतोड, भांडवलशाही, चंगळवाद ही आहेत.

पर्यावरणाचा विचार करतांना पृथ्वीचे क्षेत्रफळ तसेच राहिल्यामुळे व लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे अधिक समस्या निर्माण होत आहे. आज भारताचा जगामध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत दुसरा क्रमांक आहे.चीननंतरसर्वाधिक लोकसंख्या भारतामध्ये असून भारताची लोकसंख्या १९.७% एवढी आहे परंतु जगाच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या बाबतीत भारताचा जगातसातवा क्रमांक आहे. भारताच्या लोकसंख्येचा आकार मोठा असून भारताच्या लोकसंख्येतील वाढ देखील अधिक असल्याने भारतामध्ये अनेक आर्थिक आणि सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहेत.[३]भौगोलिक दृष्टिकोनातून या पृथ्वीतलावर पृथ्वीचे आकारमान वाढलेलेदिसत नाही. या पृथ्वीवर साधारणत: ७५% पाणी व २५% जमीन आहे असे समजले जाते. मात्र जमिनीवर असलेल्या ३% पाण्यामध्ये २% पाणी हे बर्फाच्या रुपात असते.मात्र केवळ १% सुध्दा पाणी पिण्यासाठी लायक असतांना देखील त्याचा पुरेपूर व योग्य वापर होत नसेल तर भविष्यकाळामध्ये पाणी प्रश्नावर युध्द पेटल्याशिवाय राहणार नाही.

जगभरातील पाण्याचा भविष्यकालीन वापर व लोकसंख्या यात साधारणत: २०२५ च्या सुमारास दुपटीने वाढ अपेक्षित आहे. अशा परिस्थितीत उत्तरोत्तर उपलब्ध जलसंपत्तीचा यथायोग्य विकास करण्यावर जे दबाव येणार आहेत त्यामध्ये लोकसंख्येतील अभूतपूर्व वाढ, वेगवान आर्थिकविकासाचीनिकड, लोकांच्या राहणीमानाच्या दर्जातवाढ, अन्नधान्याची वाढीवगरजव पर्यायाने सिंचन क्षेत्राच्या व्यापक विस्ताराचीगरज, औद्योगिक विकास या सर्वांचा प्रामुख्याने वाटा असणार आहे. यामुळे पाण्यासाठी युध्द ही संकल्पना विकसितहोऊ पाहणारी आहे.आणि म्हणुनच जलही एक प्रमुख साधनसंपत्ती आहे. त्याची वाढती टंचाईविचारातघेता मनुष्य व पशुजीवनासाठी, परिस्थितीकीय समतोल राखण्यासाठी आणिसर्व प्रकारच्या आर्थिक विकासविषयक कार्यक्रमांसाठी असलेले पाण्याचे जीवनावश्याक महत्त्वलक्षातघेऊन या साधन संपत्तीचे इष्टतम; काटकसरीने वापर होणेगरजेचे आहे.

भारताचा इतिहास आम्हाला हेचसांगतो की, भारतातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेचा उगम प्राचीन भारतामध्ये झालेलादिसून येतो. जगातीलसर्वात जुन्या संस्कृत्यांपैकी एक असलेल्या सिंधु संस्कृतीमध्ये सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेची बीजे आपणास दिसतात. सिंधु संस्कृतीमधील नियोजनपूर्वक बसवलेलीशहरे, तेथील सांडपाण्याची व्यवस्था, महास्नान गृहांचे अस्तित्व, रस्त्यांची उभारणी, घरांचीरचनाइत्यादी अवशेषांवरुनसार्वजनिक व्यवस्थेचे पुरावे आढळतात.[४]

उपलब्ध जलसंपत्तीचे प्रमाण सर्व भागात सर्वकाळी विषम व दोलायमान असल्यामुळे तिचे यथायोग्य नियोजन व व्यवस्थापन होणे क्रमप्राप्त आहे. राज्यातील जनतेच्या मूलभुत गरजा भागविण्यासाठी व प्रत्येक राज्याची आर्थिकवृध्दीवेगाने होण्यासाठी जलसंपत्तीचे महत्त्वव योगदान अनन्यसाधारण आहे यात दुमत नाही. म्हणूनच केंद्रसरकारव राज्य सरकारी यंत्रणा यावर विचार करित आहेत आणि म्हणूनच अकराव्या योजनेत ग्रामीण भागात सर्वलोकांना पिण्याचे पाणी उपलब्ध करुन देण्याचे उदिष्ट ठेवण्यात आले आहे.तरीही आजपर्यंत पाणी पुरवठा योजनांवर आजपर्यंत प्रचंड खर्च करुनही ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न अद्यापही सुटला नाही. याचे महत्त्वाचे कारण असे की, सर्वच बांबतीतशासनावर अवलंबून राहण्याची जनमानसात रुजलेली सवय हे एक त्याचे महत्त्वाचे कारण आहे.

पाणी प्रदुषणाची वेगवेगळी कारणे आपल्यासमोर दिसतात ज्यामध्ये

१) **शहरीकरण:-**

भारतासारख्या महाकाय देशात जीलहान मोठी शहरे नदी काठीवसलेली आहेत तीच आज पाणी प्रदुषणाचा प्रश्न उग्र करीत आहेत. निवासी वसाहतीमध्ये निर्माण होणारे सांडपाणी कोणतीही प्रक्रिया न करता ते नदीमध्ये सोडले जाते. त्यामुळे त्या नदीतील पाणी प्रदूषित होते.

२) **उद्योगधंदे:-**

उद्योगाशिवाय आपल्याला गत्यंतर नाही.असे जरी असले तरी त्या उद्योगव्यवसायात निर्माण होणारे सांडपाणी यावर कोणतीही प्रक्रिया न करता ते नदीच्या पात्रात सोडले जाते.विशेष म्हणजे त्यासाठी कायदा अस्तित्वात असूनही त्या कायद्याची अंमलबजावणी होतानादिसत नाही. त्यामुळे या प्रक्रियेतही पाण्याचे प्रदूषण होतानादिसते.

३) **शेती व्यवसायातील चूकीच्या पध्दती :-**

आजही २१ व्या युगातील शेतकरी आधूनिकशेतकी ज्ञानापासून वंचित आहे.अपुऱ्या असलेल्या माहितीच्या आधारावर आपल्या कौशल्याचा वापर तो करतानादिसत आहे.त्यामुळे गरजेपेक्षा अधिक रासायनिक खताचा वापर करणे, किटकनाशके, तृणनाशके यांचा वापर न केलेला अंश पाण्यात मिसळतो.व

वाहणाऱ्या पाण्याबरोबर तो नदी, नाले, विहिरीत मिसळून पाणी प्रदूषित करतो.

४) **नदीतील पाण्याचा अतिरिक्त उपसा:-**

मानव आपल्या वेगवेगळ्यागरजांसाठी नदीतूनशुध्द पाण्याचा उपसा करतो.त्यामुळे नदीतीलशुध्द पाण्याचे प्रमाण कमी होते.तर काही माणूस, घर, कारखाने, शेती इत्यादीमधून प्रदूषित पाणी नदीतसोडतो.नदीतीलशुध्द पाण्याचे प्रमाण कमी झाल्याने त्या नदीची प्रदूषित पाणी सौम्य करण्याची क्षमता लक्षणीय प्रमाणात घडते.पर्यायाने यामुळे नदीतील पाण्याचे प्रदूषणाचे प्रमाण वाढत जाते.

५) **सामाजिक व धार्मिक रुढीपरंपरा :-**

आजही भारतातील लोक आधूनिकविज्ञानवादी युगात फार मोठ्या प्रमाणावर धर्माच्या नावाखाली चूकीच्या अंधश्रध्देवर आधारितविविध मूर्तींचे नदीमध्ये होणारेविसर्जन, मानवाच्या मृत्यूनंतर होणारे अस्थीचेविसर्जन, पूजा इत्यादी प्रकार होत असल्यामुळे नदीचे पाणी दूषितहोते.त्यामुळे नदीच्या पात्रातील पाण्यामुळे अनेक परिणामांना आपल्याला सामोरे जावेलागते.व जमीन सुध्दा प्रदूषित होते.

भारतीय जनतेच्या एकूण पोटाच्या आजारापैकी ८०% आजारहे दूषित पाण्यामुळे होतात. ज्यामध्ये कॉलरा, कावीळ,जुलाब,उलट्या इत्यादी. आजार अशा दूषित पाण्यामुळे उद्धभवतात.पण त्याचबरोबर नदीतील दूषित पाणी पिकांना दिल्यामुळे ते जमिनीत मुरते पर्यायाने मृदा प्रदूषित होते.

त्यामुळे नदीपात्रातील पाण्याचे जर प्रदूषण कमी करण्यासाठी अधिक प्रभावी कायद्याची अंमलबजावणी झाली तरच, जनजागृतीच्या माध्यमाद्वारे जैवतंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन संपूर्ण पृथ्वीवरील पाणी सुरक्षित ठेवण्यासाठी शासनाकडून, बुध्दिवंताकडूनविविध मार्गांने पान्याचे संवर्धनव जतन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे असे मला वाटते.

संदर्भ

१) डॉ. तुषार घोरपडे, पर्यावरण परिस्थिकी, द युनिक ॲकॅडमी, ३ रा मजला, फर्ग्युसन कॉलेज समोर शिरोळेरस्ता पुणे, प्रथम आवृत्ती -२०१३ पेज क्र. १८५

२) डॉ. तुषार घोरपडे, पर्यावरण परिस्थिकी, द युनिक ॲकॅडमी, ३ रा मजला, फर्ग्युसन कॉलेज समोर शिरोळेरस्ता पुणे, प्रथम आवृत्ती -२०१३ कित्ता पेज क्र. १८५

३) संपादक तुकाराम जाधव, सामान्य अध्ययन, द युनिक ॲकॅडमी, ३ रा मजला, फर्ग्युसन कॉलेज समोर शिरोळेरस्ता पुणे पेज क्र. ३४१

34

कृषी विकासासाठी शेती पध्दतीत बदल करणे काळाची गरज

प्रा.एल.झेड.पाटील
भुगोल विभाग
श्रीमती एच.आर.पटेल कला महिला महाविद्यालय
शिरपूर जि. धुळे

=============***************=============

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषीप्रधान देश असून देशील ६८% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून अहे. दरवर्षी जमीनीचे क्षेत्र हे वाढती शहरे, उद्योगधंदे, पुल, रस्ते, महामार्ग, धरणे, उद्योगधंदे इत्यादीमुळे कमीकमीं होत चालले आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे. त्यामुळे आपल्याला कमी जमीनीच्या क्षेत्रफळातून अधिक उत्पादन वाढविण्याशिवाय पर्याय नाही.

स्वातंत्र्यापूर्वी असणारी ३५ कोटी लोकसंख्या बघता बघता आता १२० कोटी पर्यंत कधी पोहचली हे कळलेच नाही. आपण आता जरी अन्नधान्याबाबत स्वयंपूर्ण म्हणज असलो तरी अन्न सुरक्षेचा प्रश्न गंभीर आहे. त्यासाठी सरकार अन्न सुरक्षा मोहिमेसाठी शेतीमध्ये काही योजना राबवित आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीमध्ये बदल करण्याची गरज आहे. पूर्वी आपल्या गरजे इतके धान्य, भाजीपाला, कडधान्य, तेलबिया आपल्या शेतीतून उत्पादित होत होते. त्यातून आपल्या गरजा भागत होत्या. त्यावेळी सर्वजण समाधानी व सुखी होते. तेव्हाचे राहणीमान साधारण होते, गरजा कमी होत्या.

उद्दिष्ट्ये :-

१) शेतकऱ्यांची आर्थिक सुधारणा करणे.
२) शेती पध्दतीत बदल केल्यामुळे शेतीची सुपीकता वाढविणे किंवा टिकवून ठेवणे.

दिनांक: २६/०८/२०१५

प्रति,

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

विषय:- ISSN रिसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करतो की सामाजिक शास्त्रातील नवे प्रवाह या पुस्तका मध्ये "वंचितांचा इतिहास एक नवे पर्व" या आशयाचा लेख २१ जुलै २०१५ रोजी प्रकाशित झालेला आहे.

ISBN: 978-81-923937-6-6.

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

Pamleshram

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय पाचल

Received
26/08/2015

"सामाजिक शास्त्रातील नवे प्रवाह"

प्राचार्य डॉ. व्ही.के. खाडे
डॉ. ए.डी. पाटील
प्रा.पी.एस. मेश्राम

सामाजिक शास्त्रातील नवे प्रवाह

New Trends in Social Sciences

© संपादक

प्रथम आवृत्ती : २१ जुलै २०१५.

ISBN No. : 978-81-923937-6-6

प्रकाशन :
पवन प्रकाशन, 'तारांगण',
बसस्थानक परिसर,
परताणी हॉस्पिटल समोर,
परभणी-४३१४०१.
भ्रमणध्वनी : ०९४२२१७९४६१

अक्षर जुळवणी :
मो.इमरान मो.ख्वाजासाहब,
सिमरन कॉम्प्युटर्स, गंगाखेड.
भ्रमणध्वनी : ०८७९३५५९९८२

मुद्रक :
एक्सेल प्रिंटर्स, पुणे.

या पुस्तकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, उपसंपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

आमचे स्फुर्तीस्थान व आधारस्तंभ

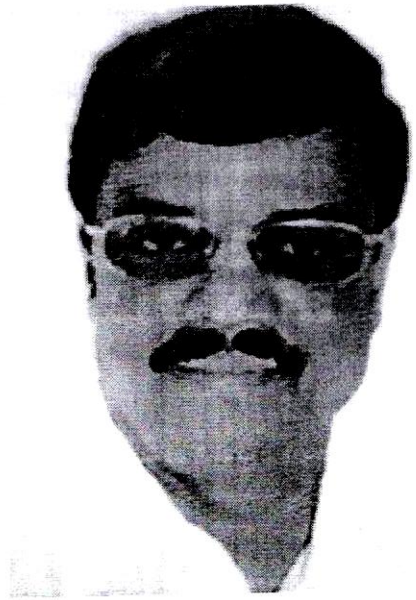

उद्योजक मा. मनोहर हरी खापणे

अध्यक्ष, सह्याद्रि परिसर शिक्षण प्रसारक मंडळ, पाचल

ग्रामीण व डोंगराळ दुर्बल बहूजन विद्यार्थ्यांसाठी सह्याद्रीच्या पंचक्रोशीत वसलेल्या शेकडो गावातील, हजारो कुटूंबातील, लाखो युवकांच्या जिवनात शैक्षणिक संधीद्वारे अमूलाग्र बदल व वैचारीक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सदैव तत्पर व जागरुक असणारे आमचे आदरणीय आबा श्री. मनोहर हरी खापणे ज्यांची प्रेरणा व मार्गदर्शन आम्हाला सदैव प्रेरीत करते.

संपादक

महाविद्यालय, चिपळूण यांनी वंचीत घटकांचाही विचार इतिहास लेखनाकरीता आता होऊ लागला आहे असे स्पष्ट केले. याशिवाय प्राचार्य डॉ. एच. एस. गारगे सदस्य, इतिहास मंडळ व कला शाखा मुंबई विद्यापीठ, प्रा. डॉ. विजयकुमार मिश्रा सदस्य, इतिहास मंडळ व कला शाखा मुंबई विद्यापीठ, यांनी वेगवेगळ्या सत्रांचे अध्यक्ष म्हणून काम पाहीले व आपले संशोधनात्मक विचार मांडले. परिषदेमध्ये इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र इत्यादी विषयातील एकूण ६१ संशोधकानी भाग घेऊन आपल्या शोधनिबंधाचे वाचन केले.

याप्रसंगी संस्थेचे सरचिटणीस मा. चंद्रकांत लिंगायत, खजिनदार गो. ह. जाधव व संस्थेचे अन्य पदाधिकारी व सदस्य उपस्थित होते.

प्राचार्य डॉ. व्ही. के. खाडे
सदस्य,
इतिहास व पूरातत्व अभ्यास मंडळ व कला शाखा,
मुंबई विद्यापीठ आणि
प्राचार्य,
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, पाचल-रायपाटण

अनुक्रमणिका

०१ इतिहासातील नव प्रवाह — प्राचार्य डॉ. व्ही. के. खाडे / १३
०२ New Trends in Historical Research with Special Reference to Life History — Dr. Hariram S.Gorge / 21
०३ Chiranjilal Murarka : The Inspirational Force — Dr. V.S. Mishra / 31
०४ वि.का.राजवाडे यांच्या ऐतिहासिक कामगिरीचे परिक्षण — प्रा.डॉ. डी.यू. खडसे / ४५
०५ वंचितांचा इतिहास एक नवे पर्व — प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम / ४९
०६ सबाल्टर्न इतिहास लेखन : एक दृष्टिक्षेप — सुरवसे एन. पी. / ५४
०७ सिंधुदुर्ग जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण मंच : एक आढावा — प्रा. एस.एन.पाटील / ५८
08 The Contribution of the Press and Literature: The Periodical Dinmitra and writings of Mukundrao Patil — Ajaykumar Pralhad Lokhande / 69
०९ सत्यशोधक दाजिबा सावंत — प्रा. आप्पासाहेब धोंडीराम कांबळे / ७६
१० कागल तालुक्यातील बेलवळे गावातील एक सामाजिक संघर्ष — **प्रा. जी.एच. आळतेकर / ८३**
११ अडते व्यापारी व शेतकरी — डॉ. किरण सदाशिव चव्हाण / ९३
१२ वंचिताचे (Subaltern) इतिहासलेखन व आवश्यकता — प्रा.डॉ. जाधव बबन भिवसेन / ९७
१३ अखिल मुंबई इलाखा दलित वर्गाची परिषद,अर्थात येवले परिषद,येवला (जि. नाशिक) दि.१३ ऑक्टोबर, १९३५ — प्राचार्य डॉ. व्ही.के. खाडे / १०८
१४ इतिहासाचा समृध्द वारसा लाभलेले पोलादपूर — प्रा. प्रभाकर गणपत गावंड /११६
१५ इतिहास लेखनातील नव विचार प्रवाह : उपायश्रय लेखनपद्धती — प्रा. भारत शांताराम खराडे / १२४
१६ इतिहासातील अन्वयार्थ व प्रचलित प्रवाह इतिहास लेखनातील समस्या — प्रा.अनिल कृष्णा राऊत / १३३
१७ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा इतिहास विषयक दृष्टिकोन — प्रा.डॉ. सोमनाथ डी.कदम / १३६
१८ भारतीय इतिहास लेखन प्रवाहात जनसामान्य इतिहास लेखनाचे महत्त्व — प्रा. डी.बी. ताडेराव / १४३
१९ कॉम्रेड बापुराव जगताप यांचे कार्य — प्रा. राजानंद सखाराम पट्टेबहादुर / १४७
२० रायगड जिल्ह्यातील पेण व अलिबाग तालुक्यातील शेतकऱ्यांचा जंगल सत्याग्रह — प्रा. भानुदास धोंडिबा शिंदे / १५२

२१ इतिहास लेखनातील नवे प्रवाह — प्रा. संजय उत्तम बेंद्रे / १५८
२२ ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, स्थानिक इतिहास आणि मुलाखत पद्धती — प्रा.डॉ. व्ही.जे.भास्कर / १६२
२३ जातक कथेतील विदर्भाचा इतिहास : स्थानिक इतिहास — प्रा. संदीप पुंडलिक नन्नावरे / १६६
२४ कोकणी लोककलेची ऐतिहासिकता — प्रा.निमसे हनुमंत गणपत / १७०
२५ स्त्रीवादी चळवळीचा साहित्यावर झालेला परिणाम — प्रा.आरती खवळे / १७८
२६ इतिहास लेखेखनातील नवे प्रवाह" स्त्रीवादी इतिहास लेखन — प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत / १८५
२७ सबल्टर्न - सर्व सामान्यांचा वंचितांचा इतिहास — प्रा.सौ. एन.यू. रासम / १९१
२८ इतिहासातील नवीन प्रवाह-मौखिक साहित्याचा अभ्यास — डॉ.सौ. प्रगती मनोज पाटील / १९६
29 New Trends in Library & Information Science in India in 21st Century — Mr. Manohar Ramulu Kondagurle / 201
३० भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीतील बदल — प्रा.डॉ. वाघमारे एस.एस. / २०९
३१ शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमधील अध्ययन विषयक सवयी — प्रा. संजय अभयंकर / २१६
३२ विसाव्या शतकातील समाज जागृतीमध्ये सत्यशोधकीय वृत्तपत्राचे योगदान — प्रा.परसराम कुसमुडे / २२२
३३ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलते प्रवाह — प्रा. धनंजय त्र्यंबक पगारे / २२७
३४ स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलती भारतीय अर्थव्यवस्था — प्रा. विनोद भुवड, प्रा. सूर्यकांत माने / २३३
३५ अर्थव्यवस्थेतील बदलता प्रवाह : स्वयंसहायता गटातून महिला सबलीकरण — प्रा. कांता कल्पना कांबळे / २३९
३६ कातकरी समाजाची शैक्षणिक आवस्था — प्रा.ज्ञानोबा तुकाराम कदम / २४३
३७ आंबेडकरवादी साहित्यिकांना समजलेला (?) बुध्द धम्म — डॉ. व्ही.के. खाडे / २४७
38 Changing Trend In Indian Economy — Prof.Mirajkar Nilima R./ 251
३९ अखिल मुंबई इलाखा दलित वर्गाची परिषद, अर्थात येवले परिषदेतील डॉ. आंबेडकरांचे ऐतिहासिक अध्यक्षीय भाषण येवले (जि.नाशिक) दि. १३ ऑक्टोबर, १९३५ — प्राचार्य डॉ. व्ही.के. खाडे / २६१
40 A New Trend In Writing Dalit Subaltern History — Mr. Deepak B. Bansod / 264

०१ : इतिहासातील नवे प्रवाह

प्राचार्य डॉ. व्ही. के. खाडे
श्री. मनोहर हरी खापणे कला
व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

इतिहासाची अर्थ व व्याख्या अनेक इतिहास तज्ञांनी वेगवेगळी केलेली आहे हे आपणांस ज्ञातच आहे. तरीपण इतिहास या संस्कृत शब्दाचा अर्थ - इति + ह - आस असा आहे इतिहास म्हणजे असे झाले किंवा घडले. या होण्यात किंवा घडण्यात सर्व गोष्ट जशा घडल्या तशाच्या तशा सांगणे आवश्यक किंवा अभिप्रेत आहे.[१] तरीपण गतघटनांचे लेखन व विश्लेषण करतांना इतिहास अभ्यासक आपल्या स्वत:च्या दृष्टीने, हेतूने किंवा समाजिक धार्मिक कृतीने गत घटनांच्या नोंदीच्या आधारे ऐतिहासिक लेखन करतो. तसेच इतिहासकार आपल्या सोयीच्या करीता गत घटनांचा अन्वयार्थ ही लावून लिहीतो. त्यामुळे इतिहास हा लेखकाच्या विशिष्ट गरजेमधून किंवा मनोभूमीकेतून निर्माण होत असतो. आजच्या काळाचा विचार करता राष्ट्र हे महत्वाचे आहे. कारण राष्ट्रीयता हे एक मूल्य आहे. म्हणूनच त्याकरीतांही इतिहासाचे लेखन किंवा कथन केले जाते. त्यामधूनच इतिहासाचे विविध कालखंड (उदा: अतिप्राचीन, प्राचीन, वैदिक, मध्ययुगीन, आधुनिक इ.) त्यातील धर्म, जाती, घराणे,प्रांत, प्रदेश, उपप्रदेश इत्यादी विषयी इतिहासकार लिहीत असतात व लिहीत आहेत.[२] थोडक्यात इतिहास हा मूळातच व्यक्ती समाज स्थल व काळ या घटकांवरच आधारीत असतो.

म्हणूनच इतिहास लेखनासाठी प्रत्येक गांव, त्यागांवातील समाजरचना, भौगोलिक परिस्थीती व इतर बाबी ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाच्या आहेत. त्यामुळेच अलीकडे प्रथम गांव किंवा स्थानिक पातळीवरच्या इतिहास लेखनास सुरुवात झालेली दिसते. त्यानंतरच तालुका, जिल्हा, विभाग, प्रवेश, राज्य व देश यांच्यातील ऐतिहासीक घटनांचा उल्लेख इतिहास लिहीतांना होतो.

१) स्थानिक इतिहास (Local History)

स्थानांची किंवा गावांची भौगोलिक मर्यादा लहान आहे. स्थानिक इतिहास लिहीतांना त्या त्या गावाच्या घटनांचा समावेश होतो. गावाच्या एखाद्या पेठेचा किंवा भागाचीही माहिती

इतकेच नव्हेतर साताराच्या छ.प्रतापसिंहाच्या पद भ्रष्टतेला मूळ कारण कायस्थच होते. त्यामुळे प्रबोधनकार के.सी.ठाकरे यांनी राजवाड्यांची गागाभट्टी आणि कोदन्डाचा टणत्कार ही पुस्तके लिहून राजवाड्यांच्या आरोपाचे खंडन केले. आपल्या प्रबोधन या पाक्षिकातील लेखनातून के.सी.ठाकरे यांनी राजवाड्यांचा चांगलाच समाचार घेतला. ते म्हणतात की, "प्रभू जातीला संकरज ठरविणारा इतिहास संशोधक राजवाडे व्यभिचारोत्पन्न भट जातीतलाच आहे."[९] अशाप्रकारे राजवाडे हे अनेकांच्या टिकेचे लक्ष बनले.

इ.सन १८९८ ते १९२६ या कालखंडाला राजवाडे युग असे म्हटले जाते. या कालावधीत राजवाड्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने या नावाखाली एकूण २२ खंडे प्रकाशित केली. त्यामधून त्यांनी ४३६४ कागदपत्रे प्रकाशित केली. त्यांच्याकडे जवळ जवळ दहा हजारपेक्षाही अधिक महत्त्वाची कागदपत्रे होती. परंतु त्यांचा श्री विठ्ठल छापखाना जळाल्यामुळे बरीचशी कागदपत्रे नष्ट झाली. ग्रंथ छपाईच्या कामात ते कर्जबाजारी झाले, तरीही ते आपल्या निश्चयापासून जराही दूर गेले नाहीत. त्यांच्या कामगिरीमुळे अनेक संशोधकांनी प्रेरणा घेवून इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रात मोलाची भर घातली, हे विसरता येणार नाही.

संदर्भ सूचि :

१. साने पां.स., इतिहासाचार्य राजवाडे, पृ.८, कोपर्डेकर प्रकाशन, पुणे-१९२८.
२. केतकर श्री.व्य. (ज्ञानकोषकार), संपादित 'विद्यासेवक मासिक', पृ.१९, पुणे-१९४९.
३. राजवाडे वि.का., 'ऐतिहासिक प्रस्तावना', खंड-४, पृ.२३३, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे-१९६४.
४. सहस्त्रबुद्धे अविनाश, 'इतिहासाचार्य राजवाडे वाङ्मय सूचि', पृ.५, मुंबई विद्यापीठ प्रकाशन-१९५७.
५. रेगे मे.पु.(संपा.), 'नवभारत मासिक', पृ.२७, म.रा.सा.सं.मंडळ,मुंबई-१९७३.
६. मुंडले वा.दा.(संपा.), 'राजवाडे तिलांजली ब्राह्मणपत्रिका', पृ.१५, इसलामपूर-१९२७.
७. कुलकर्णी अ.रा.,'जेम्स कॅनिंगहॅम ग्रँड डफ', पृ.२२९, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन-१९९५.
८. भट्ट भा.वा., 'राजवाडे चरित्र', पृ.५४, राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे-१९४६.
९. ठाकरे के.सी., 'प्रबोधन पत्रिका' (पाक्षिक) ६ नोव्हेंबर १९२५.

*****

०५ : वंचितांचा इतिहास एक नवे पर्व

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
श्री मनोहर हरी खापणे कला
व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

इतिहासाच्या संशोधनातून मानवी समूहाच्या अस्तित्वाचे, सत्वाचे व समस्यांचे आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न निरंतरपणे घडत आला आहे. ऐतिहासिक ज्ञान वास्तवाला अनेक प्रकारे प्रभावित करित असते. व्यक्तीला स्वत:च्या सामाजिक अस्तित्वाची व अस्मितांची ओळख इतिहासातून घडत असते. अशा नव्या सामाजिक अस्मितांच्या उभारणीसाठी इतिहासाची नवी मांडणी आवश्यक ठरते. ऐतिहासिक विश्लेषातून सामाजिक गतिनियम प्राप्त होत असतात. त्याव्दारे वास्तवाचे आकलन व मानवी समस्यांची सोडवणूक करण्याची दृष्टी, क्षमता व प्रेरणा प्राप्त होत असते.

सबाल्टर्न स्टडीज समुहाने इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रात नवी पहाट घडविली. संरचनावादी भाषाशास्त्र व मानसशास्त्रीय अभ्यासपध्दतीचा प्रयोगशील अवलंब करून शोषित-अंकित जनांच्या जाणिवेचा इतिहास लिहिला. इतिहास लेखनातील सर्व प्रकारच्या अभिजनवादाला नकार देऊन शोषित-अंकितांचे आत्मनिष्ठ कर्तेपण प्रस्थापित केले. वर्गभान नसलेल्या शोषित अंकितांच्या समूहांना इतिहासलेखनाच्या कक्षेत आणून त्यांच्या विद्रोहातील प्रतिकारातील जाणिवेची नकारप्रक्रिया, बंडाचा प्रसार, विद्रोहाची, हिंसेची पध्दत, शोषित-अंकितांची एकसंघीयता व क्षेत्रीय कल्पना यांच्या संदर्भात त्यांच्या कर्तेपणाचा शोध घेतला. मात्र वर्चस्व व अंकिततेच्या सत्तासंबंधाच्या रचनेत शोषित-अंकितांचा इतिहास लिहिण्याचा त्यांचा उपक्रम त्यांना आधुनिकोत्तर वादाकडे घेऊन गेला. 'सुमित सरकार म्हणतात त्याप्रमाणे सबाल्टर्न स्टडिजच्या इतिहासलेखनामध्ये शोषित-अंकितांचेच पतन होऊ लागले. सबाल्टर्न स्टडीजने केलेले शोषित-अंकितजनांचे इतिहासलेखन मुक्तीचे राजकारण पुढे येऊ शकले नाही. या पार्श्वभूमीवर मार्क्सवादी, स्त्रीवादी, फुले व आंबडेकरवादी, इतिहासलेखन प्रवाहांनी आपापल्या मर्यादा बाजूला सारून शोषित-अंकितजनांचा इतिहास लिहिण्याचा मार्ग विस्तारला पाहिजे.'[१]

पाश्चात्य स्त्रीवादी इतिहासकाराची भूमिका अशी आहे की, स्त्रियांच्या हक्कासाठी झडणाऱ्या सर्व चळवळींना स्त्रीवादी चळवळ म्हटले पाहिजे. तर स्त्रीवादी इतिहासकारांनी या टप्प्यांचे वर्णन स्त्रीवादी चळवळींच्या वाटा असेही केले आहे.

जगाच्या इतिहासामध्ये समाजशास्त्रीय सरंचनेनुसार समाजाचे स्त्री आणि पुरूष हे दोघेही महत्वाचे आधारस्तंभ आहेत. मात्र या दोघांनाही समान हक्क नसल्यामुळे किंवा पुरूषांकडून स्त्रीयांचा छळ होत असल्यामुळे, घृणास्पद वागणूक दिल्यामुळे स्त्रीवादी संघटना स्थापन झाल्या. 'मात्र स्त्रीवादाची पहिली लाट १९व्या शतकात व २०व्या शतकाच्या प्रारंभाच्या दशकांमद्ये विकसित झाली व स्त्रीवादाची दुसरी लाट १९६० ते १९८० या दशकांमध्ये अतिशय प्रभावी झाली व स्त्रीवादाची तिसरी लाट १९९० मध्ये विकसित झाली ती आजपर्यंत अस्तित्वात आहे.'[२] मात्र अस्पृश्य वर्गातील सर्व समाज याहून वेगळे जीवन जगत होता. ज्यांना खऱ्या अर्थाने चेतना देण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक कार्य सुरू केल्यापासून केली व ती प्रत्यक्षात असत्वातही आणली. त्यामुळे अस्पृश्य वर्गातील स्त्रीचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मीक व राजकीय स्थान अतिशय महत्वाचे मानले जाते.

'१८व्या शतकात भांडवलशाहीनंतर स्त्रीने शिक्षण घेतले पाहिजे, मात्र उत्तम गृहिणी व माता हेच श्रेय उराशी बाळगले पाहिजे ती नवऱ्याची सहचरणी असली पाहिजे असे स्त्रीत्वाचे आदर्श त्या काळात प्रस्तुत झाले. या संबंधाने या साचेबंद स्त्रीयांच्या प्रश्नाबाबत वोल्टन स्क्राफ्ट, जॉन स्टुअर्ड मिल व हॅरियट टेलर यांनी जोरदार आवाज चढविला होता.'[३] मात्र त्यांच्या विचार विश्वातील स्त्री ही प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय विवाहित स्त्री होती. मात्र १९व्या शतकात एमिली डेव्हिस, लॉरेन्स नाईटेंगल, फ्रांन्सिस पॉवर कॉल, जोसेफाईन बटलर या स्त्रीयांनीही स्त्री स्वातंत्र्याचा जोरदार पुरस्कार केला. जागतिक दृष्टिकोनातून भारतातील स्त्रीवादी चळवळ जोमाने फारच उशिरा सुरू झाली, त्यातच अस्पृश्य स्त्रीची कहाणी तर काही औरच होती.

भातातील स्त्रीयांच्या चळवळीत जिजाबाई, चाँदबीबी, ताराबाई अशा थोर स्त्रीयांचे गोडवे गायले गेले. मात्र बहुजन समाजातील स्त्रीयांना यामध्ये कुठेही स्थान दिसत नाही. हा इतिहास लिहिताना पारंपारिक इतिहासाची चौकट न मोडता इतिहासाच्या रिक्त अवकाशांमध्ये स्त्रियांना बसविले गेले. ज्या स्त्रीयांनी पुरूषांबरोबर लधया केल्या, रणांगणात ज्यांनी शौर्य दाखविले त्यांनाच यामध्ये स्थान मिळाले. मात्र बहुजन समाजातील स्त्रियांना कुठेही स्थान आहे असे फारसे दिसत नाही.

इतिहासाची स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून मांडणी करणारे संशोधन जगभरात अनेक देशात [illegible] आहे. मात्र स्त्रीवादी संशोधनाच्या बाबतीत ब्रिटन, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व भारत या चार देशांचे नाव अग्रकमात घेण्यात येते. स्त्रीवादी लिंगभाव संशोधनाने भारतीय इतिहासलेखनावर आपला खोल ठसा उमटवला व भारतीय इतिहासाविषयी एक नवी दृष्टी दिली.[४]

आदिम काळामध्ये मानवी समाज अन्न गोळा करण्याच्या अवस्थेत असताना शिकार करण्यात स्त्रियांचा वाटा होता. या भटक्या समुहांना लागणारे ६०% अन्न स्त्रीया गोळा करीत असत. त्यासंबंधात भारतात ठिकठिकाणी झालेली उत्खनने त्यातून मिळालेल्या माहितीवरून पशुपालक आर्यांचे भारतात आगमन होण्यापूर्वी येथे मातृसत्ताक समूह नांदत होते हे आता सिध्द झाले आहे. डॉ. इरावती कर्वे, डॉ. दा. ध. कोसंबी, डॉ. शरद पाटील यांच्या संशोधनाने या मातृसत्ताक समाजात स्त्रिया ह्या पुरूषांच्या वर्चस्वाखाली नव्हत्या आणि उत्पादन कार्यात महत्वाची भूमिका बजावत होत्या. इतिहासाची कलाविभागाची प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक अशी केली जाते. मात्र स्त्रीवादी संशोधनाच्या प्रकाशनात असे दिसते की, प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंतचा स्त्रियांचा इतिहास पाहिला असता पुरूषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रिया काय दुय्यम म्हणूनच वाटचाल करीत होत्या. त्यामुळे स्त्रीवादी इतिहास लेखनासाठी प्राचीन, मध्यमयुगीन अशी मांडणी निरर्थक ठरते. या विचारांपेक्षा ब्राम्हणी परंपरेतील स्त्रीया, बौध्द-जैन परंपरेतील स्त्रिया, भक्ती चळवळीतील स्त्रीया, ईस्लामी संस्कृतीतील स्त्रिया ह्या अधिक मुक्त होत्या का? असे अभ्यास आता हळूहळू पुढे येताना दिसत आहेत.

भारताच्या संदर्भात नेमके काय घडले? यासंदर्भात डॉ. उमा चक्रवर्ती, डॉ. कुमकुम रॉय, डॉ. शरद पाटील यासारख्या स्त्रीवादी इतिहासकारांनी प्राचीन भारताचा नवा इतिहास मांडला. डॉ.उमा चक्रवर्ती यांनी ब्राम्हणी पितृसत्ता हिने कोणी ऐतिहासीक कामगिरी बजावली याची चर्चा आपल्या संशोधनात केली आहे. त्या म्हणतात की, शेतीच्या उत्पादनासाठी सतत मजूरवर्ग मिळत रहावा म्हणून बहुसंख्य पुरूषांना नियंत्रित करणारी उत्पादन व्यवस्था व जातीव्यवस्था जन्माला घातली. जातीव्यवस्था व ब्राम्हणी पितृसत्ता या दोन व्यवस्था या समांतर प्रक्रिया होत्या आणि त्यांच्यात साटेलोटे होते हे उमा चक्रवर्ती यांनी प्रकाशात आणले. मात्र या संशोधनाच्या कितीतरी आधी डॉ. बाबासाहेब आंबडेकरांनी जातीव्यवस्था व भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न यांच्यातील आंतरीक संबंधांची चिकित्सा केली होती.

१९८० नंतरच्या काळात युरोपात काळा स्त्रीवाद अरतरला. भारतातही दलित स्त्रियांचे प्रश्न, दलितमुक्ती आंदोलन, स्त्रीवादी चळवळी, दुर्लक्षित होत्या. ही जाणीव दलित स्त्रीयांना जेव्हा झाली तेव्हा दलित स्त्रियांनी आपली व्यथा मांडायला सुरूवात केली. सर्व स्त्रिया सारख्याच प्रमाणात शोषित असतात हे मिथक बाजूला ठेवून स्त्री ही एकटाची कोटीक्रम नाही, जात, वर्ग प्रदेश राष्ट्रपरत्वे स्त्रीयांच्या वाट्याला येणारे दुःख भिन्न प्रकारचे असते या गृहितकातूनच नवे अभ्यास पुढे येऊ लागले. मात्र इतिहास म्हणजे पुराव्यांनी निश्चित केलेल्या तथ्याचा संग्रह असे सुप्रसिध्द पाश्चात्य इतिहासकार इ. एच. कार यांनी म्हटले आहे. मात्र भारताच्या संदर्भात जात पितृसत्तेच्या उदरात अनेक पुरावे आहेत ना त्यांच्या तथ्थाचा संग्रह,[५] भारतात पितृसत्ताक जातीव्यवस्थेसंबंधीच्या शोधातून टोळ्या, गण, वर्ग, समूहाच्या अस्तित्वाचे संशोधन होत आलेले आहे. प्राचीन वेद, उपनिषदे, पुराणे, शृती आदि साहित्यात भारतात येऊन गेलेल्या परकीय प्रवाशांच्या नोंदीमध्ये भारतासंबंधी अभ्यास करणाऱ्या देशी आणि परकीय अभ्यासकांच्या संशोधनात पितृसत्ताक जातीव्यवस्थेचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे. प्राचीन भारतात सर्वत्र गण टोळ्या होत्या. त्या प्राय करून स्त्री सत्ताक होत्या हे आता सिध्द झाले आहे. या गणसमाजाला आणि स्त्रीसत्ताक समाजाला पराभूत करून जातीसमाजाची व पुरूष प्रधानतेची उभारणी करण्याचे काम चालूच होते. जातीच्या जाचाने अस्पृश्यांची आणि फायद्याच्या भावनेने अभिजनांची धर्मांतरे करण्याची वहिवाट ब्रिटिश काळापर्यंतही चालूच होती. पितृसत्ताक भारतीय समाजाच्या अस्तित्वाचे जडणघडणीचे व समस्यांचे आकलन करून घेण्याचे प्रयत्न होत आलेले आहेत. ज्यामध्ये लोकायत, चार्वाक, बौध्द, जैन, बसवेश्वर व महानुभाव वारकरी संप्रदायाची कामगिरी यासंदर्भात अतिशय महत्वाची होती.

चार्तुवर्ण्याच्या पुरस्कर्त्यांनी चार्तुवर्णात स्त्रीयांना काय स्थान राहिल याचा विचार केलेला नव्हता. त्यांना शुद्राप्रमाणेच स्थान होते हेच दिसते. मात्र बौध्दधर्मात स्त्रीयांना स्वातंत्र्य दिले होते त्यात महाप्रजापती गौतमी, आम्रपाली, सुजाता, कुंडलकेशा, नंदा अशा कितीतरी स्त्रीयांना संघात महत्वाची प्रतिष्ठा मिळालेली होती. त्यामुळे स्त्री-शुद्रांचे जीवन उंचावले होते.

बहुजन स्त्रीयांचे हलाखीचे जीवन बघून आधुनिक काळात क्रांतिवीर ज्योतिबा फुले, गोपाळबाबा वलंगकर, सयाजीराव गायकवाड, शाहू महाराज, वि.रा. शिंदे, शिवराम जानबा कांबळे यांनी स्त्रीयांच्या सीतप्रथा, बालविवाह, विधवा विवाह, पुनर्विवाह यासारख्या

प्रश्नांना चळवळी उभ्या केल्या होत्या. मात्र स्त्रियांच्या प्रश्नाला खऱ्या अर्थाने बहुआयाम देण्याचे कार्य डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी केले. त्यांनी स्त्रियांचे वरील प्रश्न घटनेच्या माध्यमातून मांडविण्याचा प्रयत्न केला व त्यामुळेच आजची स्त्री ही आधुनिकतेकडे वळताना दिसत आहे. याही आधुनिक अस्पृश्यांना शिक्षण देऊन तुम्ही त्यांना बंडास प्रवृत्त करणार का असेही म्हणणारे समाजसुधारक आधुनिक काळात दिसतात.

क्रांतिबा फुले यांनी बहुजन समाजाचे चित्र रेखाटतांना, उलगडताना अनेक मिथक कथांना, जाणीवांचा, स्मृतींचा वापर केला. यानंतर १९ व्या शतकातच ब्राम्हणी भूमिकेविरूध्द लेखणी चालवून सावित्रीबाई फुले, सगुणाबाई क्षीरसागर, फातिमा शेख, ताराबाई शिंदे, मुक्ता साळवे, पंडिता रमाबाई यासारख्या अब्राम्हणी स्त्रियांनी ब्राम्हणी भूमिकांविरूध्द लेखणी चालवून आवाज उठविला होता. मात्र हाच आवाज डॉ. बाबासाहेबांच्या बहुजन समाजाच्या लढ्यातील स्त्री लेखिकांनी प्रखर मांडून बहुजन समाजाचे चित्र जगासमोर मांडले हे विशेष महत्वाचे आहे.

संदर्भ :-

१) संपा. 'इतिहासलेखन मीमांसा' प्रकाश विश्वासराव, लोकवाङमय गृह, भूपेश गुप्ता भवन, प्रभादेवी, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, मार्च २०१०, पृष्ठ क्र.११
२) सपा. प्रा. जास्वंदी वांबूरकर 'इतिहासातील नवे प्रवाह', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, ऑगस्ट २०१४, पृष्ठ कं.६५
३) पवोक्त पृष्ठ क्र. ६७
४) पवोक्त पृष्ठ क्र. ८२
५) उर्मिला पवार, मीनाक्षी मून, आम्हीही इतिहास घडविला, स्त्री-उवाच, मकरंद सहनिवास, माहिम, मुंबई, १० ऑक्टोबर १९८९.

*****

दि. १८/१२/२०१५

प्रति,

प्राचार्य,

श्री. मनोहर हरि खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

विषय: ऐतिहासिक आंतरराष्ट्रीय संशोधन नियतकालिक मासिकात माझा संशोधन लेख प्रकाशित आलेसाबत.

महोदय,

मी सहाय्यक प्राध्यापक प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, 'Historicity International Research Journal' या नियतकालिकात माझा 'स्वोती निमूलन मे डॉ. बाबासाहेब की भूमिका' हा शोधनिबंध प्रकाशित झालेला आहे.

ISSN NO. 2393-8900

आपल्या माहितीसाठी व मान्य करिअर अडव्हांसमेंटच्या दृष्टिकोनातून आपणास सादर.

आपला

Pramod Meshram

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री. मनोहर हरि खापणे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय

पाचल

Received

18/12/15

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 2| Issue 3|Nov -2015

Contents

1 Life Of Women As Reflected In The Art Of The Vijayanagara –Nayaks In Tamil Country
A. Mahalingam

8 श्री प्रभुदयाल चौबे का स्वतन्त्रता आन्दोलन में योगदान
बी.सी. जोशी, ममता वर्मा

11 आर्य समाज का समाज सुधार में योगदान
रामबाबू मेहर

14 'Role Of Houses Of Goa Museum In Presenting Goan History And Culture'
Nalini Naik

21 Breaking Ground At Mehrgarh: Life Before The Indus Valley Civilization
Shreekant S. Jadhav

27 हिन्दी साहित्य पर आर्यसमाज की विचारधारा का प्रभाव
बताले दरेप्पा मल्लिनाथ

IN THIS ISSUE

जागतिकीकरणाचा इतिहास वाटचाल आणि भारतातील सदय:स्थिती 29
चिट्टे जी. एन., सुतार विदया अशोक

असहकार चळवळीत खानदेशाचा सहभाग 37
इंदिरा अशोक लोखंडे , के. डी. ढेकणे

खोती निर्मुलन में. डॉ. बाबासाहेब की भूमिका 40
प्रमोद एस. मेश्राम

संत कान्होपात्रा : जीवन व अभंग विशेष 43
शिवाजी तुकाराम पाटील

Historicity Research Journal
Volume 2 | Issue 3 | Nov 2015

Impact Factor : 0.4521 (UIF)
ISSN:- 2393-8900

[redacted]

खोती निर्मुलन में. डॉ. बाबासाहेब की भूमिका

प्रमोद एस. मेश्राम

सहाय्यक प्राध्यापक, श्री. मनोहर हरि खापणे कॉलेज, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावना :

भारत के ग्रामीण अंचल पर ब्रिटिश शासन का बहुत दूरगामी दुष्प्रभाव पडा। नवीन ब्रिटिश प्रशासनीक व्यवस्था के अंतर्गत, पुरानी कृषिजन्य व्यवस्था धराशायी हो गयी। नवीन व्यवस्था ने नवीनतम सामाजिक वर्गो का उदय हुआ था। जिसने किसानों को जमींदारों, साहुकारों, लगान वसूल करनेवाले गुमास्तों या कलेक्टरों एवं दूसरों का खून चूसनेवाले परोपजीवी बिचौलियों के कठोर शिकंजे में जखड दिया था। ब्रिटिश शासन की स्थापना के कुछ दशकों के भीतर ही भारतीय कृषक वर्ग को विदेशी शासकों एवं उनके एजंटोव्दारा ही नही, बल्कि देशी शोषणकर्ताओं और नगरीय पूँजीपतियों क शोषण और उत्पीडन का शिकार होना पडा। शोषित एवं उत्पीडीत किसानोंव्दारा प्रारंभ किए गए विरोंधो, व्रिदोहो और आन्दोलनो को मुख्यतया लगान वृध्दी, बेदखली, साहुकारों की सूदखोटी और अग्रेंज बागान मालिंको के उत्पीडन एवं शोषण के विरूध्द चलाया गया था। यह कृषकविद्रोही एवं आंदोलन मुख्यतया जमिंनदार-विरोधी, साहूकार-विरोधी और विदेशी सत्ता विरोधी रहे थे। कृषक विद्रोही एवं आंदोलन वर्ग चेतना और आंदोलनो का स्वरूप ग्रहण नही कर सके, क्योंकी इन आंदोलन के उदय स्थानीय समस्याओं को लेकर हुआ था, यह स्थानिक रहे एवं व इसका कोई नियमित संगठण था और न ही कोई नेतृत्व।

कार्य करने की वास्तविक स्वतंत्रता केवल वही पर होती है, जहाँ शोषण का समूल नाश कर कर दिया गया है, 'जहाँ एक वर्ग व्दारा दुसरे वर्ग पर अत्याचार नही किया जाता, जहाँ बेरोजगारी नही है, जहाँ गरीबी नही है, जहाँ किसी व्यक्ती को अपने धंदे के साथ से निकल जाने का भय नही है। यद्यपी हिन्दू कानून कई तरह से बहुत त्रुटीपूर्ण हे, तथापि उत्तराधिकार का हिंन्दू कानून लोगों का बहुत बडा रक्षक रहा है। हिंदू धर्मव्दारा स्थापित सामाजिक और धार्मिक एक छात्रवादने लोगों के एक बहुत बडे वर्ग को निरंतर दासता में जखडा है।'[१] आज भी भारत का इतिहास हमे यह बताता है की, 'चार्तुवर्ण्य व्यवस्था मानव समाज को असाध्य नही, हानिकारक भी बनाया है। कुछ इने-गिने मनुष्यों के प्रभुत्व के लिए सर्वहारा बनाया है। पंगु बनाया है।'[२] वर्णवाद और जातीवाद ने इस देश में मानवी सदाचार का भी संहार किया है। जो अत्यंत खेदजनक है। प्राचीन काल से हमे यह दिखाई पडता है की, दासता वर्णों के अवरोही क्रम में दिखाई देती है। आरोही क्रम में नही।

हमारा देश कृषिप्रधान देश है। और हमारी जमीन उसर हो चूकी है। हम हजारों सालों से इस पर खेती कर रहे है लेकीन कितनाभी प्रयास कर ले हम अपनी जमीन के स्थर को उत्पादकता के उच्चतम चोटी पर नही ले जा सके है। इसके कई कारण है। मद्रास प्रेसिडेन्सी में तीन एकड जमीन पर एक हल है। बम्बई प्रेसिडेन्सी में छए एकड के लिए एक हल है। पंजाब में दो एकड के लिए

एक हल है। किसान कर्ज मे पैदा होकर कर्ज मे ही रहता है और वही पर खुदकुशी करता दिखाई पडता है। भारतीय अर्थव्यवस्था खेती पर निर्भर करती है। इसीलिए खेती से होनेवाले उत्पाद के बारे में समय-समय बदलाव दिखाई देता है। इसिलिए खेती की यह व्यवस्था के बारे में कृषिकारों, किसानों को सतर्क रहना पडेगा।

मध्यकालीन भारत के समय में हम जरा मूडकर देखते है तो हमे यह प्रयास होता है की, 'अंग्रेजो का प्रवेश भारत में किस प्रकार हुआ और उनकी शोषक नितीयों ने आगे चलकर किसानो का किस प्रकार शोषण किया।' भारत में इ.स.१६०० में ब्रिटिश ईस्ट इंडीया कंपनी, इ.स.१६०२ में डच ईस्ट इंडीया कंपनी और इ.स.१६६४ में फ्रांसीसी ईस्ट इंडीया कंपनी बनी। और इस काल से भारत के लोगों का शोषण आरंभ बडे पैमाने में होता दिखाई देता है। किसानों का शोषण आज भी बडे पैमाने पे होता दिखाई देता है। अंग्रेजो की दमनकारी नितीयाँ उनके साथ शत्रुओं जैसा व्यवहार करने लगी, उन्हे गुलाम की तरह जीवनयापन करने के लिए बाध्य किया जाने लगा। 'इसलिए संपूर्ण भारत वर्ष का किसान अंग्रेजोंका, उनके उत्पीडन का शिकार हो गया। इसी संबंध में रजनी पाम दत्त ने लिखा है की, १७९३ में लॉर्ड कॉर्न वालीस ने ३,४०,००० पौंड की मालगुजारी बांधी थी। भारतीय किसानों का अंग्रेजोंने इतना शोषण किया था की, गरीब और गरीबी दोनों उनके भाग्य से जुड गये। किसान इन्सान होते हुए भी उनसे पशुओं की तरह व्यवहार किया जाता था। भारत में जमीनदारों, साहुकारों, तालुकेदारों और महाजनों के अंग्रेजोंको खुष करने के लिए किसानों का शोषण किया।'[३]

किसानों का और उनके आंदोलनों का निश्चित काल बताना जोखीम भरा है। पर इतना तो सत्य है की, किसानों ने शेकडो वर्ष तक जमीनदारो, साहुकारों, महाजनों और सामन्तों के अमानवीय अत्याचार रहे है। आरंभिक किसान आंदोलन असंघटीत थे, पर समय के साथ किसानों की चेतना ने उन्हे संघटित होकर आंदोलन करने की प्रेरणा दि थी। निश्चित तौर से यह कहना पडेगा की, दमनकारी व्यवस्था किसानों को आंदोलन करने की प्रेरणा देता है। यह विद्रोह पुरे देश में दिखाई पडते है। जैसे सन्यासी विद्रोह बिहार में, संथाल विद्रोह असम में, तेलंगाना आंदोलन, रंगपूर आंदोलन, नील आंदोलन और पाबना विद्रोह।

महाराष्ट्र भी खेती व्यवस्था के साथ बडे पैमाने पे जुडा है। लेकीन यहाँ भी खेती की कई व्यवस्थाये नजर आती है। जैसी की बम्बई प्रेसिडेन्सी में भूधारण करने की लघु व्यवस्था थी जो विशेष तोर पे कोंकण के ईलाखे में दिखाई देती है। खोती व्यवस्था स्वयं में एक स्वतंत्र्य व्यवस्था है, जो रत्नागिरी, कोलाबा और थाना जिले के कुछ भागों में प्रचलित थी। रत्नागिरी जिले में यह व्यवस्था का नियंत्रण १८८० के बम्बई अधिनियम द्वारा नियंत्रित होता था। कोलाबा जिले में इसकी शर्ते का नियंत्रण रिवाज और प्रथा व्दारा होता था। तो इस व्यवस्था का नियंत्रण थाना जिले में अनुदान व्दारा होता था। 'रयतकारी व्यवस्था में सरकार भूमी के दखलकारों से भू-राजस्व वसूल करता था। खोत व्यवस्था सरकार भू-राजस्व की वसूली के लिए खोत लोगों की नियुक्ती करती हुयी पायी जाती है। सरकार द्वारा राजस्व प्राप्त करने हेतू खोतों को यह स्वतंत्रता दी जाती थी की, वह अधीनस्थ धारकों के साथ जैसा चाहे व्यवहार करे और खोत लोगों व्दारा इस दुरपयोग का उपयोग इस सीमा तक किया जाता है कि न केवल बल प्रयोग करके अधीनस्थ धारकों से धन और सामान वसूली की जाती है, बल्कि उन्हें गुलोमों की तरह जीवन बिताने के लिए विवश किया जाता है। पिछले कुछ वर्षों से अधिनस्थ धारको ने खोत लोगों के विरूध्द में एक बडा आंदोलन छेड रखा है और वे किसान खोती व्यवस्था के उन्मुलन की मांग कर रहे है। खोत और किसानों के बीच संबंध इतने खराब हो गये की उन्होंने तीन खोत लोगों की हत्या कर दी।'[४]

जागतिक विश्व में समय-समय पर ऐसे महापुरूषों का जनम हुआ है की, जिनकी चेतना, व्यक्तित्व और विचारधाराओं से समाज को नयी दिशा मिली है। डॉ. भीमराव अम्बेडकर एक प्रबुध्द विचारक, समाजसुधारक, सर्वहारा समाज के लिए नई दिशा प्रदान करने वाले ऐसे महापुरूष हुए है, जिन्होंने सभी पिडीतों को उनके उध्दार के प्रती, सामाजिक और धार्मिक न्याय दिलाने में महत्वपूर्ण भूमिका उनकी रही है। इतना ही नही समाज के हर समस्याओं को सुलझाने का प्रयास उन्होने अपने पुरे आयु में किया ऐसा दिखाई पडता है। इसलिए उन्हे आज अंतरराष्ट्रीय स्थितीओं में अव्वल स्थान मिला है। उनकी यही कार्यप्रवणता उन्हे जागतिक स्थिती के और ले गई। 'डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने खोती व्यवस्था के उन्मुलन हेतु बम्बई विधानसभा की १७ सितंबर १९३७ की बैठक में प्रस्तुत किया था। खोती व्यवस्था राजस्व प्राप्त करने की जो व्यवस्था है, जिसे खोती व्यवस्था कहाँ गया है। उसका उन्मुलन होना चाहिए और रयतवारी व्यवस्था के सिध्दांतो को लागू करना चाहिए, जहाँ खोती व्यवस्था चालू है।'[५] यह विधेयक का यह उद्देश था की, सरकार और भूमी के धारकों के बीच सीधा संबंध प्रस्थापित करना और खोत लोंगों के क्षतिपूर्ती के लिए उचित मुआवजा देने का प्रावधान करना।

इसी खोती व्यवस्था के बारे में डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकरने २० मे १९३८ को हुये महाड सभा में यह कहाँ था की, 'खोती प्रथा के उन्मुलन का कंकण हाथ में मैने बांधा है। यह काँग्रेस सरकार इस बील को सम्मत नही करना चाहती तो मैने मेरे साथीयों के साथ जेल में जाने का निश्चय किया है। मगर आप सभी किसान हमारे पिछे रहना चाहिए। ताकि खोती प्रथा जल्द से जल्द नष्ट हो।'[६]

महाराष्ट्र के कोंकण विभाग में चल रही खोती प्रथा के उन्मुलन के लिए डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई और, किसानों को मुक्त किया था। मगर देश में आज तक जो भी सरकारे आई है उन्होंने किसानो की पूरी तरह तबाह कर दिया

Impact Factor : 0.4521 (UIF)
ISSN:- 2393-8900

है। और यही वजह है की, आज का किसान अपने खेती से अनाज उपजाने के लिए परेशान है। और इस वजह से वो आत्महत्या की और बडे पैमाने झूक चूका है। किसानों की हालत में सुधार लाने के लिए सरकारों को प्रयास करना जरूरी है।

संदर्भ -

१) डॉ. श्याम सिंह (संपा.) - डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर संपूर्ण वाड़मय, डॉ. अम्बेडकर प्रतिष्ठान, कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नयी दिल्ली, खंड ३, पृष्ठ १४८
२) शंभुनाथ (संपा.) - सामाजिक क्रांती के दस्तावेज, वाणी प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण २००४, पृष्ठ ९०५
३) सिंह वी. एन. - भारत में सामाजिक आंदोलन, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, प्रथम संस्करण २००५, पृष्ठ ८७
४) डॉ. श्याम सिंह (संपा.) - डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर संपूर्ण वाड़मय, डॉ. अम्बेडकर प्रतिष्ठान, कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नयी दिल्ली, खंड ३, पृष्ठ ११६
५) - पूर्वोक्त पृष्ठ ११८ -
६) संपादक मंडळ - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, खंड १८, भाग २, प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००२, पृष्ठ १६१

दिनांक: ०३/११/२०१६

प्रति,

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

विषय:- ISSN रिसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करतो की Vidyawarta Interdisciplinary Multilingual Referred Journal मध्ये "जाती के उन्मूलन मे समाजसुधारकों की भूमिका एवं कार्य" या आशयाचा संशोधन पेपर जुलै ते सेप्टेंबर २०१६ च्या अंकात प्रकाशित झालेला आहे.

ISSN: 2319-9318 Impact Factor: 3.102 (IIJIF).

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय पाचल

Received
03/11/2016

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

3 2016-2017 July-2016

440

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

VIDYAWARTA

ed Edition

TRUE COPY

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept., 2016
Issue-15, Vol-03

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

❖ 'विद्यावार्ता' हे त्रैमासिक मालक व प्रकाशक अर्चना राजेंद्र घोडके यांच्या हर्षवर्धन पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमीटेड, लिंबागणेश, जि. बीड महाराष्ट्र येथे मुद्रीत करुन संपादक डॉ. बापू गणपत घोलप यांनी मु.पो.लिंबागणेश, ता.जि.बीड–४३११२६ येथे प्रकाशित केले.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

❖विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Referred Journal Impact Factor 3.102 (IIJIF)

TRUE CO

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

(44)

16) FDI IN INDIAN RETAILING:- IT'S EFFECT ON INDIAN ECONOMY
Dr. P. M. Taley, Amravati (M. S) || 86

17) DIGITALIZATION IN OPEN UNIVERSITIES-ROLE & BARRIERS
SHRUTI VIG || 89

18) आदिवासी महिला शिक्षणाची वास्तवता
प्राचार्य डॉ. बाविस्कर एस. जी., सटाणा (नाशिक) || 94

19) वस्तू व सेवा कर प्रणालीचे अर्थव्यवस्थेवरील संभाव्य परिणाम
प्रा. डॉ. प्रदीप दामोदरराव दरवरे, यवतमाळ || 97

20) प्रथम वर्ष कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेच्या महाविदयालयातील मुला-मुलींचा समायोजनाचा अभ्यास
श्री. गोरख गोकुळ धनगरदेवपुर, धुळे (महाराष्ट्र) ||101

21) आदिवासी महिलांच्या सामाजिक व राजकीय प्रबोधनाचा आत्मशोध
प्रा. विरेंद्र मुरलीधर घरडे, नगांव. ता.जि. धुळे. || 104

22) श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे अमळनेर तालुक्यातील कार्य
मनिष आर. करंजे, पारोळा, जि. जळगांव.-प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर, धुळे, जि. धुळे. || 110

23) ना.गो.थुटे यांच्या श्रीलंका प्रवासातील सामाजिक व सांस्कृतिक दर्शन
किशोर कवठे, बामणवाडा ता. राजुरा, जि. चंद्रपूर || 114

24) ग्रामीण कादंबरीकार:महादेव मोरे यांचे कादंबरी लेखन
डॉ. सुषमा एस.प्रधान, जालना (महाराष्ट्र) || 118

25) असहकार चळवळी मध्ये पंडीत जवाहरलाल नेहरूंची भुमिका
अनंत आ. रिंढे, सेलू, जि. वर्धा || 121

26) मराठी नाटकातून व्यक्त झालेले दलितांचे जीवन
प्रा. डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरे, किनवट . || 124

27) डी. एड., बी.एड. व एम.एड. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्तीचा.....
प्राचार्य डॉ. ज्ञानेश्वर आसाराम सूर्यवंशी, शिरपूर, जि. धुळे. महाराष्ट्र || 127

28) १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी
प्रा. हेमलता आनंदराव उराडे, कुरखेडा || 130

29) कालिदास के काव्यों में प्राकृतिक उपादानों की संयोजना
डॉ राजबीर, उचाना || 133

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

30) पहाड़ी एवं जनजातीय क्षेत्र विकास की योजना
ज्योतिन प्रकाश कुशवाहा, चौपारण, हजारीबाग (झारखण्ड) || 135

31) विभिन्न शिक्षण विधियों का विद्यार्थियों के अधिगम व्यवहार पर प्रभाव का अध्ययन
श्रीमती प्रीति मिश्रा, जबलपुर || 138

32) आदर्शोन्मुखी यर्थाथवाद के उपन्यासकार
प्रा. अमृता भरत पाटील, धुले, तह एवं जिला-धुले || 142

33) काशी के विशेष संदर्भ में 'मेले की परंपरा'
प्रतिमा कुमारी, वाराणसी (उ० प्र०) || 144

34) ७४वें संविधान संशोधन के पश्चात नगर निगम के माध्यम से महिलाओं का.........
कु. दीप्ती राठौर, ग्वालियर || 149

35) गोदान कृषक जीवन की त्रासदी, का एक विशद् विश्लेषण
सरीता कुमारी, हजारीबाग (झारखण्ड) || 151

36) शैक्षिक उपलब्धि अभिप्रेरणा पर धर्म, लिंग एवं स्कूल प्रकार के प्रभाव.....
डॉ० रश्मि पंत–सीता, हल्द्वानी, नैनीताल, उत्तराखण्ड || 153

37) प्राचीनकाल, मध्यकाल एवं अधुनिक काल में स्त्री शिक्षा का तुलानात्मक अध्ययन
कोमल सिंह, लखनऊ || 157

38) जाति के उन्मूलन में समाजसुधारकों की भूमिका एवंम कार्य
प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम, जि. रत्नागिरी. || 161

39) प्रजातंत्र को ढूंढ़ते हुए कदम...
डॉ. किशन यादव, झांसी (उ.प्र.) || 164

40) भारतीय संगीत की गुरू शिष्य शिक्षा प्रणाली
कु. अमृता सोनी, इन्दौर म.प्र. || 166

41) वैश्विक साहित्य में स्त्री सशक्तीकरण के सामाजिक परिणाम
प्रा. डॉ. सौ. सुरैय्या इसुफअल्ली शेख, जि. सोलापुर –(महा) || 169

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

38

जाति के उन्मूलन में समाजसुधारकों की भूमिका एवंम कार्य

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल,
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी

****

प्राक्कथन :

प्राचीन काल से लेकर वर्तमान काल तक भारतीय वर्णव्यवस्था एवम् जातिव्यवस्था ने समाज को टुकडों में बाटा थाँ। इसलिए समाज में स्थित सर्वहारा वर्ग के उन्नती में कही सारी दिक्कते आती हुयी दिखाई देती है। भारतीय समाजव्यवस्था में शुरू में वर्णव्यवस्था और जातीव्यवस्थाने महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त किया।समाज की सारी गतिविधियाँ उसी के आधार पर निर्भर होती थी। जातिव्यवस्था सेउत्पत्ती के बारे में अनेक्र विद्वानोंने सराहनीय काम कियाँ। वर्ण व्यवस्था और जातीव्यवस्था से उत्पन्न हुयी अस्पृश्यता के बारे में स्टॅन्ले राईस, जी. एस. घुर्ये, डी. एन. मजुमदार, डॉ. हतन रामशरण शर्मा, विठ्ठल रामजी शिंदे और डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदी नें महत्वपूर्ण काम किया।

हिंदू समाज में जातीव्यवस्था को समाज का मुलभूत अंग माना जाता है। जाती के अनुसार सामाजिक संरचना में, सभी जातीयोकों उनके क्रम के आधार पर स्थान मिला हुआँ नजर आता है। इसलिए समाज में उच्च-नीच की भावना स्थापित हुयी। वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था और अस्पृश्यता जैसी कृप्रथायें सर्वहारा वर्ग की दुर्दशा का कारण बनी। समाज में स्थित इन सारी प्रथाओंने समाज को बंदिस्त किया थाँ।

१) वर्णव्यवस्था का उगम :

भारतीय समाज का इतिहास संघर्षमय है। समाज में सामाजिक संबंधों को महत्त्वपूर्ण स्थान है। आर्य और अनार्य के संघर्ष से वर्णव्यवस्था का निर्माण हुआ। ऋग्वेद, शतपथ और तैतरीय ब्राम्हण इन ग्रंथों में ब्राम्हण, क्षत्रिय और वैश्य ये तीन वर्ण शुरू में निर्माण हुये। लेकिन ए.एल. बाशम और रोमिला थापर जैसे इतिहासकारों का मानना है की, 'आर्य भारतात आले तेव्हाच त्यांचे तीन सामाजिक वर्गामध्ये विभाजन झालेले होते. पण त्यावेळी जातीसंस्था विकसित झालेली नव्हती. लढवय्ये, जमातीचे म्होरके, पुरोहित व जमातीतील सर्वसामान्य लोक असे तीन वर्ण पडलेले होते.'(१) ये तीन वर्णो को व्दिज कहा जाता था। कुछ समय बाद शुद्रों की उत्पत्ती हुयी ऐसा माना जाता है, इस समय की वर्णव्यवस्था भी कठोर थी। इस बारें में राम आहुजा लिखते है की, 'कुछ विव्दानों का मानना है की वर्णव्यवस्था उतनी ही कठोर थी जितनी आज जातिव्यवस्था है।'(२) इस वर्णव्यवस्था को समाज में महत्वपूर्ण स्थान मिला था।

वैदिक काल में वर्णव्यवस्था की उत्पत्ती के बारे में मनुस्मृती में कहाँ गयाँ है,
'लोकांनां तु विपृध्दयर्थ मुखबाहूपादात:।
ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्रंच निरवर्तयतरू: ।'(३)

समाज में स्थित वर्णव्यवस्था भी जातिव्यवस्था समान जाचक थी। इस प्रथा में केवल ब्राम्हणों का सर्वाधिक महत्व था। इसलिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कहते है की, 'जोपर्यंत वर्णव्यवस्था कायम आहे तोपर्यंतच ब्राम्हणांचे श्रेष्ठपण कायम आहे.'(४) इस वर्णव्यवस्था नें समाज को तुकडों में बाटा थाँ। श्रेष्ठ-कनिष्ठ की प्रथा समाज में निर्माण हो गयी थी। इस प्रथा का निर्माण उच्च समाज के लोगों ने अपने खुद के हित में किया था। यह प्रथा दोषयुक्त थी।

२) जातिव्यवस्था का उगम :

१९ वी शताब्दी में अनेक सामाजिक शास्त्रों में, मानववंश शास्त्रे ने समाज में स्थित जातिव्यवस्था के उगम के बारे में खोज करने का प्रयास किया। लेकिन उन सभी विद्वानोंने एकवाक्यता नही पायी गयी। वर्तमान स्थित समाज में आठ हजार जातियाँ पायी जाती है। हरेक जाती के अलग-अलग कायदे-कानून बनायें गयें है। मुलत: जन्म के आधार पर जात निर्धारित की गयी। इतिहासकारों का मानना है की, इ.स. पूर्व १४०० के आसपास जातिव्यवस्था का उगम हुआँ। जाती के उत्पत्ती के बारे में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कहते है की, 'अस्पृश्यांना नेमून दिलेल्या गावगाड्यातील कामामुळे अस्पृश्यांचा वरच्या वर्गाशी संपर्क येत राहिला व या संपर्कातूनच अस्पृश्य वरच्या वर्गाचे अनुकरण करू लागला. जाती या सुध्दा अनुकरणातून निर्माण झाल्या. जाती निर्मितीला पहिल्या प्रथम ब्राम्हणांनी स्वत:ला बंदिस्त करून घेतले व स्वत:ची जात निर्माण केली. याचेच अनुकरण अन्य समाजाने केले व त्यामुळेच जाती पडल्या.'(५) धीरे-धीरे जातिव्यवस्था

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

कठोर बनती गयी। राम आहूजा लिखते है, 'गुप्त काल तक जातिव्यवस्था बहोत कठोर हो गयी तथा अन्य सभी जातीयों के उपर ब्राम्हणों का वर्चस्व स्थापित हो गया।'(६)

जातिव्यवस्था के बारे में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कहते है की, 'हिंदू समाज का एक मनोरा आहे व एक एक जात म्हणजे त्याचा एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, या मनोऱ्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असो त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही.'(७)

जातिव्यवस्था केवल भारत में पायी जाती है। इस व्यवस्था ने अस्पृश्यों का शोषण किया। ऐसे अस्पृश्य जातीयों की संख्या ४२९ पायी जाती है। कई सारे समाजशास्त्रो, मानववंशशास्त्रों और इतिहासकारों ने जाती के बारे में संशोधन किया है। जातियों के कारण समाज विभाजीत हुआँ। इस व्यवस्था में एक-दुसरे को बराबर नही समाजा जाता, जिसका काम उसी को करना पडता था। यह एक अपरिवर्तनीय व्यवस्था है, जिसकें बारे में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कहते की, 'जातिप्रथा एक ऐसी सामाजिक व्यवस्था है, जो हिंदू समाज के ऐसे विकृत समुदाय की झूठी शान और स्वार्थ का प्रतिक है। जो अपनी सामाजिक प्रतिष्ठा के अनुसार इतने समृध्द थे कि, उन्होंने इस जातिप्रथा को प्रचलित किया और इस प्रथा को अपनी जोर-जबरदस्ती के बलपर अपने से निचले तबके के लोगों पर लागू किया।'(८) जातिप्रथा के कारण समाज के सर्वहारा वर्ग की उन्नती नही हुयी।

३) जाति के उन्मूलन में समाजसुधारकों की भूमिका एवम् कार्य :

वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था के आहट में गुलामगिरी, अस्पृश्यता, वेठबिगारीं, देवदासी प्रथा, बहिष्कृत जैसी अनेक प्रथाएँ स्वतंत्रता पूर्व समाज में स्थित थी। इन प्रथओं के उन्मूलन में विभिन्न लोगों ने सराहनीय कार्य किया। जैसे गौतम बुध्द, संत कबीर, महात्मा जोतिबा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदी व्यक्तित्व नें सराहनीय काम किया है।

४) गौतम बुद्ध :

हिंदू समाज में कही सारी प्रथाएँ विद्यमान थी। इन प्रथाओं ने समाज के निचले स्तर के लोगों का जीना हराम किया थाँ। इन प्रथाओं को तोडने के लिये सबसे पहिले गौतम बुद्ध ने कार्य किया। इसके बारे में कृष्णराव केळूसकर लिखते है, 'हिंदुस्थानमध्ये जातिभेदाचे जे प्रचंड बंड माजले होते. त्याला बुद्धाच्या उपदेशामुळे प्रतिकार होऊन बरेच कमी झाले.'(९)

गौतम बुद्ध ने समाज में स्थित बुराँइयों की स्थिती के बारे में आवाज उठाई। उनका कार्य अधिक सराहनीय माना जाता है, वह इसलिए की समाज में स्थित सर्वहारा वर्ग के प्रती उल्लेखनीय काम सबसे पहले कीया था। इसलिए बौद्ध धम्म में समाज के सभी अस्सी फीसदी लोगो ने बौद्ध धम्म को अपनाया था।

५) संत कबीर :

संत कबीर मे समाज में धार्मिक पाखण्ड का विरोध कियाँ। उनका कहना था की, भगवान मंदिर-मस्जिद में नही वह तो हरेक आदमी में हैं। उन्होंने मूर्तिपूजा की कडे शब्दों में नींदा की। कबीर ने समाज में स्थित बुराइयों की नींदा की। उनका कहना था की, जन्म से कोई व्दीज या शुद्र अथवा हिंदू या मुसलमान नही हो सकता। उन्होंने सामाजिक विषमता मिटाने के लिए एकत्व की स्थापना की थी।

डॉ. पारसनाथ तिवारी लिखते है, 'सच्ची बात यह है कि हिन्दी साहित्य में कबीरसे बडा मानवतावादी कोही नही हैं। उन्होंने तत्कालीन भारतीय समाज में प्रचलिंत समस्त अंधविश्वासो, रूढियों तथा मिथ्या सिंद्धातों व्दारा प्रचलित समाजिक विषमताओं का मूलच्छेद करने का बीड़ा उठायाँ और निर्भरता पूर्वक पाखण्डो पर प्रहार किया।'(१०)कबीर में समाज में स्थित बुराइयों को वैज्ञानिक दृष्टिकोन में लाकर समाजसुधार का कार्य किया।

६) महात्मा जोतिबा फुले :

महाराष्ट्र में महात्मा जोतिबा फुले सक्रिय समाज सुधारक थे। सुधारक का काम उन्होंने अपने घर से ही शुरू किया था। 'महात्मा फुले नें हिंदू समाज के शुद्र, अछूत और स्त्री जाती को क्रांति की प्रेरणा दी थी। पिछडे हुए, शोषितों, दलितों, पिडीतों, उपेक्षितों, तिरस्कृतों, बहिष्कृतों का जीवन सहनीय ही नही बल्की सुखी बनाने का व्रत उन्होने लिया था। इनके उध्दार यानी समकालीन समाजसुधार क्रांति के लिये उन्होंने अपना सारा जीवन समर्पित कियाँ।'(११)

निसंदेह उनका कार्य सर्वहारा समाज के सुधार हेतू थाँ। उन्होंने समाज में चेतना निर्माण की। इसलिए सर्वहारा समाज में उच्च जाती के प्रति संघर्ष करने का संकल्प पैदा हुआँ। सदियों से जारी आर्थिक शोषण और सामाजिक बहिष्कार सें लडने के लिए उनमें हिम्मत आयी। इसलिए उनका आंदोलन बहोत ही महत्वपूर्ण माना जाता है। उन्होंने सर्वहारा समाज को आंदोलन की नई दिशा

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

प्रदान की।

७) छत्रपती शाहू महाराज :

छत्रपती शाहू महाराज ने सर्वहारा समाज के लिये कृतिशील काम किया। इसलिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरने 'Piller of Social Democracy' का प्रणेता कहाँ थाँ। उनकी सभी कृतियाँ सर्वहारा समाज के लिये कृतिशिल मानी जाती है।

३ अगस्त १९१८ की शाहू महाराज ने अछूत जातियों के हित में आदेश पारित किया थाँ। अछूत जातियों में स्थित लोगों को हरदिन पुलिस थानों पर जाकर हाजिरी देनी पडती थी उसे यह आदेश से समाप्त कर दियाँ। इसी तरह १६ जनवरी १९१९ को निकाले हुये अपने आदेश में कहाँ था की, 'सार्वजनिक स्थानों पर छूताछूत का व्यवहार नही किया जाये। जातिप्रथा को नष्ट करने करने हेतू १९१८ को अंतरजातिय विवाह के हित में कानून बनवाया था।

शाहू महाराज के कर्तुत्व के बारे में डॉ. कुसूम यदुलाल कहते है की, '३ मई १९२० को बंधुआ (बेगार) प्रथा को समाप्त करने का फर्मान जारी कियाँ। राज्य का दिवान, मंत्री या उच्चाधिकारी किसी भी पिछड़े वर्ग के आदमी से व्यक्तिगत उद्देश के लिए जबरन कार्य नही करेगाँ।'(१२) यह ही नही उनके कई सारे आदेश सर्वहारा समाज के हित में थे। इसलिए उन्हे 'लोकराजा' कहाँ जाता है।

८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरने सभी सर्वहारा समाज के उन्नती के लिये जो-जो कार्य किये है वह सर्वाधिक सराहनीय हैं। वे अछूत जाती में पैदा होने के कारण उनका जीवन भी समाज में स्थित अमानवीय परंपराओं से व्यतीत थाँ। 'उन्होंने अस्पृश्यता के विरूद्ध अपना संघर्ष आरंभ करने के लिए १९२४ में बंबई में अस्पृश्य समाज की नैतिक एवम् भौतिक प्रगती के लिए 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' नामक संगठण की स्थापना की।'(१३) उन्होंने शोषित वर्ग के उत्थान के लिये अलग निर्वाचक मंडल बनाने की मांग की थी।

समाज में स्थित अमानवीय परंपरा खत्म होने के लिये उन्होंने चौदार तालाब सत्याग्रह, नाशिक का कालाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह किया। उन्होंने शोषित वर्ग में जागृति पैदा की। अस्पृश्यता, जातिव्यवस्था के प्रति उनका कार्य अधिक सराहनीय माना जाता हैं। उन्होंने जातिप्रथा के उन्मुलन में संविधान में कुछ कायदे बनाये है। उच्च समाज में अस्पृश्यों के प्रति वदलाव नही दिखाई दिये इसलिए उन्होंने १४ अक्तुबर १९५६ को नागपूर में अपने अनुयायीओंके साथ समताप्रविण बौद्ध धम्म की दीक्षा ली।

निष्कर्ष :

हिंदू समाज में स्थित कही सारी बुराइयों के उन्मूलन में भारत के अनेक युगपुरूषोंने सराहनीय काम किया। इसलिए आज वर्तमान में अस्पृश्यों की स्थिती में बदलाव पाये जाते है।

संदर्भसूची :

१) दिक्षित राजा, 'प्राचीन व मध्ययुगीन भारताचा इतिहास', निराली प्रकाशन पुणे, १९९८, पृ. २९

२) आहूजा राम, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन जयपूर एवं नई दिल्ली, २००२, पृ. १३

३) शास्त्री पंडित हरगोविंद, 'मनुस्मृती, चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी', १९५६, पृ. १०

४) मून वसंत (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत व मूकनायक', उच्चशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई प्रथमावृत्ती १९९०, पृ. १८४

५) मून वसंत (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँड स्पिचेस खंड १', महाराष्ट्र शासन संस्कृती मंडळ, मुंबई २०१०, पृ. १८, २९

६) आहूजा राम, वही, पृ. ९२

७) मून वसंत, वही, पृ. ०४

८) संपा. मंडल, 'बाबासाहेब डॉ. अंबेडकर खंड १', कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली अप्रेल, १९९३, पृ. ६९

९) केळूसकर कृष्णराव, 'गौतम बुद्धांचे चरित्र', नाग-नालंदा प्रकाशन, संपादकीय आवृत्ती ऑक्टोबर २०१५, पृ. १४

१०) तिवारी पारसनाथ, 'कबीर वाणी संग्रह', जयदेव प्रकाशन, नई दिल्ली, १९९८, पृ. १३३

११) चंचरीक कन्हैयालाल, 'महात्मा ज्योतिबा फुले', प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रकाशन मंत्रालय, भारत सरकार, १९९८, पृ. ६०

१२) यदुलाल कुसूम, 'छत्रपती शाहू महाराज', कल्पक पब्लिकेशन नई दिल्ली १९९८, पृ. १३६

१३) चंद्रा आर., कन्हैयालाल चंचरीक, 'आधुनिक भारत का दलित आंदोलन', युनिव्हर्सिटी पब्लिकेशन, नई दिल्ली, १९९९, पृ. १३५

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

दि. ०९/०२/२०१७

प्रति,

प्राचार्य,

श्री. मनोहर हरि खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

विषय: रिसर्च पेपर प्रकाशित झालेबाबतची माहिती सादर करणेबाबत

महोदय,

'Historicity International Reasearch Journal मध्ये माझा 'भारत मे सामाजिक सुधारवादी आंदोलन - भूमिका एवम् कार्य' डिसेंबर. २०१६ या अंकात प्रकाशित झाला आहे. करिता माहितीसाठी सादर

सोबत -

1) रिसर्च पेपर झेरॉक्स

ISSN! 2393 - 8900

आपला

[signature]

प्रा. प्रमोद एस. [illegible]

श्री. म. ह. खापणे कला

व वाणिज्य महा. पाचल

Received

[signature]

1/2/17

Historicity
International Research Journal

Certificate of Publication

Impact Factor : 1.4152 (UIF)
ISSN 2393-8900

This is to certify that our Editorial, Advisory, and Review Board Accepted Research Paper of प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम Topic:- भारत में सामाजिक सुधारवादी आंदोलन – भूमिका एवम् कार्य. The Research paper is Original & Innovative it is Done Double Blind Peer Reviewed. Your Article is Published in The Month of Dec Year 2016.

Editor-in-Chief

Sanjay Gaikwad

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 3| Issue 4|Dec-2016

Contents

26
विष्णु प्रभाकर की कहानियो में सामाजिकता
प्रा. माधव राजप्पा [illegible]

28
वीरशैव संप्रदाय आणि श्री सिध्दरामेश्वर
डॉ. अमित [illegible] नागणे

1
Sindhi Resettlement In Ulhasnagar
Hema Ravi Pinjani

13
बोलीभाषा आणि साहित्याची भाषा परस्पर भेद
डॉ. बळवंत दाभाडे

18
मराठवाड्यातील पर्यटनउद्योगाचा विकास व सद्य : स्थिती
प्रा. गायकवाड प्रेमचंद गुंडू

22
भारत में सामाजिक सुधारवादी आंदोलन – भूमिका एवम् कार्य
प्रा. प्रमोद एस. [illegible]

IN THIS ISSUE

प्रगतिवादी कवि नागार्जुन
प्रा. डॉ. सौ. [illegible] इसुफअल्ली शेख
32

संत कान्होपात्रा : जीवन व अभंग विशेष
प्रा. डॉ. [illegible] तुकाराम पाटील
35

ख्रिश्चन धर्म व तत्वज्ञान
युवराज [illegible]
38

Historicity Research Journal
ISSN : 2393-8900

Impact Factor : 1.4152 (UIF)
Volume - 3 | Issue - 4 | December – 2016

भारत में सामाजिक सुधारवादी आंदोलन - भूमिका एवम् कार्य

प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम
सहाय्यक प्राध्यापक , श्री.मनोहर हरी खापणे कॉलेज,पाचल.

प्रस्तावना:-

प्राचीन काल से आधुनिक भारतीय समाज धार्मिक, सामाजिक रूढीवादी अवस्था में फसा हुआ था। उन्नीसवी शताब्दीतक भारत की स्थिती सोचनिय थी। इसी कारण भारत के अलग -अलग भागों मे सामाजिक, धार्मिक सुधारवादी आंदोलनों की नीव डाली गयी। जिसमें बुध्दिजीवी वर्ग के महत्वपूर्ण लोगो ने सुधार लाने के लिए आन्दोलन चलाने की आवश्यकता पर बल दिया। जिसमें ज्योतिबा फुले, महादेव रानडे, ताराबाई शिंदे, गोपाल कृष्ण गोखले, छत्रपती शाहु महाराज, परियार ई. वी.रामास्वामी, रायमोहनराय, ईश्वरचंद विद्यासागर, विवेकानंद, अरविंद घोष, दयानंद सरस्वती, डॉ.भिमराव अंबेडकर और अन्य सभी...

19 वी शताब्दी में बंगाल में राजा राममोहन राय के नेतृत्व में सुधारों का आरंभ हुघा। उन्होंने 1814 में आत्मीय सभा की स्थापना की जो उनके ब्रम्ह समाज से पुरोगामी था।[1] सुधार की लहर शीघ्र ही देश के अन्य भागों मे परिलक्षित होने लगी। इसी कारण महाराष्ट्र में परमहंस मण्डली तथा प्रार्थना समाज, पंजाब और उत्तर भारत के अन्य भागो में आर्य समाज की स्थापना हुई। उँची जातियो में कायस्थ सभा (यु.पी.) सरीन सभा (पंजाब), और पिछडी जातियों मे सत्यशोधक समाज (महाराष्ट्र) और नारायण धर्म परिपालन योगम् (केरल), मुसलमानों में अलीगढ आंदोलन, सिखो का सिंह - सभा, तथा पारसियों का रहनुमाई मज्देयासन सभा ने इस देश में सक्रिय भूमिका निभाई। 'उन्नीसवी सदी के भारतीय समाजों मे एक ऐसी वैचारिक उथल - पुथल सुरू हो गई, जिसने सैकडो साल की कूपमंडूकता, भेदभाव और धार्मिक असहिष्णुता की जडे खोदना सुरू कर दी'।[2] जो अत्यंत महत्वपूर्ण माना गया। सामाजिक आन्दोलन के केंद्र मे कई बार सामाजिक परविर्तन विद्यमान रहता है। यह परिवर्तन किसी प्रतिस्पर्धा के फलस्वरूप जन्म नही लेता अपितु यह किसी न किसी समस्या के विरूध्द खडा होता है। जैसे सती - प्रथा या बाल विवाह का विरोध किया गया और विधवा पुनर्विवाह को मान्यता देने के लिये आन्दोलन किये गए।स्त्री शिक्षा पर बल दिया गया। पुनर्जागरण आन्दोलन ने इसी प्रकार की सामाजिक समस्याओ को लेकर आन्दोलन किये गये। सामाजिक आन्दोलन उनके तथ्थों से प्रभावित होकर घटित होते है, जैसे प्रतिवाद, चुनौती, संघर्ष, क्रांती और सामाजिक समस्याये।[3] जो भारत भर अत्यंत प्रभावशाली के रूप मे उभरी हुई थी।

राजाराम मोहन राय (1774-1833)

इन्होंने भारतीय स्त्रियों की दशा सुधारने की दिशा में पर्याप्त उल्लेखनीय कार्य किये है। हिंदु विधवा पुनर्विवाह के पक्ष में लंम्बा संघर्ष किया, इसके बाद 1855 मे बंगाल, मद्रास और बंबई आदि लोंगो ने सरकार के समक्ष बहुत बडी संख्या मे याचिकाएँ प्रस्तुत करते हुये विधवा पुनर्विवाह अधिनियम पारित हुआ। विद्यासागर ने व्यवस्था के भीतर से होने वाले सुधारों का प्रतिनिधीत्व किया, भारतीय संस्कृती में विद्यासागर का दुसरा योगदान बंगाली प्रायमर के लेखन का विकास करने मे रहा था। 'राजा राममोहन राय ने सबसे पहले मूर्तिपूजा का विरोध किया। इसके लिए उपनिषद ग्रंथो एवं वैदिक साहित्य के अन्य ग्रंथो से बांग्ला और अंग्रेजी में अनुवाद किया '।[4] सती प्रथा के विरोध मे आंदोलन किया 1828 में ब्रम्हा सभा की स्थापना की। 1929 में बांग्ला, अंग्रेजी, फारसी और हिंदी ऐसे चार भाषाओं मे 'बंगदूत' का प्रकाशन किया।

ईश्वरचंद विद्यासागर (1820-1891)

संस्कृत के बडे विद्वान होने पर विद्यासागर की उपाधी उन्हे मिली थी। जिन्होंने बांग्ला में 'वर्ण परिचय' तैयार किया गया जो आज भी लोकप्रिय है। गाँव - गाँव में शिक्षा का प्रचार किया। हिंदू विधवाओं का पुनर्विवाह का आधिकार दिलाया। बालविवाह पर पाबंदी लगाने के लिए काफी प्रवास किया लेकीन असफल रहे।

विवेकानंद : (1863-1902)

यह नरेंद्रनाथ दत्त के नाम से जाने जाते थे । रामकृष्ण परमहंस के शिष्य थे। जो बाद मे विवेकानंद के रूप में प्रसिध्द हुये। रामकृष्ण परमहंस के मृत्यू के पश्चात 1886 मे विवेकानंद मे अपने गुरू का संदेश प्रचार - प्रसार करना सुरू कर दिया था। इसके लिये उन्होने अपने सांसरिक जीवन का त्याग किया। देशभर मे भ्रमण करने के बाद उन्हे जो कष्टो का अनुभव आया उसके बारे मे गौतम पी.एल. कहते है की,'मै जिस प्रभु पर विश्वास करता हू वह सभी आत्माओ का समुच्चय है और सर्वोपरी है। मेरा प्रभु पतितो और सभी प्रजातियों में निर्बलो को उध्दारक है '।[5] विवेकानंद एक महान संत के रूप मे उभरे थे। उनका वेदो के उपर विश्वास था। उन्होने सभी गरीबो, दिनहीनों, पतितों एवं् पददालितो का आवाहन करते हुये उन्हे आगे आने की प्रेरणा दी और कहा 'रामकृष्ण के नाम से हम सब एक है, आओ हम सभी अपना जीवन गरीबो की सेवा के लिए पीडीतो की सेवा के प्रति समर्पित करे। धर्म संबंधी उनके विचार थे की, यदि तुम्हारा जन्म मुस्लीम परिवार में हुआ है तो एक अच्छे मुसलमान बनो, यदि हिंदु के घर हुआ है तो एक अच्छे हिंदू बनो। सभी धर्मो मे मानव के संबंधी एकता होनी चाहिए।

अरविंद घोष : (1872-1950)

पश्चिमी परिवेश के कई वर्षे गुजारने के बाद एक उग्र राष्ट्रवादी और अतंत: योगी के रूप में व्यतित्व का विकास हुआ। स्वाधीनता संग्राम मे 1905 में संपूर्ण स्वाधीनता संग्राम मे लग गए। 'युगांतर' अखबार में विद्रोह- परक लेख लिखे। 1906 में बिपिनचंद्र पाल के 'वंदे मातरम' अखबार में सहयोग लिया। उनका जोर संपूर्ण स्वतंत्रता पर था। 1908 में अलीपूर जेल से छुटने के बाद 1910 मे धर्म और योग साधना की और चिंतन - मनन किया । वे जाति, भाषा, रितिरिवाज और संप्रदायवाद - आधारित सोच से मुक्त थे और वैश्विक आध्यात्मिक चेतना के पक्ष मे थे।

दयानंद सरस्वती : (1824-1883)

आर्य समाज के संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती का वास्तविक नाम मूलशंकर था। 24 वर्षे तक शिक्षा हासिल की और पूर्णानन्द दण्डी स्वामी से उन्होने दीक्षा ली। उसके बाद उन्होंने अपना नाम बदलकर दयानंद सरस्वती कर दिया। बंबई आकर उन्होने 'सत्यार्थ प्रकाश' नाम ग्रंथ की रनचा की, स्वामी दयानंद के बारे में शंभुनाथ ने कहा है की, '14 वर्षे की उम्र में ही मुर्ति पूजा तथा अन्य हिंदू पाखंडो के विरोधी थे। उन्नीस वर्षे की अवस्था मे घर से निकलकर देश भ्रमण किया। वेदों के कट्टर समर्थक बने। मूर्तीपूजा की तरह बाल-विवाह, अस्पृश्यता और स्त्री - पुरूष गैर बराबरी का विरोध किया '।[6] विरजानंद की प्रेरणा से 1875 में मुंबई मे आर्य समाज की स्थापना की।

ज्योतीबा फुले (1827-1890)

ज्योतीबा फुले का जन्म माली के घर हुआ। इन्होने शक्तिशाली गैर-ब्राम्हण आन्दोलन का संचलन किया। उनकी शिक्षा, वैयक्तिक अनुभव तथा ईसाई धर्मप्रचारोको के सानिध्य ने उन्हें प्रचालित हिंदू धर्म और उसकी प्रथाओ का कट्टर आलोचक बना दिया। अछूतो के लिये निजी विद्यालय की स्थापना की और विधवाओंके साहायता के लिये अनाथालय खोला। जीनोंने ब्राम्हणो की पुरोहितशाही की घृष्णा की। वे अछूतो और गैर - ब्रामहणों में भेद नही करते थे। दलित वर्गो को शिक्षित करके उन्हे जागरूक बनाने के लिए ज्योतिबा ने 1873 मे 'सत्यशोधक' समाज की स्थापना की। 'सत्यशोधक चळवळ हीच भारतातील खेड्यापाड्यांपर्यत पहोचलेली पहिली चळवळ होती. ही चळवळ तळागाळातील लोकापर्यंत पहोचणारी एक सामाजिक प्रबोधीनी होती. '[7]ज्योतीबा फुले ने अछूतो के लिये उचीत कार्य किया उनके जीवन मे क्रांती लाई इसलिये आधुनिक तौर पे उन्हे क्रांतिबा ज्योतीबा फुले के नामो सेजाना जाता है। दलितों के बीच नवजागरण के सबसे बडे आधार स्तंभ है। उन्होने हंटर शिक्षा आयोग के समक्ष बयान दिया।

महादेव गोंविद रानडे (1842-1901)

महाराष्ट्र के महान समाज सुधारक थे। उनका जनम रूढिवादी परिवार में हुआ। कुछ वर्षो तक प्राध्यापक के बाद पूना के अदालत मे जज बने इसी दौरान बालविवाह एवं पर्दा प्रथा का विरोध,विधवा विवाह का समर्थन और स्त्रि की स्वतंत्रता के लिए बडे पैमाने पर काम किया। प्रार्थना समाज के आरंभिक सदस्यों में एक प्रभावशाली नेता जिन्होंने निर्माणात्मक कार्यो और नि:स्वार्थ सेवा भावना ने देशभक्ती की लहर पैदा की। बल्कि हजारो नवयुवकों को नई दिशा प्रदान की। बाल गंगाधर तिलक से वैचारीक टकराहट थी। दुसरें के विचारों की कद्र करने वाले, धैर्यवान व्यावहारिक और उदारवादी नेता थे।

ताराबाई शिंदे (1905)

19वी शताब्दी में सामाजिक - धार्मिक सुधारको के सम्मुख भारतीय महिलाओं के उध्दार से सम्बंधित प्रश्न सामाजिक सुधार कार्यक्रम का प्रमुख मुद्दा थे। उसी समय तक महिलाओं का निर्लज्जतापूर्वक शोषण किया जाता, जैसे की सती प्रथा, बालिका वध, पर्दा, बालिका विवाह, बहु-पत्नीत्व आदी का शिकार बनाई जाती थी। 'सुधारकों की दृष्टी में जब तक महिलाएँ, जनसंख्या का लगभग आधा भागा है, तब तक शोषित, पिडीत रहेगी।'[8] 19 वी सदी मे नवजागरण के दौर मे ताराबाई शिंदे स्त्री - मुक्ती की एक महत्वपूर्ण प्रवक्ता थी। इनके पिता सत्यशोधक समाज के सदस्य थे। ताराबाई ने स्त्रियों के लिए संघर्ष किया स्त्री-पुरूष तुलना उनका एक महान प्रयास था।

गोपाल कृष्ण गोखले (1866-1915)

गोपाल कृष्ण गोखले को महात्मा गांधी अपना राजनितिक गुरू मानते थे। पुना से अध्यापन करने के बाद वे स्वतंत्रता संग्राम मे कुद पडे। 1890 मे वे सार्वजनिक सभा के सचिव पद पर नियुक्त किये गये। जिन्होने अकाल, प्लेग जैसे मौके पर लोगों की सहाय्यता की। बहिष्कार राजनिती के वे विरोधी थे। गोपाल कृष्ण गोखले रानडे के प्रमुख सहयोगी मित्र थे। जिन्होंने अंग्रेजी शासन से सहयोग करते हुये भी उनकी बुराईयों का विरोध किया था। इन्होंने अकाल, राहत , शिक्षा, हिंदू-मुस्लिम एकता तथा निचली जातीयों के उत्थान के लिये काफी काम किया।

छत्रपती शाहू महाराज :

कोल्हापूर के शाहू महाराज ने अत्याधिक क्रांतिकारी सुधार कार्य किए। ब्राम्हणों की निरोधक सत्ता को भंग करने के लिए, निम्न जातियों की दशा सुधारने और उन्नत करने के लिये प्रशिक्षित किया। बाद में इन सामाजिक सुधारो को आगे बढाने के लिए उन्होंने आर्यसमाज को आमंत्रित किया और अपने राज्य की प्रशासनिक सेवा के पचास प्रतिशत पदों को गैर ब्राम्हणों के लिए आरक्षित कर दिया। उन्होंने दलितो के लिए विद्यालयों की स्थापना की। पिछडी जातियों के आंदोलनो के इस संक्षिप्त सिंहावलोकन से स्पष्ट होता है कि इनमे विभेदकारी सांस्कृतिक तथा अतिवादी सुधार प्रवृत्तियाँ साम्मिलीत थी। ' गणेश अक्काजी गवई शाहू महारज के मरणोपरांन्त 'बहिष्कृत भारत' मे लिखते है की, 'धर्माच्या नावावर ज्यांना अढळ दास्यत्वाची वतनवृत्ती प्राप्त झाली, अविद्येच्या पायी जे मानसिक गुलाम बनले आणि अस्पृश्यतेच्या खोड्याने जे जनावरांपेक्षाही आगतिक झाले, त्यांची अस्पृश्यता काढण्यास हजारो वर्षापासून एकाही सत्पपुरूषास यश आले नाही, त्या ह्या हतभागी वर्गाचा हा कलंक साफ दूर करून त्यास माणसांत आणण्यास ह्या आमच्या भगवान शाहू छत्रपतींचे ठायी परमात्याने अजब सामर्थ्य दिले होते आणि म्हणूनच त्यांना आमचा 'अब्राहम लिंकन' असे संबोधले जाते.'[9] मुकनायक पाक्षिक निकालने के लिए अर्थसाहाय्य डॉ.बी.आर.आंबेडकर को उन्होंने दिया था। 4 सप्टेंबर 1921 को बाबासाहेब ने अपने लंडन से लिखे हुये खत मे **'The Piller of social Democracy'** कहा था।

पेरियारई.वी.रामास्वामी : (1879-1973)

ब्राम्हणाविरोधी आंदोलन रामास्वामी के सम्मिलित हो जाने से तेजी आई और यह अधिक उग्र हो गया। 1924 मे काँग्रेस से अलग होकर इन्होने जस्टीस पार्टी के विशिष्ट वर्ग के लिए ब्राम्हण - विरोधी, जाती विरोधी सुधारणवादी विकल्प तयार किया। 1925 मे आत्मसम्मान आंदोलन सुरू किया इसका प्रमुख उद्देश यह था की, "गैर ब्राम्हण समुदाय मे जागृती पैदा करना। उन्होंने अपने आंदोलन में ब्राम्हण पुरोहित के बिना विवाह करने मंदिर प्रवेश करते तथा अनुस्मृती की प्रतियाँ जलाने की साथ-साथ पूर्ण नास्तिकवाद का समर्थन किया। परियार ने ब्राम्हण - विरोधी आक्षेपो के लिए धर्म एवं उसकी प्रथाओं पर प्रहार किया और कहा कि हिंदू देवी - देवता कोरी कल्पना है। उन्होंने बुध्दिवाद के सिध्दांत का प्रतिपादन किया जिसमे ईश्वर के अस्तित्व को नकारा।

डॉ.भीमराव आंबेडकर (1891-1956)

बीसवी सदी के प्रमुख समाज सुधारक और राजनेता के रूप में उभरे। महाराष्ट्र की अस्पृश्य कहनेवाली महार जाती में जन्म। क्लास के बाहर बैठकर उन्होंने शिक्षा के बलबुते पर व्यापक तरक्की की। अछुतों के सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक अधिकारों को हासिल करने के लिए उन्होंने सार्वजनिक जीवन में प्रवेश किया। '1920 में बाबासाहाब अम्बेडकर ने अस्पृश्यता आन्दोलन का सुत्रपात किया जो आज भी बडे पैमान पर क्रियान्वीत है।[10]डॉ. बाबासाहाब अम्बेडकरने 1924 में दलित वर्ग के उत्थान के लिये बहिष्कृत हितकारीणी सभा की स्थापना की। समाज को जागृत करने के लिये वृतपत्र निकाले। मजदुरों को उनके हितो की रक्षा करने की लिये स्वतंत्र श्रमिक पार्टी का गम्म किया। सामाजिक समता प्रस्तापित करने के लिये महाड सत्याग्रह, नाशिक का कालाराम मंदिर सत्याग्रह, पुणे का पर्वती मंदिर सत्याग्रह, अमरावती के अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह, केरल मे वेकौम सत्याग्रह किये। 1930 मे दलित वर्ग के उत्थान के लिये गोलमेज परिषदों मे उन्होंने हिस्सा लेकर महत्वपूर्ण भूमिकांये निभाई थी जो पिछडी जातीओं के लिये बहुत ही लाभदायक थी। भारत जब आजादी की देहरीपर आया, एक बार हिंदू धर्म से अलग होने तथा दलितों के सशक्तीकरण पर जोर देकर उन्होने 1956 को बौध्द धम्म को अपनाया। संविधान प्रारूप लेखन समिती के अध्यक्ष एवं स्वतंत्र भारत के पहिले कानुन मंत्री बने। कई शिक्षण संस्थाओं की स्थापना एवं दलित हितो के लिए लगातार लेखन और संघर्ष किया।

19 वी शताब्दी में भारतीय समाज धार्मिक अन्धाविश्वासो तथा सामाजिक रूढीवाद के दुष्चक्र मे फसा हुआ था। प्रारंभ मे राजाराम मोहन राय के नेतृत्व मे बंगाल से सुधारो का आरंभ हुआ। यह सुधार की लहर शीघ्र ही देश के अन्य भागो मे परिलाक्षित होने लगी।

संदर्भ :-

1) आग्निहोत्री वी. के. : भारतीय इतिहास, एलाईड पब्लिशर्स लि., नयी दिल्ली, षष्टम संस्करण, 201, पेज नं. स.145
2) शंभूनाथ : सामाजिक क्रांती के दस्तऐवज, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, प्रथम संस्करण, 2004, पेज नं.15
3) सिंह वी. एन. : भारत मे सामाजिक आंदोलन, रावत पब्लिकेशन्स, जवाहर नगर, जयपूर, प्रथम संस्करण, 2005, पेज नं. 15
4) शंभूनाथ : पूर्वोक्त पेज नं. 47
5) गौतम पी.एल. : आधूनिक इतिहास का भारत, मालिक अँड कंपनी, जयपूर प्रथम संस्करण 2004 पेज नं. 149.
6) शंभूनाथ : पूर्वोक्त पेज नं. 335
7) संपा. फडके य.दि. : महात्मा फुले समग्र वाङमय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आदी संस्कृति मंडळ मुंबई, पाचवी आवृत्ती 28 नोव्हेंबर 1991 पेज नं.27
8) सिंह वी.एन. : पूर्वोक्त पेज नं. 231
9) पवार जयसिंगराव : राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ ; महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, राधामगरी रोड, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 25 मे 2001 पेज नं. 95
10) अग्निहोत्री : पूर्वोक्त पेज नं. स - 171

दिनांक: १३/०२/२०१७

प्रति,

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करतो की Printing Area Peer Reviewed International Refereed Research Journal मध्ये **"दक्षिण कोकणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वातील परिषदांचे महत्व"** या आशयाचा संशोधन पेपर जानेवारी-२०१७ च्या अंकात प्रकाशित झालेला आहे.

ISSN: 2394-5303.

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाचल

Received
13/02/2017

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

(2) 2016-2017 जातेवाडी 2017 (456)

PRINTING Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

ISSN 2394- 5303

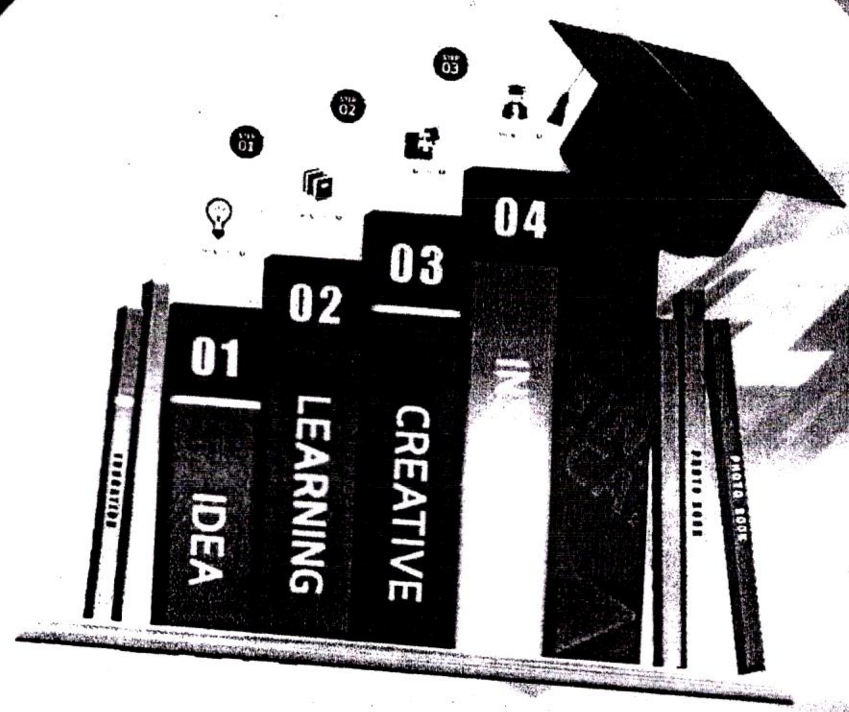

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

January 2017, Issue-25, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

TRUE COPY

Index

1) A Strategy of Investment in Indian Stock Market
Dr. Uday S. Kale, Mehkar || 09

2) SOCIAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS IN RELATION TO EMOTIONAL INTELLIGENCE,....
Amandeep, Sri Muktsar Sahib, Punjab || 14

3) Effect of Drill Training Program on the Enhancement of the Skill....
Dr. Nalla Bhaskarreddy-Dr. Bembade Mahesh A., Latur || 20

4) Problems of Non Performing Assets in Bank of Maharashtra
Mr. Bhalerao Maroti Chandarakant, Nanded || 24

5) Tea Tourism Outlook in North Eastern States of India: With....
Nibedita Chowdhury || 28

6) CHILD TRAFFICKING AND CHILD LABOUR : A CASE STUDY OF ASSAM
Sumita Debnath, Hojai : Assam || 31

7) The Implementation & facilities of Maharashtra Krida Prabodhini Scheme
Dr. Digraskar Pravin Prakashrao, Parli V Dist:- Beed, M.S. || 35

8) Impact of globalization on Higher education system in India: A study....
UDAY KUMAR GUPTA-KAJAL GUPTA, Chitrakoot Satana. M. P. || 38

9) Exploitation & cheating of consumers by well trained traders & its impact on the growth &..
Prof. Gajanan R. Jangamwar, Ramnagar, Wardha || 42

10) Facility Management in Retail
Shakti Chauhan || 48

11) A Study of Choice Decision of Unorganized Retail Sector in ....
Mr. J. A. Magar, Aurangabad, M.S. || 51

12) Digital Library, Features, Benefits & their Traditional Roles of LIS....
Ms. R. Saroja-Prof. Dr. K. Nithyanandam, Chennai || 54

13) Facility Management Adding Value to your Business
Shakti Chauhan || 63

14) Electronic Resources, Features, Types, Services, Benefits for Library Users....
Mr. N. Seeni Mohamed-Dr. K. Senthilnayagam, Tamilnadu || 65

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL
TRUE COPY

28) न्या. रानडे यांचे सामाजिक विचार
प्रा. डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील, धुळे, जिल्हा :धुळे.
|| 126

29) दक्षिण कोकणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वातील परिषदांचे महत्व
प्रमोद एस.मेश्राम, पाचल
|| 129

30) स्त्रीवादी कविता आणि काही आशयसूत्रे
डॉ. पद्माकर तामगाडगे, मुंबई
|| 133

31) राष्ट्राच्या आर्थिक आणि उत्पादक मनुष्यबळ विकासात शिक्षणाची भूमिका एक.......
प्रा. श्रीमती. वानखेडे पूर्णिमा सिताराम, देवपुर, धुळे (महाराष्ट्र)
|| 136

32) असहकार आंदोलनात महाराष्ट्रातील युवकांचे योगदान
प्रा. डॉ. सुनिल अमृतकर-प्रा. महेश वाघ
|| 140

33) पर्यावरण सरंक्षण व संवर्धनासाठी संत- साहित्य जनमानसात रूजणे काळाची गरज
प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड , परळी-वै.
|| 142

34) ठाणे जिल्हयातील आश्रमशाळेत असणाऱ्या भौतिक सुविधा व विद्यार्थ्यांचा.....
डॉ. नरेंद्र पी. पाटील—सौ. स्वाती महादेव जगताप
|| 145

35) सानेगुरूजींच्या कादंबरीतील मूल्यविचार
प्रा डॉ.तुषार चांदवडकर,जि.नासिक
|| 147

36) मध्ययुगीन काल में महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति:एक ऐतिहासिक अवलोकन
मो० मुमताज अंसारी, हजारीबाग, झारखण्ड।
|| 149

37) सूफी कवि जायसी का धार्मिक समन्वय
प्रा. आर्डे शुभदा शिवाजी,पारनेर, जि.अहमदनगर, महाराष्ट्र
|| 150

38) दलित विमर्श:चिन्तन एवं परम्परा
डॉ० अरबिन्द कुमार सिंह, वृन्दावन (मथुरा) उ०प्र०
|| 152

39) भारत की उभरती वैश्विक भूमिका:२१ वीं शताब्दी
डा० अशोक कुमार चरखारी, महोबा (उ०प्र०)।
|| 156

http://www.printingarea.blogspot.com | www.vidyawarta.com/03

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

TRUE COPY

29

दक्षिण कोकणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वातील परिषदांचे महत्व

प्रमोद एस. मेश्राम, सहयोगी प्राध्यापक, श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

प्रस्तावना:

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांमध्ये खऱ्या अर्थाने जागृती निर्माण करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीत जीवन जगतांना पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी आपली स्वतःची वेगळी संस्कृती निर्माण केली ी. ज्यामध्ये गावकुसाबाहेरचं जीनं, मेलेल्या जनावरांचे मांस खाणं, घरांची रचना, ढोल वाजविणं, ओल्या अन्नाची भीक मागणं, घरात देव-देवतांची पूजा करणे, उच्चभ्रू समाजाची दिवसरात्र सेवा करणे तसेच अनेक प्रकारच्या अंधश्रध्दा या समाजात होत्या. या व यासारख्या अनेक बाबींचा समावेश आपल्या संस्कृतीत, उच्चभ्रू समाजाच्या अन्यायी पध्दतीमुळे ते करीत असत. उच्चभ्रू समाज व अस्पृश्य समाजात कमालीची जातिव्यवस्था अस्तित्वात होती. जी आजही पूर्णपणे नष्ट झालेली दिसत नाही.

कोकणातील शेतकरी वर्गाची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. अनेक जाती-जमातीचे लोक शेतकरी होते. कोकणातील शेतजमीनित भातपिकाशिवाय काहीही पिकत नव्हते. निर्सगाच्या विविध घटकांवर शेती अवलंबून होती. कोकणात उद्योगधंदे नसल्यामुळे शेतकऱ्यांवर उपासमारीची वेळ बऱ्याचवेळा येत असे. कोकणातील खोती पध्दतीमुळे शेतकरी ालदिल झाला होता. एवढेच नाही तर तो खोतांचा गुलाम झाला होता. अमानवी पध्दती अस्तित्वात असल्यामुळे अस्पृश्य समाजाचे अतोनात हाल झाले. कोकणातील शेतकऱ्यांची प्रत्यक्ष परिस्थिती पाहण्यासाठी आणि अस्पृश्यांमध्ये असलेल्या जुन्या रुढी-परंपरा, अंधश्रध्दा नष्ट करण्यासाठी स्वतंत्र मजुर पक्षातर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रत्नागिरी जिल्ह्यातील कणकवली, देवरूख, आरवली (संगमेश्वर), खेड, दापोली, चिपळूण या ठिकाणी शेतकरी, कामकरी लोकांच्या परिषदा घेऊन त्यांना मार्गदर्शन करून त्यांच्यात जागृती निर्माण केली. त्यामुळे या परिषदांना समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे.

कोकणातील समाजरचना:

कोकणातील खेड्यात राहणाऱ्या व शहराच्या प्रमुख ठिकाणीसुध्दा समाजाची रचना चातुर्वर्ण्य पद्धतीप्रमाणे होती. 'ज्यामध्ये हिंदूच्या चित्पावन, कोकणस्थ, स्वारस्वत, कऱ्हाडे देवरूखे, वाणी, लिंगायत, कुणबी, मराठे, भंडारी, गावित, महार, चांभार, खिस्ती, मुसलमान या जाती मुख्य आहेत.'[१] यातील बऱ्याच लोकांच्या जाती हिंदूप्रमाणेच होत्या. जातीवर आधारीत समाजाच्या वेगवेगळ्या वाड्या अस्तित्वात होत्या व आजही खेड्यापाड्यात तसेच चित्र आहे. गावात ब्राम्हण असतील तर ते खोत असत. खोतांचा इतर जाती-धर्मीयांवर दबदबा होता. थोडक्यात ब्राम्हण किंवा मराठ्यांच्या हातात गावातील सत्ता होती. समाजातील उच्चभ्रू जातीतील लोकांनी काही विशेष सवलती व कायद्याच्या गोष्टी स्वतःकडे राखून ठेवलेल्या होत्या. महाराष्ट्रातील इतर भागापेक्षा कोकणात पराकोटीची अस्पृश्यता अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. कोकणात अस्पृश्यांच्या महार व चांभार या दोनच जाती अस्तित्वात होत्या.

प्राचीन काळापासून कोकणात अस्पृश्यांतील महारांचे वास्तव्य होते. त्यांनीच पहिली वसाहत स्थापन केल्याचे मानलें जाते. त्यांनी कोकणच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण भर टाकली. याबाबत चांगदेव खैरमोडे म्हणतात, 'महारांच्यावर आर्यांच्या प्रथम स्वाऱ्या झाल्या. त्यानंतर मुसलमानादी आर्येतरांच्या स्वाऱ्या झाल्या. महार हे त्यांचे गुलाम झाले. या स्वारांच्या हमल्यातून निसटून जे महार घाटावरून कोकण तळावर गेले, त्यांनी तेथे वसाहती स्थापन केल्या. त्यांनी कला कौशल्याची कामे केली. त्यांच्यात उच्च दर्जाचे कलाकार, व्यापारी, योध्दे व राज्यकर्ते उत्पन्न झाले. कोकणच्या महारांनी सोने, चांदी, तांबे, इत्यादी खनिज धातूंची पैदास कशी करावी. याबाबतचे शोध लावून या धातूंच्या जंगी खाणी कोकणात निर्माण केल्या. सिंहलव्दिप, अरबस्तान, इराण इत्यादी देशांशी त्यांचा व्यापार चालू होता. दर्यावर्दीपणात त्यांनी नैपुण्य प्रस्थापित केले. व्यापारी व लढाऊ जहाजे तयार करण्यात ते अग्रेसर होते. त्यांची व्यापार धंद्यात जी भरभराट झाली व त्यांची जी छोटी-छोटी राज्य झाली, ती पाहून महारांना नष्ट करून तेथे आपली वस्ती स्थापन करण्याची चळवळ चित्पावन ब्राम्हणांचा पुढारी परशुराम यांनी क्षत्रियांना हाताशी धरून केली. तरीही महार टिकाव धरून कोकणात राहिले. मुस्लिम व्यापाऱ्यांनी हिंदुस्थानात आपल्या वसाहती केल्यावर हिंदी कारागिरांचे अंगठे कापून त्यांची कलाकौशल्याची कामे नष्ट केली. त्याचप्रमाणे

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

TRUE COPY

वसाहतवाल्यांनी कोकणच्या महारांचे कलाकौशल्य व व्यापार नष्ट केले. महार स्वतःच्याच मालकीच्या जमिनीत व खाणीत मजूर म्हणून काम करू लागले. शेवटी बहामणी राज्याच्या काळात महारांना मुसलमांनी अधिकाऱ्यांना आपल्या सोन्याच्या खाणी द्याव्या लागल्या. त्यामुळे महार हे घाटावर व कोकणात परक्यांचे गुलाम झाले.[२] महार हा कलाकार, कलावंत होता. मात्र जेत्यांनी महारांवर वेगवेगळ्या तहाच्या अटी लादून त्यांना गुलामीचे जीवन जगायला भाग पाडले. महार हे राजकीय पराभवातून हीन अवस्थेला जाऊन त्यांना अस्पृश्य बनविण्यात आले. आजही कोकणात पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य जातीतील महारांना भूमिपुत्र म्हणतात. 'प्रथम वसाहतकार म्हणून महार दक्षिण कोकणच्या भूमीचे ते मालक झाले. भूमीचे मालक म्हणून त्यांना भूमिपुत्र म्हणण्याची वहिवाट आहे. आज हा समाज भूमिहीन झालेला आहे. परंतु कोकणातील लोकांस महार हा एक वेळ भूमिचा मालक होता याची पूर्णपणे जाणीव आहे. व्यावहारिकदृष्ट्या त्यांची भूमी आज जरी इतर वर्गाच्या ताब्यात गेली असली तरी धार्मिक, सांस्कृतिकदृष्ट्या तेच जमिनीचे मालक आहेत असे हिंदू समाज मानतो. याचे उदाहरण म्हणून गावात नवान्न दिवस साजरा करतात. त्याचे उदाहरण देता येईल. या दिवशी महाराने शेतात मूठ मारलीच पाहिजे, असा संकेत पाळला जातो. महाराने मूठ मारल्याशिवाय शेतकरी कापणीसाठी शेतात उतरत नाहीत. महार हा जमिनीचा मालक होता. याबाबतचा दुसरा पुरावा म्हणजे चिता रचण्यापूर्वी चितेची जागा महारांकडून विकत घ्यावी लागते म्हणजे त्याठिकाणी धनाचा काही भाग ठेवला जातो. ते धन महारास मिळते. गाव देवस्कीत महारास अधिकार आहे. पूर्वीचा महार म्हणून वंशावळीच्या पुरूषाचे पाषाण गाव देवस्कीत आहे. या महार जातीच्या चालींचा विचार करता महार हे कोकणचे पहिले वसाहतकार ठरतात असे दिसते.[३]

महारांना जिंकल्यानंतर त्यांच्याच मालकीच्या प्रदेशात गुलाम म्हणून उच्चभ्रू समाजाने त्यांना वागणूक द्यायला सुरूवात केली. महारांना बेदरचा बहामनी बादशहा व महमदशहा यांच्या काळात ५२ हक्कांच्या दोन सनदा मिळाल्या असल्या तरी महारांची स्थिती सुधारली नाही. या सनदांमुळेच महारांना चोवीस तास सरकारची व रयतेची सेवा करावी लागली. त्या मोबदल्यात गावातील लोक बलुते व शिळे अन्न महारास देत होते. ओल्या अन्नाची भीक मागून त्यावर आपला उदरनिर्वाह करण्याची सवय त्यांना बौद्धधम्म दीक्षेच्या कालावधीपर्यंत होती असे आपणास दिसून येते.

पहिल्या प्रतीच्या बलुतेदारांमध्ये त्यांची गणना होत असली तरी त्यांना जातिव्यवस्थेच्या बंधनात अडकवून ठेवण्यात आले होते. समाजात सामाजिक दर्जा किंवा अधिकारही नव्हते. तो विनामोबदल्याचा गावनोकर होता, त्यामुळे त्यांची स्थिती गुलामापेक्षाही अतिशय वाईट होती. अन्नासाठी उच्चवर्णीच्या शब्दाबाहेर जाता येत नव्हते. अधिकारहीन जीवन ते जगत होते. कोकणातील पूर्वाश्रमीच्या महारात पाने महार व बेळे महार ह्या दोन पोटजाती होत्या. त्यांच्यात रोटी-बेटी, लोटी व्यवहार होत नव्हता. हिंदू देवतांच्या पाषात हा समाज गुरफटलेला होता. जीवन जगण्यासाठी मिळेल ते अन्न खात असत. त्यामध्ये रानमेवाही होता. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत वेगवेगळ्या परंपरा या समाजात अस्तित्वात होत्या.

महार वतनाने या समाजाला स्वाभिमानशून्य बनविले असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत असत. या समाजात या वतनामुळे कोणतेही ध्येय, महत्वाकांक्षा राहिली नाही, त्यांच्यातील स्वाभिमान नष्ट झाला होता. कोकणातील खोती पध्दतीमुळे पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांच्या जीवनावर अधिक परिणाम झाला. खोती पध्दती ही महारांच्या जीवनातील गुलामगिरी सारखीच पध्दत होती. कोकणातील प्रत्येक मागासलेली जात खोतांकडे पायकी करीत असे. या पध्दतीमुळे शेतकरी खोतांचा गुलाम झालेला होता. पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यातील महारांची महार पंचायत १९२६ साली त्यांनी स्थापन केली होती. कोकणातील बहिष्कृत समाजात ऐक्याची भावना निर्माण करून त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणणे हा त्यांचा मूळ उद्देश होता. या संघानेही समाजाच्या हितासाठी महत्वाचे कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वातील परिषदा-

महार सेवा संघाच्या वतीने तीन दिवसीय कोकण महार परिषद कणकवली शहराच्या जानवली नदीच्या किनारी आयोजित करून पूर्णपणे यशस्वी केली. ही परिषद यशस्वी करण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. ज्यामध्ये लक्ष्मण धोंडो केळवलकर मास्तर, धोंडू ठकाजी वायंगणकर, बाबू देवजी कळसूलकर, भि. सो. जाधव-त्रिंबककर गुरूजी, धर्माजी हरी कदम, धर्माजी धोंडू तांबे, तुकाराम रत्नोजी कदम, एम. एम. ससाळेकर, डी. डी. कदम गुरूजी, बापू संभाजी कोंडवसकर, राम माईणकर, धाकू धोंडू तांबे,

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL
TRUE COPY

शंकर राघो माईणकर, धोंडू विश्राम तांबे, शामराव रामचंद्र कोंडगेकर, इत्यादी या कार्यकर्त्यांनी अथक परिश्रम घेऊन कणकवली परिषद यशस्वी केली.

१) कणकवली परिषदः १३ ते १५ मे १९३८

अस्पृश्य समाजामध्ये महाडच्या सत्याग्रहानंतर सर्वच प्रकारचे परिवर्तन हळूहळू दिसून येऊ लागले. मात्र दक्षिण रत्नागिरीच्या भागात फारसे परिवर्तन दिसून न आल्यामुळे, अस्पृश्यांमध्ये असलेल्या अनिष्ठ रूढीपरंपरा, अंधश्रध्दा, समाजात असलेला ताणताणव दूर करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांकडून प्रत्यक्ष उपदेश पाहिजे होता. त्यासाठी या परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेला आठ हजार जनसमुदाय उपस्थित होता. लोकांना बाबासाहेबांचे विचार स्पष्ट ऐकू येण्यासाठी मुंबईतून लाऊडस्पिकर आणला होता.

या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष श्री. बी. एस. जाधव (त्रिंबककर गुरूजी) होते. दि. १४ मे १९३८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जमलेल्या समुदायास मार्गदर्शन केले. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे अस्पृश्यांत नवचैतन्य निर्माण झाले. कोकणातील खोती पध्दत नष्ट करणे गरजेचे आहे. कोकणातील खोती पध्दत नष्ट करणे गरजेचे आहे. वरिष्ठ वर्गाची गुलामगिरी आता सोडली पाहिजे. स्वत:मध्ये स्वाभिमान जागृत केला पाहिजे. शिक्षणाची कास अनुसरली पाहिजे तरच स्वाभिमान जागृत होईल. याच परिषदेत सहा ठराव पास झाले. त्यातील महत्वपूर्ण ठराव पुढीलप्रमाणे-

(अ) ठराव पहिला - ह्या भागातील महार लोकांनी मेलेली गुरे ओढण्याची चाल आजपासून ताबडतोब बंद करावी. त्याचप्रमाणे कातडे काढणे, मृत मांस भक्षण करणे तसेच सणासुदीत गावात वाडी, उंडी मागणे ह्या अनिष्ठ रूढी ताबडतोब बंद कराव्यात.

(ब) ठराव दुसरा - महार समाजाने बेळा व पान हे आपसातील पोटभेद ताबडतोब बंद करून फक्त महार ऐवढेच नाव शिल्लक ठेवावे आणि रोटी व बेटी व्यवहार करण्यास सुरूवात करावी.
(क) ठराव तिसरा - महारकीची कामे बंद पडलेल्या गावात बाहेरगावच्या महारांनी जाऊन ती कामे करू नयेत. या शिस्तीचा भंग करणाऱ्यांचा समाजाने कडक बंदोबस्त करावा.
(ड)ठराव चौथा - मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आणलेल्या खोती वतन पध्दत नष्ठ करणाऱ्या व महार वतन सुधारणा बिलांना ह्या परिषदेचा पूर्ण पाठिंबा आहे."

२) देवरूख परिषदः १६ मे १९३९

कोकणात फार मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात असलेल्या हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथेविरूद्ध समाजात जागृती करण्याच्या हेतूने व शेतकऱ्यांना खोतांच्या जाचातून मुक्त करण्यासाठी या परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. ही परिषद यशस्वी करण्यासाठी रत्नागिरी जिल्ह्यातील अकरा महालांच्या कार्यकर्त्यांनी जिवापाड मेहना, परिश्रम घेऊन ही परिषद यशस्वी केली. या परिषदेच्या प्रचारासाठी अनेक कार्यकर्ते मुंबईहून गावी आले होते. ही परिषद यशस्वी होण्यासाठी भिवा रामा जाधव, रामजी सोमा कुरधुंडकर, विठोबा धागदेव कर्लीकर, बाळू कुरधुंडकर, रामा मोहिते, काटविलकर बुवा, नायरीटकर, डिंगणकर, माखजनकर, वाय. जी. परघुरकर, टी. वाय. मोहिते आदिंनी खूप मेहनत घेतली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मार्गदर्शन करणार असल्यामुळे या परिषदेसाठी स्पृश्यास्पृश्य शेतकरी, मुसलमान शेतकरी मिळून चार ते पाच हजार जनसमुदाय उपस्थित होता. समुदायास मार्गदर्शन करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, 'तुम्ही गरीब आहात, दरीद्री आहात खरे, परंतु घाणीची कामे करू नका. घाणीची कामे करण्यासाठीच तुमचा जन्म झाला आहे असे सर्वांचे मत बनले आहे. त्यामुळे गावाची घाण उचलू नका. स्वतःचे घर स्वच्छ ठेवा, मुलांना शिकवा. मृतमांस खाऊ नका, त्यामुळे तुमच्याविषयी सर्वांच्या मानत घृणा निर्माण झाली आहे. तुमच्या जमिनी गहाण टाकू नका. परिश्रम करून गरिबीवर मात करा. तुम्हाला पंचवीस ते तीस रूपये महारकी मिळते. त्याकरीता स्वतःचे सत्व घालवू नका. स्वाभिमानाने जगा, निर्धाराने अत्याचारांचा मुकाबला करा. देवदेवस्कीच्या कल्पनेतून बाहेर पडा. कोणताही देव तुमचे कल्याण करणार नाही. मांत्रिक-तांत्रिकावर विश्वास ठेवू नका. स्त्रियांनी चांगले राहण्याची सवय अंगी बाळगली पाहिजे. त्यामुळे घरात आनंदाचे वातावरण निर्माण होईल."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वरील उपदेशाचे जनसमुदायावर सकारात्मक परिणाम झाला. त्यामुळे अस्पृश्य समाजातील अनेक कार्यकर्त्यांनी तालुका संघटना, अकरा महाल तरूण संघ व महार सेवा संघटना स्थापन केल्या. त्याचबरोबर मृत प्राण्यांचे मांस न खाणे, महारकी सोडून देणे, बलुत्यावर जगणे नाही, मेलेली जनावरे ओढायची नाहीत असे महत्वपूर्ण ठराव पास करण्यात आले.

३) चिपळूण खोती परिषदः १६ मे १९३८

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL
TRUE COP

१४ एप्रिल १९२९ रोजी खेड व चिपळूण तालुक्यामार्फत भारतीय बहिष्कृत समाजसेवा संघाच्यावतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली रत्नागिरी जिल्हा शेतकरी परिषद चिपळूणच्या हत्तीमाळवर भरविण्यात आली होती. या परिषदेत खोतांच्या तावडीतून शेतकऱ्यांना मुक्त करण्याचे आश्वासन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिले होते. या परिषदेसाठी आठ हजार जनसमुदाय हजर होता. ही परिषद यशस्वी करण्यासाठी आजविलकर बुवा, वीरकर बुवा, राजाराम जाधव, गुणाजी जाधव, गोविंद जाधव, गुडेकर बाबा, सोमा गमरे, कोंडकर, एस. एस. गायकवाड, इत्यादी कार्यकर्त्यांनी परिश्रम घेऊन ही परिषद यशस्वी केली होती.

१६ मे १९३८ रोजी झालेली चिपळूण येथील परिषद ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली झालेली दुसरी परिषद होती. कोकणातील खोती पद्धत अन्यायकारक असल्यामुळे या पध्दतीमुळे अनेक शेतकऱ्यांचे व अस्पृश्य समाजाचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होत होते. त्यांच्यात सुधारणा व्हावी व अन्यायाच्या विरूध्द लढण्याची ताकद त्यांच्यात निर्माण व्हावी यासाठी ही परिषद आयोजित करण्यात आली होती. चिपळूण परिसरातील पाच ते सहा हजार शेतकरी व अश्पृश्य बांधव या परिषदेला उपस्थित होते.

परिषदेसाठी जमलेल्या जनसमुदायाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दीड तास मार्गदर्शन केले. ते म्हणाले की, 'निवडणुकीच्या वेळेस कॉंग्रेसने जी वचने दिली होती ती पाळली नाहीत. त्यामुळे खोती नष्ट करण्यासंबंधी महत्वाचे बिल आले तरी कॉंग्रेस ते बिल लांबणीवर टाकत आहे. मला तुमच्यापैकी प्राईम मिनिस्टर झालेला पाहावयाचे आहे. मला या मूठभर शेटजी-भटजींचे राज्य नको असून तुम्हा ८०% लोकांचे राज्य हवे आहे. त्याचप्रमामे स्वतंत्र मजूर पक्षाचे कार्यकर्ते हेही वेळ पडल्यास तुमचे हिताकरीता तुरूंगांत जाण्यास एका पायावर तयार आहेत. परंतु तुमचीही आत्मबलिदान करण्याची तयारी असली पाहिजे.'[४] यानंतर भाई टिपणीस, भाई कोवळे, भाई प्रधान इत्यादी कार्यकर्त्यांची भाषणे होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की जय या घोषणेने सभा संपली.

मुंबई येथे खेर सरकारचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी प्रचंड शेतकऱ्यांसमवेत मोर्चा काढला. खेर सरकारला निवेदन दिले. अखेर खेर मंत्रिमंडळाने १९४९ साली कोकणातील खोती पध्दत कायद्याने रद्द केली.

सारांश:

भारतातील इतर भागापेक्षा कोकणात जाचक अस्पृश्यता होती. त्यामुळे समाजातील सर्वात खालच्या लोकांचे सर्वात जास्त नुकसान होत होते. पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांमध्ये नानाविध प्रकारच्या हिंदू परंपरा अस्तित्वात असल्यामुळे त्या समाजाची प्रगती खुंटली होती. उच्चभ्रू समाजातील जाचक व्यवस्थेने त्या समाजाची प्रगती होऊ दिली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दक्षिण कोकणात झालेल्या परिषदांमुळे अस्पृश्य समाजात कमालीचे परिवर्तन दिसू लागले. शिक्षण घ्यायला अनेकांनी सुरूवात केली. समाजात अंतर्गत असलेले पोटभेद हळूहळू नष्ट व्हायला सुरवात झाली. त्यांच्यात रोटी-बेटी व्यवहार होऊ लागले. हिंदू समाजाने अस्पृश्यांवर लादलेली मानसिक गुलामगिरी नष्ट होण्यास मदत झाली.

गावातील मेलेली गुरे व इतर परंपरा हळूहळू नष्ट झाल्या. महाडच्या सत्याग्रहापासून मेलेल्या गुरांचे मांस खाणे या समाजाने बंद केले असले तरी या पध्दतीची कठोरतेने अमंलबजावणी प्रत्यक्ष डॉ. बाबासाहेबांच्या मार्गदर्शनानुसार सुरु झाली. कायद्याने खोती पध्दतीचा अंत झाला. त्यामुळे दक्षिण कोकणातील अस्पृश्य समाज आत्मनिर्भर व्हायला मदत झाली. थोडक्यात काय तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिषदांमधून झालेल्या मार्गदर्शनामुळे अस्पृश्य समाजाने परिवर्तनाची कास स्वतःमध्ये निर्माण केली. या परिषदांमुळे पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांच्या जीवनात कमालीचे परिवर्तन झाल्यामुळे दक्षिण कोकणातील या परिषदांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे.

संदर्भसूची:

१) आकलेकर भालचंद्र, 'कोकणचा सांस्कृतिक इतिहास', प्रभाकर देसाई, नवभारत प्रकाशन संस्था गिरगाव, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९८९, पृ. २४
२) खैरमोडे चांगदेव भ., 'डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर', खंड २, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, तृतीय आवृत्ती, ६ डिसेंबर, २००३, पृ.२२८, २२९
३) आकलेकर, भालचंद्र, पूर्वोक्त, पृ.११
४) जाधव सुधाकर धाकूजी, कोकण पंचमहाल महार परिषद कणकवली, यांचा अहवाल, १९३८
५) राजा जाधव, 'कोकणातील दलित चळवळ सामाजिक आणि सांस्कृतिक', पंचशिल प्रकाशन, मालाड, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९ मार्च १९८९, पृ. ५६
६) मून वसंत, नरके हरी (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', खंड १८, भाग २, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरीत्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई २००२, पृ. १५८-१५९

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

TRUE COPY

दिनांक: २०/०२/२०१८

प्रति,

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

विषय:- ISSN रिसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करतो की Review of Research, International Online Multidisciplinary Journal UGC Approved Journal No. ४८५१४ मध्ये "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची महाड सत्याग्रहामागील भूमिका व यशस्विता" या आशयाचा संशोधन पेपर जानेवारी-२०१८ च्या अंकात प्रकाशित झालेला आहे.

ISSN: 2249-894X Impact Factor: 5.2331 (UIF).

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय पाचल

Received
20/2/2018

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

SSN 2249-894X

JGC Approved Journal No. 48514

Impact Factor : 5.2331(UIF)

Review of Research

This is to certify that our review board accepted research paper of Dr./Shri./Smt.: प्रमोद एस. मेश्राम . *Topic:-* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची महाड सत्याग्रहामागील भूमिका व यशस्विता . *College :* सहयोगी प्राध्यापक, श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी. *The research paper is original & innovative. Your article is published in the month of Jan 2018.*

Laxmi Book Publication's

Laxmi Book Publication

258/34, Raviwar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India

Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435

E-mail: ayisrj2011@gmail.com

Website: www.lbp.world

Authorised Signature

Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
VOLUME - 7 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2018
UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची महाड सत्याग्रहामागील भूमिका व यशस्विता

प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक, श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल,
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावनाः

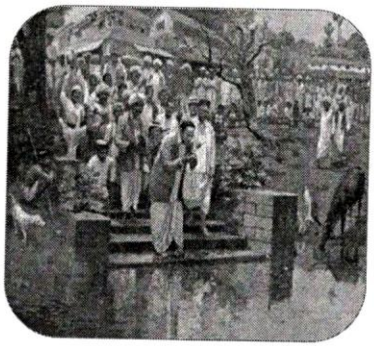

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित सत्याग्रहापूर्वी महाराष्ट्रात ज्या-ज्या पूर्वाश्रमींच्या अस्पृश्यांनी अस्पृश्य समाजात समाजजागृतीचे कार्य केले, त्यालाच आंबेडकर पूर्व चळवळ असे मानले जाते. महात्मा फुलेंपासून प्रेरणा घेऊन अनेक समाजसुधारकांनी स्वतःच्या जीवाचे रान करून समाजात जागृतीयुक्त सुधारणा करण्याच्या प्रयत्न केला. एकोणिसाव्या शतकाच्या दशकात खऱ्या अर्थाने गोपाळ बाबा वलंगकरांनी महात्मा फुलेंपासून प्रेरणा घेऊन कृतिशील कार्याला सुरवात केली. त्यानंतर इतर कार्यकर्त्यांनी आपल्या सामाजिक व धार्मिक कार्याला सुरवात केली. १९२० साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांची चळवळ स्वतःच्या हाती घेऊन मानव मुक्तीच्या कार्याला सुरवात केली त्यामुळे अस्पृश्यांच्या चळवळीला खऱ्या अर्थाने अधिक महत्व १९२० नंतर प्राप्त झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या सर्वांगिण जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी व बलशाली भारत बनविण्यासाठी जे-जे कार्य केले ते सर्वच कार्य जागतिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचे मानले जाते त्यांनी खऱ्या अर्थाने अस्पृश्यांच्या चळवळीत प्राण ओतून संपूर्ण भारतातील लोकांना अस्पृश्यांच्या मूलभूत प्रश्नांकडे आकर्षित केले. अज्ञानी, निद्रिस्त समाजाला जागृत करण्यासाठी ३१ जानेवारी १९२० रोजी मूकनायक या पाक्षिकाची सुरवात करून सामाजिक बांधणी करण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावली. समाजात जागृती झाल्यानंतर अस्पृश्य समाजाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सत्याग्रहाची भूमिका आखून त्याची कृतिशील अंमलबजावणी केली. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने अस्पृश्य समाजाला हजारो वर्षांच्या दास्यातून मुक्तता करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या सत्याग्रहाला सुरूवात करून त्याची यशस्विता सिद्ध केली. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब . आंबेडकरांनी घडवून आणलेल्या महाडच्या सत्याग्रहाला जागतिक दृष्टिकोनातून विसाव्या शतकात महत्वाचे स्थान आहे.

अस्पृश्यांची समाजातील स्थितीः

मूळच्या भारताच्या इतिहासातील अस्पृश्यांचा इतिहास संघर्षमय आहे उच्चभ्रू समाजाकडून चार वर्णाची ताठर चातुर्वर्ण्य व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. वर्णव्यवस्थाही कठोर होती. कुछ विव्दानों का माना है की वर्णव्यवस्था उतनी ही कठोर थी जितनी आज जाती व्यवस्था है।[१] त्यामुळे वर्णव्यवस्थेलाही महत्वपूर्ण स्थान होते असे मानले जाते. मनुस्मृतीनुसार वर्ण हे ईश्वरनिर्मित असल्याचे मानले जाते. या व्यवस्थेवर ब्राह्मणांचे वर्चस्व होते. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, जोपर्यंत वर्णव्यवस्था कायम आहे तोपर्यंतच ब्राह्मण वर्गाचे श्रेष्ठपण कायम आहे.[२] या वर्णव्यवस्थेमुळे समाज दुभंगला गेला ही उच्चवर्णीयांनी निर्माण केलेली व्यवस्था पूर्णतः दोषयुक्त आहे.

प्राचीन काळापासून समाजातील जातिव्यवस्थेने जातीनुरूप वेगवेगळे नियम, कायदेकानून, चालीरीती निर्माण केल्यामुळे या जातींनी समाजाला विभक्त केले. प्रत्येकाची जात जन्मावरून ठरविली जात होती. ही व्यवस्था निश्चित केव्हा उत्पन्न झाली याबद्दल इतिहासकारांमध्ये मतभेद असल्याचे दिसून येते. असे मानले जाते की, 'गुप्त काल तक जातिव्यवस्था बहुत कठोर हो गई तथा अन्य सभी जातियों के उपर ब्राह्मणों का वर्चस्व स्थापित हो गया।'[३] समाजाच्या मान्यतेमुळेच ती समाजात अधिक घट्ट व रूढ होत गेली. या जातींचा अभ्यासअनेक समाजशास्त्रज्ञांनी केला. यासंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक एक जात म्हणजे त्याचा एक एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की या मनोऱ्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग कितीही नालायक अशो त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही.'[४] या जातींच्या उत्पत्तीबाबत सांगताना ते म्हणतात, '(....) अस्पृश्यांना नेमून दिलेल्या गावगाड्यातील कामामुळे अस्पृश्यांचा वरच्या वर्गाशी संपर्क येत राहिला व या संपर्कातून अस्पृश्य वर्ग वरच्या वर्गाचे अनुकरण करू लागला. जाती या सुद्धा अनुकरणातून निर्माण झाल्या जाती निर्मितीत पहिल्या प्रथम ब्राह्मणांनी स्वतःला बंदिस्त करून घेतले व स्वतःची जात निर्माण केली. याचेच अनुकरण अन्य समाजे केले व त्यामुळे जाती पडल्या.'[५] गुप्तोत्तर काळात स्थानिक जातींची प्रक्रिया वेगाने घडून आली.

समाजातील वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे अस्पृश्यांची समाजातील स्थिती अत्यंत हलाखीची बनली समाजातील अस्पृश्यतमुळे अस्पृश्यांचे अतोनात नुकसान झाले अस्पृश्यतेचा उद्याचा काळ डॉ. बाबासाहेबांनी इ.स. ४०० असा निश्चित केला. ही अस्पृश्यांची अस्पृश्यता कायम स्वरूपाची होती भारतातील सहा कोटी लोकांना या व्यवस्थेने बरबाद केले. या अस्पृश्यांचा कसलाही विकास बौद्ध धम्माच्या स्वीकारापर्यंत झाला नाही. पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य समाजातील महार हा हरकाम्या नोकर होता त्यामुळे सर्व प्रकाराची कामे त्याला करावी लागत असत. जीवन जगण्यासाठी इतरही कामे करावी लागत असत. चोवीस तास काम करूनही कधीही त्यांना सुख मिळाले नाही. मंदिरे, रस्ते, पाणवठे, शाळा, बस, रेल्वे या सार्वजनिक उपयोगाच्या बाबी अस्पृश्यांसाठी बंद होत्या.

जीवन जगण्यासाठी आवश्यक गरजा पूर्वाश्रमीच्या महारांना मिळत नव्हत्या. पाण्यावाचून महारांचे अधिक हाल झाले. याबाबत डॉ. के. के. चौधरी म्हणतात की, 'गावातील पाण्यासाठी सार्वजनिक विहिरी व तलावांची व्यवस्था होती. परंतु खालच्या जातीतील लोकांना जसे की, महार, चांभार यांना सार्वजनिक विहिरी व तलावामधून पाणी घेण्यासाठी मनाई 'होती. त्यांच्यासाठी पाण्याची वेगळी व्यवस्था केली होती.'[६] त्यामुळे

महारांना पाण्यासाठी व इतर आवश्यक असणाऱ्या बाबींसाठी अधिक संघर्ष करावा लागत होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्याही जीवनात पाण्यासाठी अनेक घटना घडल्याचे दिसून येते आणि म्हणूनच समानतेसाठी त्यांनी 'महाडचा सत्याग्रह' घडवून आणला.

सामाजिक न्यायासाठी महाडचा सत्याग्रहः

मुंबई विधिमंडळात सी. के. बोले यांनी १९२३ साली सार्वजनिक उपयोगाच्या बाबी सर्वांना खुल्या असतील असा ठराव समंत केला होता. 'त्यानुसार ५ जानेवारी १९२४ रोजी महाड नगरपालिकेने चवदार तळे सर्वांना खुले असल्याचे जाहीर केले होते. तरीही महाडच्या अस्पृश्यांनी तळ्यावर जाऊन आपला हक्क बजावला नव्हता.'[7] डॉ. आंबेडकरांना पंढरपूरच्या विठोबा मंदिरात सत्याग्रह करावयाचा होता. मात्र, ते ठिकाण कायद्याच्या चाकोरीत बसत नसल्यामुळे रद्द करण्यात आले. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कोकणातील जागा शोधण्यासाठी सांगितली. त्यानुसार अनंतराव चित्रेंनी महाड येथील चवदार तळ्याची जागा सत्याग्रहासाठी सुचविली.

महाडचे तळे कोणी बांधले याची नोंद इतिहासात नाही. याबाबत प्रा. राम बिवलकर व झुंबरलाल कांबळे म्हणतात, 'चौदा + दारे = चौदा दारावाटे पाणी वर येते म्हणून चवदार तळे'.[8] हे तळे कोणत्याही चौधरी नावाच्या व्यक्तीने बांधलेले नाही. त्यामुळे ते सार्वत्रिक तळे असल्याचे मानले जाते.

महाड सत्याग्रहाच्या बाबतीत प्रचार कार्य जोरात झाल्यामुळे जवळपास पाच हजार अस्पृश्य बांधव भाकऱ्या घेऊन सत्याग्रहासाठी उपस्थित राहिले होते. स्पृश्यांकडून पाणी न मिळाल्यामुळे चाळीस रूपयाचे पाणीही विकत घ्यावे लागले. १९ व २० मार्च रोजी सुरू झालेल्या सत्याग्रहासाठी पंच्याहत्तर वर्षाच्या वृद्धांपासून अनेक कार्यकर्ते व स्त्रियाही उपस्थित होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हजारो अनुयायांसमवेत महाड तळ्यातील पाणी ओंजळीने प्राशन करून अस्पृश्य असल्याचे नाकारले. हे स्पृश्य, मनुवादी लोकांना सहन न झाल्यामुळे त्यांनी अस्पृश्य महारांवर हल्ला केला. यानंतर स्पृश्यवर्गाने अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने बाटलेले तळे शुद्ध करण्यासाठी पंचगव्य टाकून तळ्याचे शुद्धीकरण केले.

अस्पृश्यांची झालेली अपमानाची भरपाई करण्यासाठी पुन्हा २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह व परिषद घेण्यात आली. याच वेळी स्पृश्यांनी चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहावर बंदी घालावी, अशी मागणी कलेक्टरकडे केली. त्यांची ही मागणी मान्य न झाल्यामुळे नऊ स्पृश्यांनी कोर्टात फिर्याद दाखल केली. यावेळी कोर्टाने अस्पृश्यांनी तळ्यावर पाणी भरण्यासाठी जाऊ नये असा मनाई हुकूम दिल्यामुळे त्या निर्णयाचे पालन डॉ आंबेडकरांनी केले.

१७ मार्च १९३७ रोजी मुंबई उच्च न्यायालयाने महाडच्या चवदार तळ्याच्या बाबतीत निर्णय दिला. याबाबत प्रा. राम बिवलकर व झुंबरलाल कांबळे म्हणतात की, 'शेवटी जस्टीस ब्रुमफील्ड आणि जस्टीस एन. जे. वाडिया यांच्या बेंचने दि. १७ मार्च १९३७ या दिवशी सवर्ण हिंदूचे अपील फेटाळले चवदार तळ्याची जमीन कोणाच्या मालकी हक्काची आहे, असे सवर्ण हिंदूना सिद्ध करता आले नाही. म्हणून ती सरकारी मालकीची म्हणजे सार्वजनिक ठरते. यामुळे चवदार तळ्यात पाणी भरण्याचा हक्क अस्पृश्यांना प्राप्त झाला. हायकोर्टाच्या या निकालाने तब्बल दहा वर्षांनी चवदार तळे अस्पृश्यांना खुले झाले.[8]

महाडच्या सत्याग्रहामधून अस्पृश्यांना मानवी हक्क स्थापन करण्याबाबत विजय मिळाला परंतु या सत्याग्रहाचा मूळ हेतू पाणी पिणे एवढाच नव्हता, तर सर्व मानवप्राणी समान आहेत, हे सिध्द करणे हा हेतू

होता. म्हणूनच सत्याग्रहाबाबात डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की,' चवदार तळ्याचे पाणी पायल्याने तुम्ही, आम्ही अमर होऊ अशातला भाग नाही. आजपावेतो चवदार तळ्याचे पाणी प्यालो नव्हतो, तर तुम्ही आम्ही काही मेलो नव्हतो. चवदार तळ्यावर जावयाचे ते केवळ त्या तळ्याचे पाणी पिण्याकरिता जावयाचे नाही. इतरांप्रमाणे आम्हीही माणसे आहोत, हे सिद्ध करण्याकरिताच त्या तळ्यावर जावयाचे आहे म्हणजे ही सभा समतेची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठीच बोलाविण्यात आली आहे"[9]

सारांशः

महाड सत्याग्रहाचे दूरगामी परिणाम दिसून आले. अस्पृश्य समाजात जागृतीची किमया या सत्याग्रहाने घडवून आणली होती. अस्पृश्य समाजातील महारांनी मृत प्राण्याचे मांस खाणे सोडून दिले गावातून भीक मागणे बंद केले. जोहार घालणे बंद केले. त्यामुळे स्पृश्य समाजाने चिडून जाऊन अस्पृश्यांवर अन्याय अत्याचार करायला सुरवात केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य समाजबांधवांनी घडवून आणलेला हा पहिलाच सत्याग्रह होता. त्यामुळे या सत्याग्रहाला आंबेडकरी चळवळीच्या दृष्टीने अधिक महत्व आहे. याच सत्याग्रहाच्या धर्तीवर महाराष्ट्रात अनेक सत्याग्रह केल्याचे दिसून येते.

संदर्भः

१) आहूजा राम, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन, जयपूर एवं नई दिल्ली २००२, पृ. १३

२) मून वसंत (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक', उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई, प्रथमावृत्ती १९९०, पृ., १८४

३) आहूजा राम, पूर्वोक्त, पृ. १४

४) मून वसंत, पूर्वोक्त पृ. ०४

५) मून वसंत (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंग व स्पिचेस खंड १', महाराष्ट्र शासन संस्कृती मंडळ, मुंबई, सन २०१०, पृ. १९

६) चौधरी के. के. (संपा.) 'रत्नागिरी व सांवतवाडी जिल्हा गॅझेटियर', मुंबई, गव्हर्नमेंट प्रेस, १९८०, पृ. ४१९

७) बिवलकर, कांबळे झुंबरलाल, 'महाडचा मुक्तीसंग्राम', राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, द्वितीयावृत्ती, ऑक्टोबर १९९६, पृ. २८

८) कित्ता पृ. १५१

९) मून वसंत, हरि नरके (संपा.) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८, भाग १', डॉ. आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ., १११

दि. २६/०४/१२

प्रति,

मा. प्राचार्य,
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य,
महाविद्यालय, पाचल.

विषय: ISSN मध्ये लेख प्रकाशित झालेबाबत.

महोदय,

मी सहयोगी प्राध्यापक प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, यु.जी.सी. प्रमाणित Review of Reserch या एप्रिल महिन्यातील जर्नलमध्ये 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीची फलश्रुती' (Impact factor 5.7631 UIF) हा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे.

तरी सदर लेख माझ्या करिअरच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू
P.Smeshram
प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक
श्री. म. ह. खापणे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, पाचल.

Received
26/04/12

April. 2012

REVIEW OF RESEARCH UGC APPROVED

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीची फलश्रुती

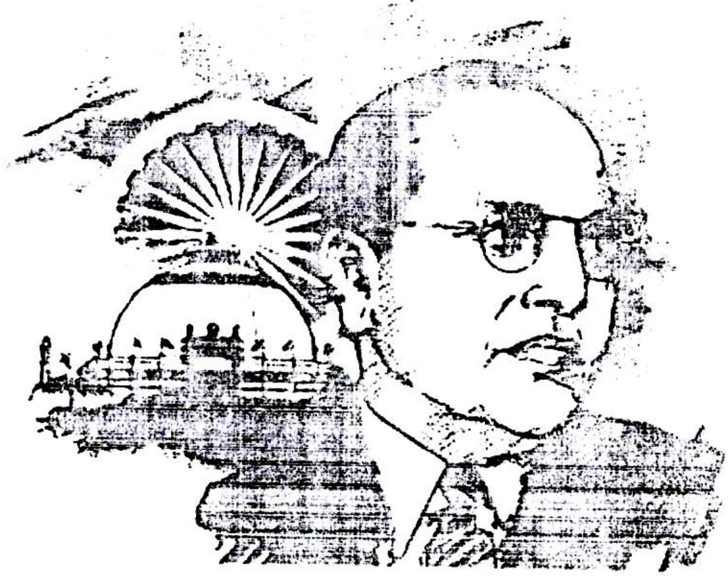

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक, श्री मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय , पाचल .

प्रास्ताविक :–प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत भारतीय समाजाची सरंचना [illegible]
आहे. त्यामुळे समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य [illegible]

India

Ashok Yakkaldevi

Iran

Bijan Goodarzi

Bucharest

Ecaterina

Sri-lanka

Kamani Perera

Associate Editors

Dr. T. Manichander

Sanjeev Kumar Mishra

- MENDALEY
- ENDNOTE
- GOOGLE SCHOLAR
- ZOTERO
- [illegible]
- DRJI

11 Measuring Productivity and Profitability Aspect of Yes Bank
Dr. Manish Seth 61

12 **Self Confidence Profile of Intercollegiate Female Hockey Players of Chhattisgarh** 67
Dr. Baid Chand Prakash and Dr.Bhandeo Milind

13 **Analysis Of Changing Pattern Of Sex Ratio In Shirpur Tahsil-Dhule District (M.S.)** 71
Dr. Pankaj Y. Shinde

14 पोटमारा : एक आकलन
प्रा. डॉ. शारदा वामन मोरे 74

15 डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीची फलश्रुती
प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम , डॉ.यु.मी.गटोड 78

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 7 | APRIL - 2019

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीची फलश्रुती

प्रा. प्रमोद एस.मेश्राम[1] , डॉ.यु.मी.राठोड[2]
[1]सहयोगी प्राध्यापक , श्री.मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय पाचल.
[2]सहयोगी प्राध्यापक , नुतन महाविद्यालय सेलू.

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत भारतीय समाजाची संरचना एका श्रेणीबद्ध व्यवस्थेत केली आहे. त्यामुळे समाजात ब्राम्हण,क्षत्रिय,वैश्य, शुद्र अशी उतरंडीची स्थिती दिसून येते. हिंदू धर्मात अस्तित्वात असलेल्या जातीत स्वत:ला श्रेष्ठ मानन्याची परंपरा आहे. चार वेद, सहा उपनिषदे, अठरा पुराणे,तेवढीच उपपुराणे व दोन महाकाव्ये यामध्ये हिंदुंचे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे.एवढेच नाही तर ती धर्मग्रंथे इश्वरनिष्ठ व इश्वरनिर्मित असल्यामुळे कोणीही त्यांच्या अधिसत्तेला आव्हान देऊ शकत नाही, असे हिंदूंचे तत्त्वज्ञान मानते. हिंदू धर्मातील श्रेणीविरूद्ध समाजरचनेत प्रत्येकाची कर्तव्ये ठरवून दिली आहेत. त्या कर्तव्यानुसार अर्थाजन करण्याची प्रत्येक जातीला मुभा आहे. परंतु या व्यवस्थेतील सर्वात खालच्या शुद्रातील महारांना निश्चीत असा व्यवसाय किंवा अर्थाजन करण्याची साधने उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे शुद्रातील पुर्वाश्रमींच्या महारांचे या व्यवस्थेमुळे परिवर्तन होऊ शकले नाही. बौद्ध धम्माच्या दीक्षेपर्यंत पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांतील महारांची स्थिती दयनीय होती. मात्र बौद्ध धम्माच्या स्वीकारानंतर हळूहळू बौद्धांच्या जीवनात परिवर्तन व्हायला सुरूवात झाली.

महाराष्ट्राचा महार :-

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांतील महार ही जात अतिपुरातन असून ते प्राचीन नागवंशाचे आहेत. नागवंश हा एक प्राचिन वंश आहे. महाराष्ट्र ही नागांची भूमी म्हणून ओळखली जात असे. दक्षिण भारतात ही नागांची अनेक लहानमोठी राज्ये अस्तित्वात होती. प्राचिन काळातील नाग लोकांचे वंशज आजचे महार (बौध्द) आहेत. 'नाग लोक म्हणजेच आजचे महार लोक होत'.[1] ते आपल्या नावापूढे नाग ही उपाधी लावत असत. नाक हा 'नाग' या शब्दाचा अपभ्रंस आहे.

उदा.यशनाक महार, रामनाक, अंबरनाक, सिदनाक, अमृतनाक इत्यादी महार लोक नागवंशीय असून ती स्वत:ला सोमवंशीय म्हणत असत. तेच या भूमीचे मूळ रहिवाशी आणि राज्यकर्ते होते आणि म्हणूनच महारांवरूनच महाराष्ट्र हे नाव रूढ झाले.

महाराष्ट्राच्या उत्पत्तीबाबत एच.एल.कोसारे म्हणतात,'महाराष्ट्र हे नाव ज्या भूप्रदेशाला लावण्यात येते त्या भूभागात नागवंशाच्या महार गणाच्या लोकांनी प्राचीन काळात मोठ्या संख्येने येऊन निरनिराळ्या भागात वसाहती स्थापन केल्या होत्या. इतरही गणांचे लोक या प्रदेशात होते. परंतु त्या सर्वांमध्ये महार नागांचा गण प्रमुख होता. महार गण हा अनेक कुलांचा बनलेला होता. महार गणांच्या लोकांनी जो भूभाग व्यापलेला होता आणि ज्या भूभागाचे स्वामीत्व त्यांच्याकडे होते. त्या प्रदेशाला 'महाराष्ट्र' अशी संज्ञा प्राप्त झाली'[2]

डॉ.दत्तात्रय खानापूरकर यांच्या मते, 'महार हे महाराष्ट्राचे मूळ रहिवासी असून ते एकेकाळी महाराष्ट्राचे राज्यकर्ते होते.[3] एके काळचे राज्यकर्ते व मूळ रहिवाशी असलेल्या महारांना राजकीय पराभवातून अस्पृश्य बनविण्यात आले. अस्पृश्य झाल्यानंतर गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या या समाजाने स्वत:ची वेगळी संस्कृती निर्माण केली. त्यामध्ये महार, मांग व चांभार यांचा समावेश होता. त्यांची संस्कृती स्पृश्य समाजापेक्षा वेगळी होती.

VOLUME - 8 | ISSUE - 7 | APRIL - 2019

पूर्वाश्रमीच्या महारांची समाजातील स्थिती.

हिंदू व्यवस्थेने ठरवून दिलेल्या नियमानुसार अस्पृश्यांतील महारांच्या जिवनाचा चरितार्थ सुरू होता. त्यांनी काय काम करावे व काय करू नये यासाठी नियमांची मोठी मालिका तयार करण्यात आली होती. थोड्याफार फरकाने नियमांचा काटेकोर अंमलबजावणी संपूर्ण भारतात होती. हिंदू व्यवस्थेने अस्पृश्य असल्याचे ठरवून दिल्यामुळे त्या विरोधात कोणालाही जाता येत नव्हते. अशा अस्पृश्यांचे जेवण, पाणवठे, कपडे, गरजेच्या वस्तू सर्व काही स्पृश्यांपेक्षा वेगळे होते. शिक्षा ही व्यक्तीने केलेल्या गुन्ह्याच्या स्वरूपावर अवलंबून नव्हती तर गुन्हेगाराच्या जातीवर अवलंबून होती.

अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने व सावलीने विटाळ होतो अशी भावना समाजात अस्तित्त्वात होती. त्यामूळे देवांच्या मंदिरात प्रवेश नव्हता. शिक्षणाचा अधिकार नष्ट करण्यात आला होता. 'महार वतन' कायद्यानुसार तो महत्त्वाचा बलुतेदार होता. तरिही त्याला गावची व सरकारची इतर कामे करावी लागत असत. सरकारी कामांच्या मोबदल्यात महारांना सरकारकडून 'हाडकी हडोळा' जमिन मिळत असे. ही जमीन सारामुक्त होती. रयतेच्या कामाच्या मोबदल्यात महारांना रोख पैसा मिळत नव्हता, यासाठी त्यांना काही हक्क व मानपान मिळत असत. शिवपूर्वकाळापर्यंत महारांना बावन्न प्रकारचे हक्क प्राप्त झाले होते. 'बावन्न हक्काच्या दोन (महमदशहा, निजामशहा) सनदा मिळाल्यामुळेच महार लोक 'उच्चवर्णीयांच्या सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीत अडकले होते. त्यामुळे बावन्न हक्कांची सनद ही महारांच्या सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीची आणि लाचारीची सनद ठरली.'[4]

खेडेगावच्या इतर वतनदारांप्रमाणे महार हा सुद्धा गावचा वतनदार होता. महार हा गावचा वतनदार असूनही तो गावचा हरकाम्या नोकर होता. त्याच्या कामाचे उत्पन्न मात्र रोख स्वरूपात न देता बलुते व शिळ्या अन्नाच्या स्वरूपात दिले जात होते. त्यामुळे मिळणाऱ्या बलुत्यामध्ये उपजीविका करणे पूर्वाश्रमीच्या महारांना कठीण जात होते. समाजातील अन्यायग्रस्त वागणूक मिळत असल्यामुळे बौद्ध धम्मदीक्षेपर्यंत त्यांचे समाजातील स्थान नगण्य होतो.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची बौद्धधम्मदीक्षा :

डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म पूर्वाश्रमीचा महार कुटुंबात झाल्यामुळे त्यांच्या दु:खाची जाणीव त्यांना होती. सर्वच बाबतीत समाजाकडून अन्याय, अपमान आम्हालाच का मिळतो? यासारखे अनेक प्रश्न त्यांच्या मनात निर्माण होत असत. उच्च विद्याविभूषित असलेल्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील अनेक प्रश्नांबाबत वाचा फोडायला सुरूवात केली. अस्पृश्यांना जिवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेले पाणी मिळत नव्हते. त्यामुळे समाजात जागृती निर्माण व्हावी यासाठी महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह हे सत्याग्रह त्यांनी स्वत: घडवून आणले. त्यांच्या प्रयत्नामुळे अमरावती अंबादेवी मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह, पुणे येथील पर्वती मंदिर सत्याग्रह, मुखेडचा सत्याग्रह, घडवून आणले. तरिही स्पृश्यांच्या मनावर याचा फारसा परिणाम झाला नाही.

13 ऑक्टोबर 1935 साली येवला परिषदेत 'दुर्दैवाने अस्पृश्य हिंदू असा डाग घेऊन मी जन्माला आलो, पण ती गोष्ट माझ्या स्वाधीन नव्हती. तथापी हा नीच दर्जा झुगारून देऊन ही स्थिती सुधारणे मला शक्य आहे आणि ते मी करणारच याबद्दल मुळीच संशय नको. मी तुम्हाला स्पष्टपणे सांगतो की, हिंदू म्हणवून घेत मी मरणार नाही.'[5] 21 वर्षाच्या प्रदीर्घ कालावधीनंतर सामुहिकपणे नागपूर ठिकाणी 14 ऑक्टोबर 1956 साली आपल्या लाखो अनुयायांसोबत बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. त्यालाच नवयान बौद्ध धम्म' समजले जाते.

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी ते फक्त समाजातील उच्चभ्रू समाजापूरते मर्यादित होते. त्यामुळे अस्पृश्यांना अशा स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता आला नाही. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीने संपूर्ण बौद्धांना पूर्वाश्रमीच्या बंधनातुन मुक्त केले. त्यामुळेच बौद्धधम्माचा स्वीकार ही घटना अतिशय महत्वपूर्ण ठरते.

नागपूर व चंद्रपूर येथील सामुदायिक बौद्ध धम्मदीक्षेनंतर मुंबईला धम्मदीक्षेचा सोहळा घ्यावयाचा होता. मात्र केवळ 52 दिवसातच त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले. तरिही भारतातील बौद्धधम्मदीक्षेची चळवळ संपली नाही. महाराष्ट्रातील व इतर भागातील अनेक बौद्ध अनुयायांनी बौद्ध धम्मदीक्षेचे सोहळे महाराष्ट्राबरोबरच देशातही अनेक ठिकाणी घडवून आणले. सर्वाधिक बौद्ध धम्म दिक्षेचे सोहळे महाराष्ट्रातच 1956 ते 1961 पर्यंत घडवून आणण्यात आले. यासंबंधी राम आहूजा म्हणतात, 'यह एक ऐसी घटना है जिसका अनुपात भारत की जनगणना में परिलक्षित होता हैं जिसके अनुसार 1951 मे 1,81,000 बौद्ध, 1961 मे 32 लाख तथा 1981 मे 47 लाख बौद्ध आलेखों में हैं। अकेले महाराष्ट्र मे ही यह कहा जाता है कि 1956 में डॉ.बी.आर आंबेडकर के नेतृत्त्व मे 35 लाख हरिजन बौद्ध धर्म में परिवार्तित हुए।'[6]

बौद्धांच्या जीवनातील समग्र परिवर्तन

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवून अनेकांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. त्यामुळे हिंदूची लोकसंख्या कमी झाली. धम्मदीक्षितांनी आजपर्यंतच्या काळात आपल्या सर्वांगिण स्थितीत परिवर्तन घडवून आणले. या धम्मक्रांतीने भारतातील अनेकांना पूर्वाश्रमीच्या बंधनातून मुक्त केले. बौद्ध धम्मक्रांतीमुळे बौद्धांच्या जीवनात नवीन उर्जा, बळ निर्माण झाले. बौद्ध धम्म स्वीकारल्यामुळे तळागाळातील वंचित माणूस जागा झाला. या चळवळीत बौद्ध स्त्रियांचाही सहभाग उल्लेखनिय असल्याचे दिसून येते. त्यांनी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात अतुलनीय प्रगती केली.

बौद्ध धम्म दीक्षेनंतर खऱ्या अर्थाने शिक्षणामुळे क्रांती होते याची जाणीव बौद्धांना झाली. त्यामुळे उच्च शिक्षण घ्यायला त्यांनी सुरूवात केली. उच्च शिक्षणाची विविध ठिकाणे त्यांनी पादाक्रांत केली. उच्च नोकरी मिळाली. त्यामूळे जीवनाच्या आर्थिक स्थितीत अमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. झोपडीत राहणारा समाज सिमेंट कॉंक्रेटच्या वसाहतीतून राहू लागला. पायी चालणारा समाज मोठमोठ्या स्वत:च्या गाड्यातून फिरू लागला. समाजात नावारूपाला आला.

बौद्धांच्या जीवनातील सर्वात महत्त्वाचे परिवर्तन म्हणजे ज्यांनी हजारो वर्षापासून स्वत:च्या घरामध्ये पूजल्या जाणाऱ्या देव-देवतांच्या मूर्ती, प्रतिमा एका झडक्यात विर्सजीत केल्या. जुन्या सर्व बुरसटलेल्या चालिरीती झुगारून दिल्या. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या बावीस प्रतिज्ञांचे पालन बौद्ध करताना दिसून येतात. बौद्ध संस्कृतीचे प्राचीन स्वरूप आज समाजासमोर आल्यामुळे बौद्ध संस्कृतीचे स्वरूप कळू लागले. त्या-त्या घटनांचे प्रतिबींब आपापल्या घरांमध्ये बौद्धांनी निर्माण केलीत.

'शिका, संघटीत व्हा संघर्ष करा' हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मुल तत्वज्ञान बौद्धांनी आत्मसात केले. मुलांच्या मनामध्ये जीद्द, प्रेरणा व महत्त्वाकांक्षा निर्माण केली. शिक्षित झालेल्या बौद्धांचे प्रमाण इतरांपेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. शिक्षीत झालेल्यांनी केंद्र शासनाच्या, राज्य शासनाच्या अधिकाराच्या जागा प्राप्त केल्या.

पूर्वाश्रमीचा महार बौद्ध झाल्यामूळे समाजातील तिरस्कारयुंक्त, लाचारयुक्त जीवन संपले. धम्मदिक्षेच्या त्रेसष्ठ वर्षानंतर सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. ग्रामीण भागातील बौद्ध समाज स्वाभिमानाचे जीवन जगत आपली प्रगती करीत आहे. अजुनही ग्रामीण भागातील कुटुंबे दारिद्र्याचे जीवन जगत आहेत. अशांसाठी शासनाने विकासाच्या दृष्टीने पर्यायी आर्थिक धोरण राबविण्याची गरज आहे.

सारांश :

1956 च्या बौद्धधम्म क्रांतीने जगाच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात लाखो पूर्वाश्रमीच्या महारांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. ही घटना महारांच्या जीवनातील परिवर्तनाची नांदी ठरली. बौद्धांच्या जीवनामध्ये नव्या संस्कृतीचे अंकूर दिसू लागले. हिंदू धर्मातील अनेक उपक्रम बंद झाले. बौद्धांनी आधुनिक मुल्यानुरूप जीवन जगायला सुरूवात केली. ही धम्मक्रांतीची फलश्रुती आजही अव्याहतपणे सुरू आहे.

संदर्भ :

1) खैरमोडे चां.भ.'डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर, 'खंड पहिला, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ पुणे, चौथा आवृत्ती आक्टोबर 1992 पृ.62
2) कोसारे एच.एल. 'प्राचिन भारतातील नाग', ज्ञानप्रदिप प्रकाशन, नवी शुक्रवारी शिर्के रोड, नागपूर -2 1989 पृ.131
3) एन.एम. 'नवा महाराष्ट्र भाग-2', कुसुम नय्यर नॅशनल इन्फर्मेशन ॲन्ड पब्लिकेशन लि. अपोलो बंदर, मुंबई 1949 पृ.119
4) कठारे अनिल, 'शिवकाळ व पेशवाईतील महारांचा इतिहास', सुगावा प्रकाशन सदाशिव पेठ पुणे, तृतीय आवृत्ती मे 2009 पृ.23
5) मून वसंत, नरके हरी, 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग -1', डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मुंबई 15 ऑक्टोबर 2002 पृ.432
6) आहूजा राम, 'भारतीय समाज, रावत पब्लिकेशन जवाहरनगर जयपूर 2003 पृ.80

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Review of Research

This is to certify that our review board accepted research paper of Dr./Shri./Smt.: प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम, डॉ. यु. सी. राठोड. *Topic:-* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीची फलश्रुती. *College :* सहयोगी प्राध्यापक, श्री मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय ,पाचल. *The research paper is original & innovative it is done double blind peer reviewed. Your article is published in the month of April 2019.*

Laxmi Book Publication's

Laxmi Book Publication

258/34, Raviwar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India
Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435
E-mail: ayisrj2011@gmail.com
Website: www.lbp.world

Authorised Signature

Ashok Yakkaldevi
Editor-in-Chief

प्रति,

दि 12/10/२०२०

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस. बी.एन पुस्तकात मध्ये लेख प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे यांचेमार्फत घेण्यात आलेल्या २१ व्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेतील " महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान " या आशयाच्या पुस्तकामध्ये ' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शैक्षणिक क्रांतीतील दीपस्तंभ " या आशयाचा एक लेख प्रकाशित झालेला आहे .

ISBN No. 978-93-87628-73-8

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

Received
12/10/2020

आपला विश्वासू

PMeshram

प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

21st I... ational Interdisciplinary Conference, Pune

'Contribution of Educationist from Maharashtra of Global Level' &

'Contribution of Padmavibhushan Shri Sharadchandraji Pawar in Various Fields'

२१ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

'महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान'

'पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान'

संपादक

डॉ.स्नेहल तावरे

श्री. संतोष खांडगे

TRUE COPY

SECRETARY

SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PAGHAL

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

Snehavardhan Prakashan : No. 1283

'Contribution of Educationist from Maharashtra of Global Level'
'Contribution of Padmavibhushan Shri Sharadchandraji Pawar in Various Fields'

'महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान'
'पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान'
(समीक्षा - संदर्भ)

Publishers & Printers :
Dr. L. V. Tawre
Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
Pune - 411 030. India
Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
Mobile : 9423643131 / 9075081888
Email : snehaltawre@gmail.com

© S.R.I.

First Edition : 12th December 2019
21th International Interdisciplinary Conference, Pune

Cover By : Santosh Ghongade

Type Setting : Sunita Parnerkar

Printed By : Smita Printers, Pune

ISBN 978-93-87628-73-8

Pages : 80

Price : ₹ 100
$ 2

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

महाराष्ट्राला कणखर नेतृत्व देणारे
आणि
भारतावर कर्तृत्वाची मोहोर उमटविणारे
माननीय नामदार शरदचंद्रजी पवार साहेब
यांच्या
जीवन कार्यकर्तृत्वाला
आदरपूर्वक सस्नेह अर्पण...

- डॉ. स्नेहल तावरे
- श्री. संतोष खांडगे

अनुक्रमणिका

- संपादकीय — डॉ. स्नेहल तावरे, श्री. संतोष खांडगे

१. आकाशाला गवसणी घालणारे साहेबांचे कर्तृत्व

- संजय हुलावळ /७

२. महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान

- सौ.आशा बाळू लबडे / १०

३. मा. शरद पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- अश्विनी पैकीकर / १७

४. पद्मविभूषण मा.शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- सौ. सुरेखा संजय हांडे/१९

५. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- नेहा योगेश भोसले / २५

६. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- शमशाद मुबारक शेख /२८

७. पद्मविभूषण मा. श्री.शरदचंद्रजी पवार साहेब यांचे
विविध क्षेत्रातील योगदान... - पोटे दिलीप धोंडीबा / ३३

८. पदमविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- शहाजी वि.लाखे/३७

९. पदमविभूंषण माननीय शरदचंद्रजी पवार यांचे
विविध क्षेत्रातील योगदान - सौ. वै. स. कोयते / ४२

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

१०. शरद पवार याच शता विषयक कार्य - काकासाहे... / ४८
११. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान
- ज्योती सचिन दुर्ग-भेगडे/५०
१२. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान
- सौ. अनुराधा संभाजी हुलावळे / ५५
१३ शिक्षण महर्षी डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख
- डॉ. मंदा माणिकराव नांदुरकर/ ५७
१४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शैक्षणिक क्रांतीतील दिपस्तंभ - प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम/ ६१
14. Contribution of Hon. Sharadchandraji Pawar Saheb for Maharashtra Socio- Economic Development
- Mrs. Preeti Jangale/65
15. The Versetile Personality
- Rajendra Gulab Waje / 69
16. Contribution of Maharashtra's Educationist at Global Education
- Mrs. Renu Sharma / 73
17. Contribution of Sharad Pawar in various Fields
- Kajal Gaikwad/77

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शैक्षणिक क्रांतीतील दिपस्तंभ

- प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात समताप्रविण परिवर्तन घडवून आणायचे असेल तर समाजातील सर्वांना शिक्षणाची दारे खुली केली पाहिजेत. समाजातील सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी व लोकशाही मूल्ये समाजात रूजविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा अन्य उपाय नाही. याची जाणीव समाजातील अनेक समतावादी विचारांच्या, समताप्रविण सामाजिक अग्रगण्य धुरीणांना झाली होती. ज्यामध्ये बुध्द, कबीर, संत तुकाराम, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादी प्रमुख कार्यप्रविण शैक्षणिक क्रांतीच्या दीपस्तंभांना मानाचे स्थान द्यावे लागेल. यात अजिबात दुमत नाही.

बुद्धांनी ज्ञानाला 'प्रकाश' असे संबोधिले. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला अधिक महत्व दिले. अनेकांनी सामाजिक व शैक्षणिक कार्यात आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र देऊन कृतिशील शैक्षणिक कार्याची आखणी करून त्याची अंमलबजावणही केली.

१) समाजाच्या परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात भगवान बुद्ध, संत कबीर व महात्मा फुले यांना गुरू मानले होते. बुद्धांच्या काळापासून भारतीय समाजात शैक्षणिक क्रांतीची सुरूवात झाल्याचे दिसून येते. बुद्धांच्या काळात देखील सर्वांना ज्ञानार्जन करण्याचा अधिकार नव्हता. हा अधिकार फक्त समाजात उच्चभ्रू वर्गाकडेच होता. विशेष महत्वाचे म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रीय व वैश्य वर्गातील स्त्रीयांना देखील शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. शिक्षणाबाबत ब्राम्हणी धर्मातील या विषम सिद्धांताला बुद्धांनी प्रखर विरोध केला असल्याचे दिसून येते. 'पूर्वी

फक्त ब्राम्हण जात विद्या घेत होती. आम्हाला विद्या शिकता ( ) नाही. आम्हाला विद्या शिकण्याची इच्छा होती, पण ती आम्हाला ब्राम्हणांनी घेऊ दिली नाही. परंतु भगवान बुद्धाने हा दंडक मोडला.'[१] समाजातील सर्वांनाच शिक्षणाचा अधिकार मिळाला पाहिजे असे स्पष्ट मत बुद्धांचे होते. म्हणूनच बुद्धांनी कोणताही जातीभेद न पाळता सर्वांनाच ज्ञान दिले.

पृथ्वीवर जन्मलेल्या सर्वच मानवी समूहाला शिक्षणाची आवश्यकता आहे. त्यांच्या परीवर्तनासाठी प्रत्येक व्यक्तीला ज्ञान घेण्याचा हक्क आहे. शिक्षण ही कुणाची एकाची मक्तेदारी नाही. अशा प्रकारचा सिद्धांत बुद्धांनी मांडला होता. त्यामुळे बौद्ध धम्मातील भिक्खू हे प्रज्ञावंत असल्याचे दिसून येते. धम्माने प्रेरीत झालेल्या बौद्ध भिक्खू संघांनी त्या काळात जागतिक दर्जाची अनेक मोठमोठी विद्यापिठे निर्माण केली होती. ज्यामध्ये तक्षशिला, नालंदा, नागार्जून, विक्रमशिला, उदंतपूरी, रत्नागिरी इत्यादी मोठमोठी विद्यापिठे निर्माण केली होती. त्यामुळे प्राचीन काळात शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात जागृती निर्माण करण्याचे बौद्ध धम्माचे योगदान महत्वपूर्ण आहे, आणि म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'मानवाच्या विवेकबुद्धीला केवळ बुद्धाने आवाहन केले आहे.'[२]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दुसरे गुरू संत कबीर यांनी समाजातील सर्वांना इतरांप्रमाणे शिक्षण मिळावे यासाठी आपल्या दोह्यातून समाजाला क्रांतिप्रविण शैक्षणिक मार्ग सांगितले. ते म्हणतात,

'पोथी पढी पढी जग मऊआ पंडित भया न कोई।
ढाँई अक्षर प्रेम का पढे सो पंडित होई।'[३]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तिसरे गुरू जोतीराव फुले होत. ज्यांनी शिक्षण नसल्यामुळे समाजाची अधोगती झाली असे सांगितले. शिक्षणाचे महत्व सांगताना जोतिबा फुले म्हणतात की,

'विद्येविना मती गेली,
मतीविना नीती गेली,
नीतिविना गती गेली,
गतिविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले,
इतके सारे अनर्थ, एका अविद्येने केले।'[४]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान :

शिक्षणाचे महत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते. समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ते महत्वाचे शस्त्र आहे. म्हणूनच ते म्हणतात की, 'शिक्षणाशिवाय समाजाला तरणोपाय नाही.' १९४६ साली त्यांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून मुंबई येथे 'सिद्धार्थ कॉलेज ऑफ लॉ' आणि 'सिद्धार्थ कॉलेज ऑफ कॉमर्स आणि इकॉनॉमिक्स' अशी दोन महाविद्यालये सुरू केली. याच सोसायटीमार्फत 'मिलिंद महाविद्यालया'ची स्थापना १९५० साली औरंगाबाद येथे केली. या परिसराला नागसेन परिसर असे नाव दिले. मिलिंद हे नाव औरंगाबादच्या महाविद्यालयाला का दिले हे सांगताना स्वत:हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'बौद्धधम्माशी सलग्न असलेले 'मिलिंद' हे नाव महाविद्यालयास देण्याचे दुसरे कारण असे की, विद्या ही अन्नासारखी सर्व मनुष्यास आवश्यक आहे. प्रत्येकाला तिचा लाभ झाला पाहिजे. हा उद्दात विचार पहिल्यांदा उद्धोषित केला असेल तर तो भगवान बुद्धानेच. तेव्हा ज्या असंख्य लोकांना कैक शतके अज्ञानात दडपून ठेवण्यात आले. त्यांना सुविद्य बनविण्याचा प्रारंभ करताना बुद्धाचे अथवा त्याच्या शिष्याचे नाव आठवावे हे स्वाभाविकच आहे.'[५]

१९४६ साली मुंबई येथे स्थापन केलेल्या महाविद्यालयाला सिद्धार्थ हे बुध्दांचे आधीचे नाव त्यांनी का दिले असावे याचे कारण मूळातच हे आहे की, 'प्राचीन काळात बुद्धांनी शैक्षणिक क्रांतीची सुरूवात केली होती.'

अनेक समाजाच्या प्रगतीसाठी अस्पृश्यांतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाविद्यालयाच्या निर्मितीतून खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक क्रांतीला सुरूवात केली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांना १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी बौद्ध धम्माची दीक्षा देऊन अस्पृश्यता एका झटक्यात टाकून दिली. बौद्ध झालेल्या समाजाने शिक्षणाची कास धरली व केंद्र शासनाच्या, राज्य शासनाच्या अनेक महत्वपूर्ण जागा त्यांनी आपल्या बुद्धीने मिळविल्या.

बौद्ध झालेल्या अनुयायावचे साक्षरतेचे प्रमाण १९६१ साली १५.६९ टक्के होते, मात्र २००१ च्या जनगणनेनुसार त्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण ७२.७ टक्के एवढे वाढले असल्याचे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे मूलमंत्र समाजाला देऊन त्यांच्या प्रगतीसाठी पी.इ.एस. सोसायटीची स्थापना केली. परंतु काही लोक असे म्हणतात की, मागासवर्गीयांना शैक्षणिक सवलती मिळाल्यामुळे हे लोक शिकू लागले, परंतु त्यांचे मत योग्य नाही. भारतात अनेक मागासवर्गीय जाती आहेत. त्यांना शिक्षण घेण्याची मनाई नाही. त्यांनाही अनेक सवलती मिळतात. परंतु बौद्धांशिवाय अनेक मागासवर्गीय समाजाची प्रगती झाली नाही. यासंबंधी अनेक प्रकारची उदासिनता त्याच्यांत आहे. परंतु शिक्षणासंबंधी बौद्ध समाज अधिक जागृत असल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या मूलमंत्रामुळेच बौद्ध समाज अधिक प्रमाणात शिक्षणाकडे वळला आहे ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची आहे.

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL PACHAL

शिक्षणामुळे नवनवीन ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावत असल्या [illegible] अनेक साधनांचा उपयोग केल्यामुळे, नवनवीवन पुस्तकांची, नवीन ज्ञानाची निर्मिती होत आहे. थोडक्यात असे की, पुस्तकी ज्ञानामध्ये या समाजाने क्रांती केली आहे. त्यामुळे अनेक महत्वाच्या ठिकाणाहून पन्नास कोटीपर्यंत पुस्तकांची विर्की होत आहे. शिक्षणामुळे माणूस निबुद्ध बनतो. या संबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'उपासमारीने शरीराचे पोष कमी झाल्यास माणूस हीनबल होऊन अल्पायुषी होतो. तसेच शिक्षणा अभावी तो निर्बद्ध झाल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो. अर्थात, मुलाच्या शरीराची आणि बुद्धीची शक्य तेवढी चांगली जोपासना करणे प्रत्येक आईबापाचे कर्तव्य आहे.'६ हे आपल्या उद्धारकर्त्यांचे मत बौद्ध समाजाने स्विकारल्यामुळेच जागतिक दृष्टीकोनातून जीवनाच्या सर्वांगिण अंगात बदल घडून आला आहे.

शिक्षणामुळेच व्यक्तींचे विचार बदलण्यास सुरूवात होते. याची जाणीव निर्माण झाल्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या महाविद्यालयातून लाखो लोकांनी शिक्षण घेऊन अत्यंत महत्वपूर्णरीत्या स्वत:मध्ये बदल घडवून आणला आहे.

सारांश :

प्राचीन काळापासून ज्या समाजाला शिक्षणाची बंदी होती त्या समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक काळात महाविद्यालयाची स्थापना करून शैक्षणिक कार्यात, समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्वपूर्ण योगदान केले. त्यामुळेच शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य समाजाच्या उद्धारासाठी दिपस्तंभासारखे उभे असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-१, उच्च आणि तंत्र विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई, २००२, पृ.५२३
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-३, उच्च आणि तंत्र विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई
३) डॉ. रघुवंशी, 'कबीर एक नई दृष्टी, लोकभारती प्रकाशन', ईलहाबाद, पृ. ४३
४) य. दि. फडके (संपा.), 'महात्मा फुले समग्र वाडमय', महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १९९१, पृ. २४३
५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषण खंड-३, पूर्वोक्त पृ.४५७
६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक', महाराष्ट्र शासन मुंबई, पृ.६६

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

प्रति,

दि १६ जूलै २०२०

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस.एस.एन रीसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, यु.जी.सी. प्रमाणीत Aayushi International Interdisciplinary या रिसर्च जर्नल मध्ये ' **दक्षिण कोकणातील पुर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दिक्षिताचे स्तलांतर "** या आशयाचा रिसर्च पेपर प्रकाशित झालेला आहे .

ISSN 2349-638 x   Impact Factor 6.293

तरी सदर माहिति माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

prof. P.S. Meshram
Research Paper
Shri N.B. Pachalkar
please note and keep in
personal file
[signature]
17.07.2020.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Indian Council of Social Science and Research

(ICSSR)Western Regional Centre, Mumbai

and

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, PACHAL

At/post- Rayapatan, Tal- Rajapur, Dist- Ratnagiri

Email-mhkcollegepachal@gmail.com

Re-Accrediated 'B' Grade by NAAC

Jointly Organized

One Day National Level

Multi Disciplinary Conference

On

"Impact of Migration on Rural and Urban Area in India"

On Saturday 29th February 2020

Dr. K. M. Kotwal

Principal

Dr. A. D. Patil

Conference Co-ordinator

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.73

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr. (Mrs.) Apoorva Arun Marathe	An Overview of Studies on Socio-Economic Implications of Migration And Remittances at Global, National Level Andon Goa	1
2.	Dr. Vidya M. Jirage	Rural - Urban Migration in India	6
3.	Miss Madhuri Sontakki	Impact Of Migration On Rural Urban Area	11
4.	Dr. Prof. Jayashri B. Hanchinmani	Impact and Causes of Migration on Rural Area	14
5.	Dr. K. M. Kotwal	Present Position of Migration in India – Hurdles and Remedies	15
6	Dr.Manasi Manojkumar Kambale	Impact of Migration on Rural Areas	19
7	Prof. Mugdha Atul Kamat	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Empirical Study	22
8	Dr. R. G. Sawant M. S. Bhosale	Migration In India: Causes, Consequences, And Challenges	30
9	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Areain India	35
10	Dr. Babasaheb Vithoba Mali	Causes of Migration	40
11	Prof. Sarika Subhash Rane	Impact Of Migration On Rural And Urban Area In India	43
12	Dr. Geeta Avinash Rashinkar	Impact Of Migration On Urban Area	46
13	Sudarshan Vinayak Thakur	Migration- Impact on Rural and Urban Area	49
14	Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	53
15	Prof. Rasika Suresh Tambe	Impact Of Rural-Urban Migration On Economic Development	58
16	Prof. Kishor Manikrao Waghmare	Impact Of Migration On Professional Skills Among College Librarians In Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad And Mumbai Districts In Maharashtra State	61
17	Mr. Prakash B. Masurkar	Socio-Economic Impact Of Internal Migration On Rural Households In India: A Case Study Of Sindhudurg District	64
18	Dr. Bharat Arvind Tupere	Thrity Umrigar's *'If Today Be Sweet'* is an Expression of Discourse of Migration: A Brief Study	70

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	प्रा. बी. ए. कश्यप	स्थलांतराचा भारतातील ग्रामीण व शहरी भागावरील परिणाम	247
57	प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम	दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर	252
58	श्री सागर प्रभाकर वळंजू	शहरी भागात होणारे स्थलांतरण–जोखीम, आपत्ती व परिणाम	255
59	श्री. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड	भारतातील स्थलांतर एक विदारक वास्तव	260
60	डॉ. राजाराम महादेव थोरात	ग्रामीण स्थलांतराचा भौगोलिक अभ्यास	264
61	प्रा. सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	भारतीय पहिल्या सुशिक्षित पिढीचे स्थलांतर - वास्तव आणि वर्तमान 'फॉर हिअर, ऑर टू गो?' च्या आधारे	270
62	डॉ. संजय पाटोळे	"चौथी क्रांती" कादंबरीमधील भटक्याचे जीवन	279
63	डॉ.बळवंत तुकाराम दाभाडे	मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेले स्थलांतराचे प्रश्न	284
64	डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	कारागीर समाज संस्कृती व भाषा	288
65	प्रा. सचिन शांताराम दहिबावकर	मुंबईतील स्थलांतर आणि पाणीपुरवठ्याचे व्यवस्थापन	291
66	प्रा. दिलीप य. बर्वे	धरणग्रस्तांच्या स्थलांतराची झाडाझडती एक अभ्यास	295
67	डॉ. पांडुरंग गावडे	कैलास दौंड यांच्या कादंबरीतील शेतकऱ्यांचे स्थलांतर	299
68	प्रा. जगदिश पांडुरंग राणे	'झाडाझडती' मधील विस्थापितांचे प्रश्न-एक दृष्टीक्षेप	302
69	श्री जयवंत केशव पाटील	स्थलांतराचा अध्यापकीय दृष्टीकोण एक - अभ्यास	306
70	प्रा. संजय वसंत निंबाळकर .	स्थलांतर का संस्कृति और भाषा पर प्रभाव	311
71	डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण	माइग्रेशन : कहीं खुशी कहीं गम !!	314
72	डा. संतोष रायबोले	संजीव के कथा साहित्य में विस्थापन	318

दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाचल,
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावना :

समाजातील वेगवेगळ्या समूहातील लोकांचे स्थलांतर ही घटना अत्यंत महत्वपूर्ण मानली जाते स्थलांतराची अनेक कारणेसमाजात अस्तित्वात दिसून येतात. स्थलांतर ही प्रक्रिया सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, आर्थिक व भौगोलिक अशा विविध कारणांमुळे घडून येणारी प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते स्थलांतराची घटना मानवाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारी घटना आहे. भारतामध्ये वर्ण व जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये समाजातील खालच्या समूहाची स्थिती अतिशय हलाखीची बनलेली होती. त्यामुळे आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शहरी भागाकडे किंवा काम मिळेल अशा ठिकाणी खालच्या वर्गाला फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करावे लागले.

प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत समाजात स्थलांतराची प्रक्रिया घडून आल्याचे दिसून येते. स्थलांतरामुळे त्या-त्या समाजाची परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू होऊन त्या समाजाचा विकास जरी होत असला तरी त्या भागात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. शहरांची वाढ घडवून आणण्यात स्थलांतराचा वाटा मोठ्या प्रमाणात असतो. त्यामुळे शहरांची लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे चांगले व वाईट परिणाम घडून येत आहेत. देशातील अनेक महत्वाची शहरे शहरीकरणाच्या विळख्यात अडकली आहेत.

स्थलांतराची व्याख्या :

अनेक समाजधुरिणींनी स्थलांतराच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. स्थलांतर म्हणजे काय? हे समजून घेण्यासाठी त्या महत्वाची भूमिका बजावतात.

अ) स्थलांतर म्हणजे विशिष्ट कालावधीत एका भौगोलिक स्थानातून वास्तव्य सोडून त्या स्थानाव्यतिरिक्त इतर प्रदेशात वास्तव्यासाठी जाणे होय.[१]

आ) एका विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतील बदलामुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या अधिवासात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर होय.[२]

इ) स्थलांतर म्हणजे रहिवासात झालेला बदल होय. याठिकाणी स्थलांतरिताच्या व्यवसायात झालेला बदल मान्य नाही.[३]

वरील व्याख्येतून त्या-त्या समाजाने कुठल्याही कारणांसाठी इतर ठिकाणी जाऊन आपला स्वतःचा विकास घडवून आणला. अशा स्थलांतराचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. या स्थलांतरामध्ये आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील/समूहातील दुर्बल मजूर, मागासवर्गीय लोकांचे प्रमाण अधिक आहे.

स्थलांतराची कारणे :

समाजातील लोकांचे समूहाचे स्थलांतर घडून येण्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत असल्याचे मानले जाते त्यामध्ये समाजाची प्रवृत्ती, भौगोलिक, नैसर्गिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक घटकांचे परिणाम स्थलांतरावर होत असतात. स्थलांतर ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते ब्रिटिश काळापासून बेरोजगारीचा प्रश्न समाजात निर्माण झाला, समाजातील अन्यायी पद्धतीच्या जाचाला कंटाळून अनेकांनी ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्वतःचे स्थलांतर केले.

१९८१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील २२.४४ दशलक्ष लोक स्थलांतरित होते. या लोकांनी बिगर आर्थिक घटकांमधून व आर्थिक घटकांमुळे स्वतःचे स्थलांतर केले होते. यासंबंधात लोविस हा शास्त्रज्ञ म्हणतो की, 'ग्रामीण भागातील श्रमिक शहरी भागाकडे केवळ जिवंत राहण्यासाठी स्थलांतर करीत असतात.'

समाजातील अस्पृश्यांची स्थिती :

भारतीय समाजाचा इतिहास संघर्षमय व गुंतागुंतीचा आहे वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे समाजातील अस्पृश्यांचे जीवन नरकयातनेसारखे झाले होते चातुर्वर्ण्य पद्धतीमुळे कामाची विभागणी झाली प्रत्येकाला त्यानुसार कामे देण्यात आली. वर्णव्यवस्थेमुळे समाजात श्रेष्ठ, कनिष्ठाची भावना विकसित झाली. ही व्यवस्था दोषमुक्त होती. वर्णव्यवस्थेप्रमाणेच जातिव्यवस्थाही महत्वाची मानली गेली. या जातींनी समाजाला विभक्त केले. समाजाच्या उतरंडीनुसार कामाची विभागणी करण्यात आली होती. यासंबंधी राम आहूजा म्हणतात, 'गुप्त काल तक जातिव्यवस्था बहुत कठोर हो गई तथा अन्य सभी जातीयों के उपर ब्राम्हणों का वर्चस्व स्थापित हो गया।'[४]

वर्णव्यवस्थाप्रमाणेही जातिव्यवस्था कठोर असल्यामुळे असंतुलित समाजव्यवस्था तयार झाली होती या व्यवस्थेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, हिंदू समाजात हा एक मनोरा आहे व एक-एक जात म्हणजे त्याचा एक-एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, या मनोऱ्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असे त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची आज्ञा नाही.[५]

समाजात अस्तित्वात असलेल्या वर्णव्यवस्थेचा, जातीपद्धतीचा व अस्पृश्यतेचा अभ्यास अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी केला. याच व्यवस्थेचा फायदा घेऊन समाजातील उच्चभ्रू समाजाने अस्पृश्यांवर अन्याय-अत्याचार केले. अशा अस्पृश्य जातींची संख्या ४२५ एवढी होती. अस्पृश्यांनी समाजात कसे राहावे याची एक आचारसंहिताच स्पृश्यांनी तयार केली होती त्यामुळे जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या काळापर्यंत या समाजाला अन्याय-अत्याचाराशिवाय काहीही मिळाले नाही. समाजात अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा भंग केला, तर गुन्हा समजला जात होता. उदरनिर्वाहाची सर्व साधने स्पृश्यांकडे उपलब्ध होती त्यांच्यासारखे उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन अस्पृश्यांकडे उपलब्ध नव्हते त्यामुळे स्पृश्यांनी टाकलेल्या शिळ्या अन्नावर त्यांचा उदरनिर्वाह सुरूहोता. अस्पृश्यांनी कसल्याही प्रकारचा धनसंचय करू नये, असाही नियम होता. अस्पृश्य समाज त्यामुळे कनिष्ठपणाचे जीवन जगत होता. प्रशासकीय व्यवस्थेत त्यांचे योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण होते. सदर समाजाला स्वतःच्या

उदरनिर्वाहासाठी उद्योग व व्यवसाय करण्याची मुभा होती. तसे व्यवसाय किंवा उद्योग अस्पृश्यांना करता येत नव्हते.

अस्पृश्यांच्या प्रशासकीय कामाबाबत महार वतनातून काही जमीन जरी दिली जात असली तरी ती जमीन कसदार नव्हती. महारांनी अनेक प्रकारची समाजाची, गावाची, प्रशासनाची कामे केली जात तरी तो निर्धन होता. चोवीस तास राबूनही त्यांना सुख कधी मिळालेच नाही. कोकणात प्रचलित असलेल्या जातिव्यवस्थेने अस्पृश्यांवर अनन्वित अन्यायअत्याचार केले. ही स्थिती त्यांच्यासाठी असाह्य होती. याही परिस्थितीत ते जीवन जगत होते.

पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांची सर्वांगिण स्थिती दयनीय असल्यामुळेच नाईलाजास्तव त्यांना स्वतःचे गाव सोडून शहरांकडे स्थलांतर करावे लागले. कोकणातील बरीच कुटुंबे मुंबई व इतर ठिकाणी स्थलांतरित झाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाची कास निर्माण केल्यामुळे पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी व बौद्धधम्म दीक्षितांनी शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर केले होते. बौद्धधम्म दीक्षेपूर्वी शिक्षण घेऊन नोकरीनिमित्त ते शहरात जाऊन राहायला लागले. गावच्या स्पृश्य समाजाकडून होत असलेला अन्यायअत्याचार सहन करण्यापेक्षा मुंबईसारख्या ठिकाणी जाऊन मिळेल ते काम करीत असत. राणीची बाग, हॉपकीन, म्युनिसीपालिटी, कापड गिरण्या, गोदरेज कंपनी यासारख्या ठिकाणी कामे करायला सुरवात केली.

कमी शिकलेल्या पूर्वाश्रमीच्या अनेक लोकांनी ब्रिटिशांची नोकरी पत्करून, सैनात मोठमोठ्या पदांवर कामे केली. कोकणातील १०३० लोक ब्रिटिशांच्या सैन्यामध्ये नोकरीला होते. आजही कोकणातील प्रत्येक कुटुंबातील एक तरी माणूस नोकरिनिमित्त शहराच्या ठिकाणी वास्तव्यास होते.

सारांश :

स्पृश्य समाजाच्या अन्यायकारक वर्तवणुकीमुळे अस्पृश्यांना फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित व्हावे लागले. ही स्थलांतराची प्रक्रिया त्यांच्या विकासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक जीवनात महत्वाचे परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. या लोकांनी व्यवसायात आपली नैपुण्यता निर्माण केली. खाजगी व सरकारी अशा दोन्ही प्रकारच्या नोकऱ्या त्यांनी स्वीकारल्या आहेत. स्थलांतरामुळे त्यांचा जीवन जगण्याचा स्तर लक्षणीय उंचावला आहे.

संदर्भ :

१) अहिरराव वा. र.,'लोकसंख्या', निराली प्रकाशन, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे, पृ. २२८
२) मेहता बी. सी. व कोही अनुज, 'रूरल टू अर्बन', डे................मायग्रेशन मॉडेल, राजस्थान, १९९१, पृ. ८७
३) थेरोडोर कॅपोली, 'द सोसालाजी ऑफ वर्क', द युनिव्हिसिटी ऑफ मीन्नेसोना प्रेस, १९९१, पृ. ११
४) आहूजा राम, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन जयपूर, २००२, पृ. १४
५) मून वसंत (संपा.),'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक', उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्रथमावृत्ती १९९०, पृ. ०४

प्रति,

दि १९ / १० /२०२०

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस.एस.एन रीसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, यु.जी.सी. प्रमाणीत Studies in Indian Place Names , U. G. C. Care Listed Journal या रिसर्च जर्नल मध्ये ' पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांच्या व बौद्धांच्या वांडमयीन साहित्याची समाजाभिमुखता " या आशयाचा रिसर्च पेपर प्रकाशित झालेला आहे .

ISSN 2394 – 3114 Impact Factor 4.56

U. G. C. Care Listed Journal

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

Received
19/10/2020

Rayat Shikshan Sanstha's

ABASAHEB MARATHE ARTS & NEW COMMERCE, SCIENCE COLLEGE , RAJAPUR

Vikhare-Gothane, Rajapur. Dist- Ratnagiri (Maharashtra) 416 702

(Accredited at 2.73 CGPA 'B+' Grade by NAAC)

Faculty of Arts & IQAC

Organize

One Day Interdisciplinary National Seminar on

21st Century : Literature, Society, and Environment

Saturday, 14th March 2020

Certificate

This is to certify that Prof./~~Dr.~~/ Shri./ ~~Smt.~~ Pramod S. Meshram

of M.H. Khapane college, Pachal has participated as Chief Guest / Resource Person/ Chair Person/Member of Organizing Committee in One Day Interdisciplinary National Seminar on **21st Century : Literature, Society, and Environment** held on Saturday, 14th March 2020 Organized by Faculty of Arts & IQAC and Presented a paper entitled पूर्वभिमीच्या अस्पृश्यांच्या व बौद्धांच्या वाङ्‌मयीन साहित्याची समाजाभिमुखता

Prof. Dr. G. D. Harale	Prof. Dr. B. P. Naik	Prof. Dr. A. P. Ubale	Dr. P. G. Pawar
Co-Convenor	Co-Convenor	Co-ordinator	Principal

Rayat Shikshan Sanstha's

Abasaheb Marathe Arts and New Commerce, Science College, Rajapur.

(VikhareGothane) Dist. Ratnagiri (Maharashtra)

Faculty of Arts

In Collaboration with IQAC

Topic: -'21st Century: Literature, Society and Environment.'

Date: 14th March 2020

Editorial Board -

Chief Editor - Prin. Dr. P.G. Pawar

Convener – Prof. Dr. A. P. Ubale

Co Convener – Prof. Dr. B. P. Naik

Co Convener – Prof. Dr. G. D. Harale

Treasurer - Prof. K. I. Mulani

Organizing Secretary - Prof. Mr. A. A. Londhe

Review Board –

Prof. A. S. Mali

Prof. Dr. O. P. Maurya

Index

Sr. No.	Title of Articles and Authors	Page No
1.	**तर्कसंगत भावनिक उपचार पद्धती : विधी आणि उपयोजन** *श्री नरोटे गोरक्ष लक्ष्मण*	01-05
2.	**भारतातील चिरंतन विकास व पर्यावरण** प्रा. बी. आर. नदाफ	06-09
3.	**वारांगणांच्या व सर्वसामान्य स्त्रियांच्या मुलांच्या सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास** पर्वत प्रदिप कांबळे	10-16
4.	**कलम ३७० व ३५अ आणि जम्मू-काश्मीरची स्वायत्तता** **श्री.** साके लक्ष्मण वैजेनाथ	17-22
5.	**मूकनायक: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. सावंत जयपाल चंद्रकांत	23-28
6.	**CHECKLIST ON AVIAN DIVERSITY OF NISHAN TALAV, TALUKA-VENGURLA. (MAHARASHTRA)** G. H. Kawale[1], N. N. Ugale[2], P. D. Natekar[3], H. A. Parab[4]	29-34
7.	**A JOURNEY OF INDIAN WOMAN AGAINST PATRIARCHY WITHIN: A SPECIAL REFERENCE TO MEENA KANDASAMY'S POETRY** Dr. Jadhav N. L	35-37
8.	21 व्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय संबंध : भारत आणि दक्षिण आशिया प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	38-45
9.	**CLIMATE CHANGE AND IMPACTS ON INDIA** Dr. Anil V. Sawant	46-48
10.	**A STUDY ON DEVELOPMENT OF INDIAN FINANCIAL SYSTEM** Prof. Suresh J.Patil[1] Swapnali Hanamant Mahagavakar[2]	49-53
11.	**GLOBAL ECONOMIC CRISIS IN 21ST CENTURY AND INDIAN ECONOMY** Dr. Santosh Barale	54-58
12.	सोलापूर जिल्हयातील कर्त्या व बिगर कर्त्या लोकसंख्येतील बदल अभ्यासणे **प्रा. डॉ. महेंद्र गजधाने**	59-62
13.	**पर्यावरणाचे स्थायी विकास** Dr. B.S.Patil	63-67
14.	**ENVIRONMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT** Mr. Talib Najir Mulla	68-78
15.	**TRENDS AND SPATIAL PATTERN OF MEDICAL FACILITY IN SOLAPUR DISTRICT: A GEOGRAPHICAL ANALYSIS** Dr. Bhosale Govind Jalindar	79-84
16.	**DEVELOPMENT REGIONS OF LIVESTOCK FARMING IN SOLAPUR DISTRICT** Dr. Shivaji Shankar Maske	85-91

17.	**शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोलीमधील ग्रंथालयात क्यु आर कोड (QR CODE) टेक्नॉलॉजीचा वापर** श्री. प्रविण चंद्रकांत कुंभार	92-96
18.	**ICT INITIATIVES OF MHRD: AN OVERVIEW** Supriya M. Nawale	97-102
19.	**ICT IN ACADEMIC LIBRARIES** Shirke Anil Ananda	103-107
20.	**वाचन आजच्या काळाची गरज** सौ. शितल सावंत	108-111
21.	**एकविसाव्या शतकातील शैक्षणिक ग्रंथालय** डॉ.विजयकुमार एन.मुलीमनि	112-116
22.	**हिंदी कहानी साहित्य मे वृध्दावस्था विमर्श** डॉ.संगिता सूर्यकांत चित्रकोटी	117-121
23.	**२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में नारी विमर्श** डॉ. ज्योती गायकवाड	122-124
24.	**मीडिया और भारतीय समाज** डॉ. श्रीकांत पाटील	125-127
25.	**Post-colonial Ghanaian SocietyinA. K. Armah's *The Beautyful Ones Are Not Yet Born*** Santosh Chandrakant Rade	128-132
26.	**Postulation of Love, Separation, Destinyand Reunion in Ravinder Singh's Popular Fiction *I Too Had A Love Story*** Mr. Kshirsagar Rajendra Baban	133-138
27.	**21ST CENTURY AS A MIRROR FOR WOMEN EMPOWERMENT** Dhanshri S. Bhadalkar	139-142
28.	**CHALLENGES OF WOMEN EMPOWERMENT IN INDIAN RURAL AREA: ANALYTICAL STUDY** Prof. Manasi Chandrakant Kawatkar	143-149
29.	**DALIT LITERATURE IN INDIA: AN OVERVIEW** Inamdar M.M.	150-152
30.	**Study of Feminine Sensibility and Female Psyche with Reference to Vijay Tendulkar's *Kanyadaan* and *Sakharam Binder*** Babasaheb Ramdas Kangune	153-158
31.	**समकालीन वाड्.मयीन संस्कृती** प्रा. डॉ. बाळासाहेब आण्णा सुतार	159-166
32.	**महात्मा गांधीजींच्या स्त्रीविषयक विचारांची चिकीत्सा** प्रा.निकम एम.एस	167-173
33.	**जागतिकीकरणाचा प्रभाव असलेली मराठी कविता** प्रा. अनिल प्रभाकर उबाळे	174-179
34.	**जागतिकीकरण व मराठी कादंबरी** प्रा. अनिल प्रभाकर उबाळे	180-183
35.	**दलित स्त्रीकवितेची वेगळी फिर्याद** प्रा. डॉ. बाबासाहेब पिरगोंडा नाईक	184-187
36.	**'दलित कविता स्वरुप आणि वाटचाल'**	188-190

	प्रा. डॉ. बाबासाहेब पिरगोंडा नाईक	
37.	**THE INHUMAN PRACTICE OF UNTOUCHABILITY IN DR. B.R. AMBEDKAR'S *WAITING FOR A VISA*** Dr. Syed Nisar Karim	191-193
38.	**21 व्या शतकातील स्त्रीजीवन** प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	194-198
39.	**स्त्रीकोष: एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादाचा नवा चेहरा** प्रा. डॉ. सर्जेराव जाधव, डॉ. संदीप जाधव	199-205
40.	***CHANDALIKA*: REALITY, RELIGION AND ILLUSION** Dr. Manoj B Gadekar	206-208
41.	**THE ROLE OF DALIT LITERATURE IN DALIT MOVEMENT** Dinesh Sitaram Betkar	209-213
42.	मराठी स्त्रियांची आत्मकथने: एक चिंतन डॉ. शहाजी ज. पाटील	214-217
43.	नादिरा बब्बर के नाटकों में सामाजिकता" विजय देवकर	218-221
44.	**भारताच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा विकास आणि श्रीलंका संबंध** प्रा. प्रमोद अरविंद देसाई	222-230
45.	**CHALLENGES AND CHANGING NATURE OF RURAL FAMILY SYSTEM** Prof. Prasad Suresh Bhagwat	231-236
46.	**KRISHI VIGYAN KENDRA: A POWERFUL TOOL FOR DISSEMINATION OF AGRICULTURAL TECHNOLOGY** Prof. Gaurav G. Pawar	237-241
47.	**MUKUL DEVA'S LASHKAR: A GRIPPING TALE OF TERROR, COUNTER TERROR AND TERRIBLE FALL-OUT** Mr. Mali Abhimanyu Sopan	242-244
48.	**TRENDS OF AREA, PRODUCTION AND PRODUCTIVITY OF SUGARCANE IN SOLAPUR DISTRICT: A GEOGRAPHICAL STUDY** Dr. G. D. Harale[1] Prof. K. I. Mulani[2]	245-252
49.	**भारतीय शेतीपुरक व्यवसाय – शेळीपालन** श्री. व्ही. व्ही. कासले	253-255
50.	**महिला सबलीकरणातील मानसिक अडथळे** *श्री नरोटे गोरक्ष लक्ष्मण*	256-261
51.	**साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा व कादंबरीतील नायक व नायिका** आकाश राजाराम चव्हाण	262-268
52.	**CHANGES IN INDIAN FINANCIAL SYSTEM IN 21ST CENTURY WITH SPECIAL REFERENCES TO BANKING SYSTEM** Sudarshan Vinayak Thakur	269-278
53.	**THE ASSESSMENT IMPACT OF SACRED SPACE AND PILGRIMAGE CENTER: A CASE STUDY OF PANDHARPUR** Dr. Bharat Maruti Sule	279-294
54.	**WOMEN EMPOWERMENT AND PRESENT SCENARIO.** Mrs. Roshanara Shaikh	295-300

55.	"एकविसाव्या शतकातील जबाबदार स्त्री व भारतीय संस्कृती." श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील	301-306
56.	EFFECT OF WHATSAPP ON COLLEGE GOING STUDENTS Mr.Yogesh K Kulkarni	307-313
57.	पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांच्या व बौद्धांच्या वाड़मयीन साहित्याची समाजाभिमुखता प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम	314-318
58.	PROBLEMS AND PROSPECTS OF RAJAPUR TALUKA TOURISM SECTOR Dr. Ghansham Harale	319-325
59.	इक्कीसवीं सदी में प्रवासी हिंदी ब्लागरों का योगदान प्रा. संजय वसंत निंबाळकर	326-329
60.	SPATIO-TEMPORAL DISTRIBUTION OF SOCIO-ECONOMIC FACILITIES IN SATARA DISTRICT: A GEOGRAPHICAL ANALYSIS Dr. Magar T.R.	330-345

Studies in Indian Place Names
UGC Care Listed Journal
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-89-March -2020

References:-

1. **https://www.google.com/url?sa=**
2. http://research-advances.org/index.php/RAJMSS

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांच्या व बौद्धांच्या वाङ्मयीन साहित्याची समाजाभिमुखता

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक,

Copyright © 2020 Authors

Studies in Indian Place Names
UGC Care Listed Journal
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-89-March -2020
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावना:

साहित्य हे समाजसापेक्ष असल्याचे मानले जाते. ज्यामध्ये समाजाच्या सुख-दुःखांचे, भावनांचे प्रतिबिंब साहित्यातून प्रकट होत असते. त्यामुळेच 'साहित्य' हे समाजाचा आरसा आहे असे मानले जाते. लेखकानें, साहित्यिकाने जीवनाचे वास्तव अनुभवलेले असते. स्वतःच्या जीवनाचे व समाजाचे वास्तव तो साहित्यकृतीतून मांडत असतो. त्यामुळे कोणतीही साहित्यकृती समाजाभिमुख असल्याचे मानले जाते. त्यामुळेच साहित्याचे समाजशास्त्र समाजशास्त्रज्ञांनी विकसित केले. अनेक पाश्चिमात्य विचारवंतांनी साहित्याचा समाजावर प्रभाव पडल्याचे मान्य केले.

भारतातील प्रारंभिक प्रस्थापित साहित्यातून जीवनानुभव त्यामध्ये आढळून येत नाहीत. अशा प्रकारच्या प्रस्थापित साहित्यातून वास्तविकता दिसून येत नाही, तर त्यामधून काल्पनिकता अधिक प्रमाणात दिसून येते. अशा प्रकारच्या साहित्यामध्ये सामाजिक जीवनाचा अभाव असल्याचे दिसून येते. मात्र बौद्ध व आंबडेकरी साहित्याने प्रस्थापित साहित्याचे सर्व प्रमेय बाजूला सारून समाजातील वास्तवता अतिशय प्रखरतेने साहित्यातून मांडली. आंबेडकरी, बौद्ध साहित्यिकांनी परंपरावादी साहित्याला वेगळी कलाटणी दिली. बौद्धधम्म दीक्षेनंतर बौद्धांमधील अनेक साहित्यिक, विचारवंतांनी वेगवेगळ्या प्रकारची साहित्यिक परंपरा निर्माण करून धम्मदीक्षितांमध्ये वैचारीक व मानसिक परिवर्तन घडवून आणले. पूर्वाश्रमीचे अस्पृश्य बौद्ध झाल्यानंतर सर्व क्षेत्रातील परिवर्तनाबरोबरच साहित्यामध्येही परिवर्तन घडवून आणले.

बौद्ध, आंबेडकरी साहित्याने जागतिक साहित्यात मानाचे स्थान निर्माण केले. बौद्ध धम्माच्या स्विकारामुळे पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांमध्ये बौद्ध झाल्यानंतर एक वैचारिक जाणीव निर्माण झाली. अशा बौद्धांनी बौद्ध धम्माच्या दृष्टीकोनातून वैचारीक तत्वज्ञान व मूल्ये यांचा विचार करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान आपल्या साहित्यातून मांडायला सुरूवात केली.

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व साहित्याचे स्वरूप-

प्राचीन ते बौद्ध धम्माच्या स्विकारापर्यंत पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांचे जीवन अतिशय दारिद्र्यमय होते. अधिकारशून्य जीवन जगत असताना त्यांनी आपल्या समाजाच्या प्रगतीसाठी व उन्नतीसाठी साहित्याची निर्मिती केली. निवडक, मोजकेच साहित्य जरी असले तरी त्यात समाजाबद्दलची तळमळ होती. या सर्वांनी महात्मा फुलेंकडून प्रेरणा घेऊन स्वतःचे पुरोगामी साहित्य निर्माण केले. ज्यामध्ये गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, विठोबा रावजी मून संतपंडे, किसन फागू बनसोड, कालीचरण नंदा गवळी, गणेश अक्काजी गवई, ग. म. ठवरे इत्यादी समाजसेवकांनी आपल्या लेखणीतून साहित्याची निर्मिती केली.

- **गोपाळबाबा वलंगकर –**

Copyright © 2020 Authors

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-89-March -2020

कोकणातील रावढळ गावचे ते रहिवाशी होते. ब्रिटिश सरकारच्या पलटणीतून १८६६ साली हवालदार म्हणून निवृत्त झाल्यानंतर अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याला त्यांनी सुरूवात केली. कथा, किर्तने करून समाजात जागृती निर्माण केली. याशिवाय सुधारक व दिनबंधुसारख्या वृत्तपत्रातून लिखाण करून अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. 'विटाळ विध्वंसन' नावाची पुस्तिका प्रसिद्ध करून समाजात जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. या पुस्तिकेतून प्रस्तापित हिंदू धर्मातील देव, धर्म, रूढी, परंपरा आणि संस्कृतीला धक्का देण्याचे सर्वप्रथम कृतीयुक्त कार्य त्यांनी केले. अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी त्यांनी 'अनार्य दोष परिहारक समाज' नावाची संस्था स्थापन केली. मुंबई प्रांतातील या पहिल्या संस्थेच्या कार्याचा गौरव करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की, 'अस्पृश्योन्नतीची चळवळ सर्वप्रथम सुरू करण्याचा मान कोकण प्रांतातील या संस्थेला आहे.'[१]

गोपाळबाबा वलंगकरांच्या कार्याचा उल्लेख करताना डॉ. गंगाधर पानतावने म्हणतात की, 'गोपाळबाबांनी आणखी एक महत्वाची बाब केली ती म्हणजे त्यांनी अस्पृश्यांतील सर्व जातींना संघटित करून, सामुहिक रीतीने गुलामीत जीवन कंठण्यास बाध्य करणाऱ्या धर्मशास्त्रांचा, रूढींचा आणि परंपरांचा निषेध करण्यास प्रवृत्त केले.'[२] विटाळ विध्वंसनच्या माध्यमातून त्यांनी खऱ्या अर्थाने हिंदू समाजाचे आत्मघातकी स्वरूप समाजासमोर आणले. या विटाळ विध्वंसनातून ते हिंदूंना प्रश्न विचारतात की, 'मंत्रांनी ब्रहमहत्या व गोहत्येचे पाप नष्ट होते, मूर्तीत देव येतात व जातात, वांझ स्त्री पुत्रवती होते, शत्रू मरतात, मृत स्वर्गात जातात, प्रेत जिवंत होते असे अदभूत घडत असेल तर महारास पवित्र व शुद्ध करण्याचे सामर्थ्य मंत्रात कसे नाही.'[३] अशी परखड समिक्षा वलंगकरांनी आपल्या पुस्तिकेतून केल्याचे दिसून येते. त्यांनी केलेल्या कार्यामुळेच एका नवीन कालखंडाला सुरूवात झाली.

- **शिवराम जानबा कांबळे –**

शिवराम जानबा कांबळे यांच्या अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याचे प्रेरणास्थान महात्मा जोतीबा फुले होते. त्यांनी 'सोमवंशीय मित्र' मासिक सुरू करून समाजात जागृतीचे कार्य केले. या वृत्तपत्रातून मुरळ्या सोडण्याच्या प्रथेविरूद्ध बहुपत्नीत्वाच्या चालीविरूद्ध, दारूच्या व्यसनाविरूद्ध, अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी त्यांनी लेखन केले. यासंबंधी डॉ. निकुंभे म्हणतात की,'या अल्पशिक्षित व्यक्तीने परिश्रमाची तमा न बाळगता, आयुष्यभर समाजोद्धारासाठी प्रयत्न केले. अस्पृश्य समाजावर होणारा अन्याय-अत्याचार शासन दरबारी मांडला. फक्त समाजाचे दोषच दाखविले नाहीत, तर ते दूर करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. समाजाला सुज्ञ व संघटित करून समानतेच्या हक्कांसाठी संघर्ष करण्यास प्रेरित केले.'[४]

Copyright © 2020 Authors

ISSN: 2394-3114

Vol-40-Issue-89-March -2020

- **किसन फागू बनसोड –**

किसन फागू बनसोड यांनी अस्पृश्य समाजात जागृती घडवून आणण्यासाठी विदर्भात अतुलनीय कामगिरी केली. अस्पृश्यांच्या प्रगतीसाठी 'सन्मार्गबोधक निराश्रीत समाज' नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत ग्रंथालय उघडले. 'चोखामेळा मुलींची शाळा' उघडली. मुद्रण छापखाना उघडला. वृत्तपत्रातून समाजाची प्रगती करण्यासाठी लेखन केले. 'विटाळ विध्वंसन' आणि 'मजुरपत्रिका' आपल्या छापखान्यातून प्रकाशित करून त्यात परिवर्तनवादी लेख लिहिले. याबाबत डॉ. निकुंभे म्हणतात की, 'बनसोड यांनी त्या काळात ज्ञानप्रकाश, काळ, सुबोधपत्रिका, केसरी इत्यादी वृत्तपत्रातून वैचारीक लिखाण केले होते. याशिवाय प्रहसन, काव्य आणि नाटकातून समाजाचे प्रबोधन केले. त्यापाठिमागे अस्पृश्योद्धाराची तळमळ दिसून येते.'[५]

अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळीत अनेकांनी वेगवेगळ्या साहित्यातून समाजाचे प्रबोधन केले. बौद्ध धम्माच्या स्विकारापूर्वी अण्णाभाऊ साठे, भीमराव कर्डक, राजानंद गडपायले, वामनदादा कर्डक व काही लेखकांनी डॉ. आंबेडकरांचे कार्य व चळवळ समाजात पसरविण्याचे कार्य केले. परंतु त्यावेळी साहित्याची चळवळ दलितांमध्ये निर्माण झाली नव्हती. १९२० साली अस्पृश्यांची चळवळ स्वतःच्या हातात घेऊन समाजासाठी मूकनायक व बहिष्कृत भारतातून निद्रिस्त समाजाला खऱ्या अर्थाने जागृत करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. १९५६ पूर्वी अस्पृश्यांनी साहित्याचे फारसे लेखन केले नव्हते.

२) बौद्ध व आंबेडकरी साहित्यातून समाजाचे प्रबोधन –

महात्मा फुलेंनी समाजात वाचन संस्कृती रूजावी यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. त्यासंबंधी ते म्हणतात,

'थोडे दिन तरी मद्य वर्ज करा। तोच पैसा भरा।। ग्रंथासाठी'

ग्रंथ वाचतांना मनी शोध करा। देऊ नका थारा।। वैरभावा'[६]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा १४ व १६ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर व चंद्रपूर येथे दिली. थोड्या कालावधीतच त्यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन बौद्धांनी स्वतःमध्ये वाचनसंस्कृती रूजवली. एकेकाळी शिक्षणापासून वंचित असलेला समाज ज्ञानपिपासू झाला. शैक्षणिक क्रांतीमुळे विचारांची प्रगल्भता विकसित होऊन क्रांतीकारी साहित्याची निर्मिती केली. यातूनच वेगवेगळे साहित्य, स्वकथने, कथा, नाटके, तमाशा, जलसा, कव्वाली, बुद्धभीमगीते, विद्रोही साहित्य, बौद्ध-आंबेडकरी साहित्य विकसित केली. अशा प्रकारच्या कला इतर कुठल्याही समाजात आढळून येत नाहीत.

'विशेष महत्वाचे म्हणजे ६ डिसेंबर रोजी मुंबईच्या चैत्यभूमीवर व धम्मक्रांतीदिनी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर लाखो लोक जमतात. परंतु लाखो लोक जमतात ही गोष्ट फारसी महत्वाची नाही, तर त्या दिवशी कोट्यवधी रूपयांच्या पुस्तकांची खरेदी-विक्री होते. या गोष्टीच मूल्यमापन कोणत्या सांस्कृतिक परिमाणाने करणार? हा प्रश्नच आहे.'[७] एवढी वाचनाची आवड बौद्धांनी स्वतःमध्ये निर्माण केली. 'जगात अनेक महापुरूष होऊन गेले. त्यांनी लिहिलेल्या व त्यांच्या जीवनकार्यावर लिहिलेल्या साहित्याची विक्री

Copyright © 2020 Authors

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-89-March -2020

विक्रमी आहे. जगात असे एकही उदाहरण आढळणार नाही की, दोन दिवसात करोडो रूपयांची ग्रंथ संपदा कोणत्याही महापुरूषाच्या नावावर विकली जात असेल.'[८] बौद्धांना आपल्या विचारांचे भाव समजले त्यामुळे त्यांच्यात अधिक परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. आज प्रत्येकांच्या घरांमध्ये अनेक प्रकारची बौद्ध, आंबेडकरी विचारांची, अनेक लेखकांची पुस्तके आढळून येतात. पुस्तकातील विचारांमुळे त्यांच्यात मानसिक परिवर्तन घडून आले.

'आपल्यावरील आणि आपल्या पूर्वजांवरील अन्याय-अत्याचाराची कहाणी कथन करणाऱ्या आंबेडकरी स्वकथनांची व कथांनी संपूर्ण जगाला अचंबित केले. माणूस म्हणून जगणाऱ्या लोकांच्या वाट्याला आलेले दुःख, दारिद्र्य, लाचारी, उपासमार, अपमान, दलित स्त्रियांची अब्रू, मेलेल्या ढोराच्या मांसावर गुजराण, अनन्वित छळ आणि मानसिकदृष्ट्या पगुंत्व लादणे, आदींचे वास्तववादी चित्रण दलित भाषेतून साहित्यात आले. बौद्ध धम्म स्विकाराच्या नवधम्म जाणीवा दलित साहित्यातही उमटू लागल्या.'[९]

बौद्धधम्म दीक्षितांनी साहित्यातून आपले अनुभव मांडायला सुरूवात केली. एवढा बौद्धधम्म दीक्षेचा प्रभाव अनेक साहित्यिकांवर पडल्यामुळे अशा साहित्याची निर्मिती झाली. या सर्वांच्या पाठीमागे मुख्यतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचीच प्रेरणा होती. त्यामुळे अनेक साहित्यिकांनी परिवर्तनवादी बौद्ध साहित्य, आंबेडकरी प्रेरणेचे, फुलेंचे साहित्य निर्माण केले. 'आंबेडकरी प्रेरणेच्या या साहित्याने फक्त विद्रोहाचे सुरूंग पेरले नाहीत, तर माणसाला केंद्रबिंदू मानून बुद्ध विचारातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या तत्वत्रयींचा हिरिरिनं पुरस्कार केला. हजारो वर्षांपासून ठराविक मोजमाप घेऊन चाललेली मराठी साहित्य विश्वाची चौकट आंबेडकरी प्रेरणेच्या साहित्याने उद्धवस्थ करून टाकली. साहित्य म्हणजे केवळ मनोरंजनासाठी कल्पनेच्या जगात भराऱ्या मारणं नाही, तर माणसाचं जगणं चितारतं, त्याच्या वेदनेवरचा उपाय सुचवतं तेच खरं साहित्य.'[१०]

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य समाजाने निर्माण केलेले साहित्य 'दलित साहित्य' म्हणून नावारूपाला आलं. मात्र बौद्धधम्माच्या दीक्षेनंतर बौद्धांनी या 'दलित साहित्याला' आक्षेप घेतला. त्यामुळे अलीकडच्या काळात 'आंबेडकरी साहित्य' असेच संबोधण्यास येऊ लागले. या आंबेडकरी साहित्याने अनेक प्रकारचे साहित्य निर्माण करून बौद्ध समाजात वैचारीक, मानसिक परिवर्तन घडवून आणत असल्याचे दिसून येते.

सारांशः

संपूर्ण देशातील अनेक बौद्ध, आंबेडकरी विचारवंतांनी, साहित्यिकांनी वेगवेगळ्या साहित्याची निर्मिती केली. ज्या समाजाला शिक्षणाची दारे बंद होती, त्या समाजाला शिक्षण मिळू लागल्यावर मानसिक गुलामगिरीची शृंखला तोडून शब्दांच्या माध्यमातून आपले दुःख, दैन्य, दारिद्र्य व सामाजिक विषमतेची दाहकता शब्दांतून अभिव्यक्त करू लागल्या. आज बौद्ध समाजामध्ये कलावंत, लेखक, कवी, पत्रकार, नाटककार, कलाकार, संगीतकार म्हणून आपपल्या वैशिष्ट्याने स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे व करीत आहेत. त्यांच्याच साहित्यामुळे समाजाचे प्रबोधन होऊन बौद्ध समाज गुलामगिरीमुक्त जीवन जगण्याचा

Copyright © 2020 Authors

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-89-March -2020

प्रयत्न करीत आहे. आंबेडकरी प्रेरणेच्या साहित्यिकांनी ब्राह्मणवादाचा प्रभाव झुगारून देऊन ब्राह्मणवादी प्रवृत्तीचा देखील तिरस्कार केला आहे.

संदर्भ:

१) डॉ. निकुंभे सि. एच., 'समाजप्रबोधनकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, प्रथमावृत्ती, १४ एप्रिल २००५, पृ. १३
२) डॉ. पांनतावणे गंगाधर, 'पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, व्दितीयावृत्ती, १९९६, पृ.२३
३) कित्ता, पृ., २४
४) डॉ. निकुंभे सि. एस. पूर्वोक्त, पृ. २०
५) कित्ता, पृ. २९
६) फडके य. दि. (संपा.), 'महात्मा फुले समग्र् वाड्मय', महाराष्ट्र राज्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई, पाचवी आवृत्ती १९९१, पृ., ५५०
७) कराडे जगन्नाथ (संपा.), 'धम्मक्रांतीची फलश्रुती', तक्षिला प्रकाशन, महर्षि नगर, पुणे, प्रथमावृत्ती १४ ऑक्टोबर २००६, पृ. १४७
८) सानप किशोर, 'धम्मक्रांतीचा दलित साहित्यावर प्रभाव', दैनिक सकाळ, दीक्षा विशेषांक, ऑक्टोबर २००६, नागपूर, पृ. ११८
९) अहिरे गंगाधर (संपा.), 'समता संगराची पन्नास वर्षे', सम्यक प्रबोधन सभा, नाशिक, प्रथमावृत्ती, १४ ऑक्टोबर २००६, पृ. ११५

Copyright © 2020 Authors

प्रति,　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　दि १९ / १० /२०२०

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस.एस.एन रीसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, यु.जी.सी. प्रमाणीत Ajanta Peer Reviewed Referred and U. G. C. Listed Journal International Multidisciplinary या रिसर्च जर्नल मध्ये ' भारतातील सामाजिक जीवन व मानवी हक्क " या आशयाचा रिसर्च पेपर प्रकाशित झालेला आहे .

ISSN 2277 - 5730　Impact Factor 6.399

U. G. C. Referred Journal No. 40776

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

PSMeshram

प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

ISSN - 2277 - 5730
Volume - IX, Issue – II, April - June - 2020
Impact Factor 2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रमोद एस. मेश्राम

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

भारतातील सामाजिक जीवन व मानवी हक्क

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan,
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com,

Vidyawardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule (Maharashtra)

Department of Political Science

Organising

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL WEBINAR ON

CHALLENGES AND SIGNIFICANCE OF HUMAN RIGHTS IN PRESENT SITUATIONS

Certificate

This is to certify that **प्रमोद एस. मेश्राम, सहयोगी प्राध्यापक, श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.** has participated / presented research paper entitled **"भारतातील सामाजिक जीवन व मानवी हक्क"** in the one day Multidisciplinary National Webinar on **"CHALLENGES AND SIGNIFICANCE OF HUMAN RIGHTS IN PRESENT SITUATIONS"** organised by Department of Political Science, Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (Maharashtra) on 27 July 2020.

His/her paper has been published in **UGC Referred Journal No.- 40776 - Ajanta - 2277 - 5730 with Impact Factor - 6.399**

Convener
Dr. Santosh S. Khatri
Dept. of Political Science

Chief Organiser
Dr. Shubhada G. Thakare
Principal,
Head of Dept. of Political Science

CO-ORDINATORS

Dr. V. M. Bhujade | **Dr. P. R. Pawar** | **Prof. R. R. Gavit**

Dr. S. C. Amrutkar | **Dr. S. G. Joshi**

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I / HINDI

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानवी अधिकाराचा वापर करुन बनविलेल्या डिजिटल जाहीराती **प्रा. इंद्रजित नितीनराव बंगाळे**	१-५
२	कोरोना महामारी आणि मानवी हक्क : प्रवासी मजुरांच्या विशेष संदर्भात **डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव**	६-११
३	भावनांद्वारे मानवी हक्कांचा जाहिरातीमध्ये सकारात्मक वापर **प्रा. कृष्णा गणपत सावंत**	१२-१६
४	भारतीय राज्यघटना व मानव हक्क **प्रा. सुर्यवंशी मच्छिंद्र मारूती**	१७-२१
५	मानवाधिकार व भारतातील सद्यस्थिती **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री** **राकेश भिमराव बोरसे**	२२-२७
६	मानव अधिकार व त्याबद्दल जनजागृतीसाठी केलेले चित्रांकने **रामचंद्र नारायण चौरे** **प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर**	२८-३२
७	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना **प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार**	३३-३७
८	मानव अधिकार **रमेश टी. पावरा**	३८-४२
९	मानवी हक्क आणि अर्थकारण **प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे**	४३-४६
१०	मानवी हक्काची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी **डॉ. शरद जे. मेश्राम**	४७-५२
११	मानवाधिकारांचे भौगोलिक दृष्टीने अध्ययन **प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी**	५३-५७
१२	एकविसाव्या शतकात मानवाधिकार जाणीव जागृतीत शिक्षणाची भूमिका **प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी**	५८-६५

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मानवाअधिकार बाबत भित्तीपत्रक (पोस्टर) माध्यमातून जनजागृती **विपिन सोनावणे** **प्रा. डॉ. शिरीष अंबेकर**	६६-७१
१४	मानवी हक्क आणि आदिवासींची स्थिती **सहा. प्रा. विरेंद्र चव्हाण**	७२-७६
१५	मानवी हक्कांचे ऐतिहासिक महत्त्व **डॉ. भारत एम. राठोड**	७७-८२
१६	चीनच्या मानवी हक्क उल्लंघनाकडे जगाचे दुर्लक्ष होत नाही काय ? **प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते**	८३-८७
१७	मानवाधिकारातील राजकारणाची भूमिका **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री** **संदिप जगन्नाथ वारूळे**	८८-९१
१८	कोवीड १९ आणि मानवी अधिकार **डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी**	९२-९५
१९	भारतातील आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन - एक अध्ययन **प्रा. डॉ. जयेश विक्रम पाडवी**	९६-१०४

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानव अधिकार और कोविड-१९ **डॉ. विद्या शशीशेखर शिंदे**	१-४
२	Challenges and Significance of Human Right **Dr. Binay Kumar Singh**	५-९
३	महामारी की स्थिती में मानव अधिकार विशेष संदर्भ भारत **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री**	१०-१५
४	कोविड-१९ वैश्विक महामारी और मानवाधिकार **Prof. V. K. Gupta**	१६-२२
५	मानवाधिकार : एक विशलेषण **प्रकाश चन्द्र दास**	२३-२७
६	मानव अधिकार एवं राजनीतिक स्थिति **मनीष महन्त**	२८-२९
७	बदलते परिवेश में भारत के सामने मानवाधिकार चुनौतियां व समाधान **आशा राजपुरोहित**	३०-३२
८	मानवाधिकार तथा उसका अवधारणात्मक विकासक्रम **डॉ. गौरव कुमार मिश्र**	३३-३५
९	वर्तमान परिवेश में मानवाधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन **डॉ. शिखा जैन**	३६-३९
१०	भारतातील सामाजिक जीवन व मानवी हक्क **प्रमोद एस. मेश्राम**	४०-४५

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१०. भारतातील सामाजिक जीवन व मानवी हक्क

प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक, श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल.

प्रस्तावना

मानवी जीवनात मानव हा जन्मतः स्वतंत्र असून समाजातील प्रत्येकालाच प्रतिष्टित जीवन जगण्याचा अधिकार भारतातील लोकांना भारतीय संविधानाने दिलेले आहेत.या मानवी हक्कामुळे समाजातील खालच्या स्तरातील समूहांना सूरक्षिततेची हमी मिळाली आहे. असे जरी असले तरी या हक्कांची अंमलबजावणी पूर्णतः होत नसल्यामुळे लोकांना अनेक प्रकारच्या अत्याचारांचा सामना करावा लागत असल्याचे दिसून येत आहे. भारतात मानवी हक्कांची पूर्णपणे अंमलबजावणी झाल्यास अनेक प्रकारच्या अत्याचारांना थांबविता येइल. मानवी हक्कांचा उद्देश नागरिकांना सूरक्षितता प्रदान करणे हा असतो. परंतु इथे कितेकवेळा सरकारकडूनच त्या हक्कांवर गदा आणली जाते. लोकशाही प्रदान देशामध्ये अनेक प्रकारचे भ्रष्टाचार, खून, बलत्कार घडत असताना सरकारच्या राजकीय हस्तक्षेपामुळे नागरिकांच्या हक्कांवर अतिक्रमण होत आहे. कैंद्राप्रमाणे प्रत्येक राज्य सरकारानी मानवी हक्कांचे रक्षण करणे अपेक्षित आहे पण तसे न झाल्यामुळे समाजाला अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसभेने " मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहीरनामा " स्वीकृत करून संमत केला. त्याच्या जाहीरनाम्याच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की, सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतीष्तेचे रक्षण करणे हा जगातील स्वातंत्र, न्याय व शांतता यांचा पाया आहे. जगाच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक महत्त्वाचे बिरूद म्हणून मानवी हक्क संकल्पनेचा उदय झालेला दिसून येतो. येतो. तथापि दुसऱ्या महायुद्धानंतर उदयाला आलेल्या मानवी हक्क संकल्पनेने राष्ट्र-राज्याच्या सीमा ओलांडून हक्कविषयक चर्चा विश्वाला वेगळे परिणाम दिले. आज राष्ट्र राज्याच्या कार्यक्षेत्रातील व्यक्तीला जन्मतःच काही हक्क प्राप्त होतात, ही संकल्पना मान्य झालेली आहे. आज राष्ट्र-राज्याच्या कार्यक्षेत्रातील व्यक्तीच्या मानवी हक्कांबरोबर आपण कोणत्याही, राज्यहीन, विस्थापित व निर्वासितांच्या हक्कांची चर्चा करून शकतो आणि म्हणूनच मानवी हक्कांचे उल्लंघन हा कळीचा मुद्दा बनला आहे. आज एखाद्या राज्यात राज्यात किंवा राष्ट्रात मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत असल्यास राष्ट्रीयत्वच नाही, तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पातळीवर टिकेला सामोरे जावे लागते. मानवी हक्क हे नागरी हक्क, राजकीय हक्क व आर्थिक आणि सामाजिक हक्क समाजाला प्रदान करते. यातील नागरी हक्कांमध्ये समानतेचा हक्क, भाषण स्वातंत्र, देशात कुठेही वास्तव्य करण्याचा हक्क , शांततेसाठी संगठना स्थापन्याचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र, जगण्याचा हक्क संपती जमा करण्याचा हक्क इत्यादी हक्क प्रदान केले जातात. या हक्कांची कायदेशीर

पणे अंमलबजावणी केली तर शासनाच्या परिभाषेत अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांना कदाचित न्याय मिळू शकेल.

मानवी हक्क म्हणजे काय?

कोणत्याही राष्ट्राची प्रतिष्ठा त्याने आपल्या नागरिकांना दिलेल्या हक्कांवरून ओळखली जाते. माणसाला माणूस म्हणून समाजामध्ये वावरण्यासाठी आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यासाठी आणि आपली सर्वांगीण प्रगती व विकास साधण्यासाठी मानवी हक्कांची गरज असते. थोडक्यात असे की, व्यक्तीला कोणत्याही अडथळ्याविना स्वतःचा विकास साध्य करता यावा यासाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे म्हणजे हक्क होय. याचाच अर्थ असा की, मानवी हक्कांची संकल्पना राज्याच्या सीमेपलीकडे जाऊन मानवाच्या वैश्विक हक्काची परिभाषा मांडते. मानवी हक्क संकल्पनेचे गृहितक असे आहे की, 'सर्व मनुष्य मात्र हे समान आहेत, म्हणून त्यांना प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्यासाठी काही समान हक्क उपलब्ध असले पाहिजेत. कोणतीही जात, वंश, भाषा, वांशिकता, धर्म, संस्कृती आणि राष्ट्रीयता यामध्ये भेदभाव न करता स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी काही हक्क उपलब्ध असले पाहिजेत'१.

जगातील सर्व मानव समान आहेत व जगातील सर्व मनुष्यांना काही समान मूलभूत गरजा असतात या दोन पायाभूत गृहितकांवर मानवी हक्कांची संकल्पना उभी आहे. मानवाच्या प्रागैतिहासिक काळापासून हक्कविषयक संकल्पनेचे संकेत मिळतात. 'ज्यामध्ये पश्चिम युरोपातील उरचा नम्मू (उरचा राजा) याने स्थापन केलेली कायदेसंहिता (बी.सी.२०५०), प्राचीन भारतात अशोकच्या काळात नागरी हक्कांची पायाभूत तत्वे निर्माण करण्यात आली. ज्याने कलिंगच्या युद्धानंतर बौद्धधर्माचा स्वीकार करून अहिंसा, सहिष्णुता, पालक, गुरुजन सर्वांप्रती आदर, मैत्रीभाव या तत्वांचा अंगीकार केला. वेद, बायबल, कुराण यामध्येही लोकांची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या सांगितल्या आहेत. आधुनिक काळात अमेरिका व फ्रेंच राज्यक्रांतीने मानवाच्या अभिन्न अशा नैसर्गिक हक्कांची क्रांतिकारी संकल्पना मांडलेली आढळते'२ .

ज्यामध्ये गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्यामध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्वसाहतीकरणाच्या प्रक्रियेने जोर धरल्याने दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका व आशियाई खंडातील अनेक वसाहती स्वंतत्र बनल्या. या बहुतांश राष्ट्रांनी आपल्या राष्ट्रीय संविधानामध्ये लोकशाही शासनप्रणालीचा स्वीकार करून आपल्या नागरिकांना काही मूलभूत हक्क बहाल केले. यातूनच मानवी हक्कांचा पाया रचला गेला.

भारतीय संविधानातील मानवी हक्क

भारतीय घटनेच्या सरनाम्यातच मानवी हक्कांची आधारशिला असणाऱ्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय याप्रती निःसंदिग्ध स्वरूपात बांधिलकी व्यक्त करण्यात आलेली आहे. घटनेच्या विभाग ३ मधील १२ ते ३५ ही कलमे व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांशी संबंधित आहेत. ज्यामध्ये भारतीय सहा प्रकारचे हक्क भारतीय नागरिकांना प्रदान केलेले आहेत.

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग कायदा १९९३ मध्ये स्थापन करण्यात आला. ज्यात नागरीकांच्या जीवित, स्वातंत्र्य, समता व प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याच्या मानवी हक्कांचे योग्य रीतीने संरक्षण केले जाते की नाही हे बघण्यासाठी आयोग महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतो.

भारतातील मानविधकारासंबंधी कळीचे मुद्दे

राज्यघटनेची चौकट असूनही अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांच्या मानवी हक्कावर घाला घालण्याचे काम उच्च वर्गीयाकडून फार मोठ्या प्रमाणावर होत आहेत. भारतात स्थानिक पातडी वर मानवाधिकारांचे उल्लंघन फार मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसते. त्यामुळे या लोकांच्या जीवनावर त्याचे गंभीर परिणाम दिसून येत आहेत. त्यातील महत्त्वपूर्ण घटक पुढीलप्रमाणेः

१) पोलीस, सुरक्षा व लष्करी दले यांच्या दमनकारी कारवायाः

अनेकवेळा शासकीय यंत्रणाकडून निरपराध व्यक्ती व गटांना लक्ष केले जाते. समाजातील विघातक कृतींचा बीमोड करण्यासाठी केवळ लष्करी उपाययोजनांवर भर दिल्यामुळे सामान्य जनजीवन दुरापास्त होते. परिणामी शासकीय यंत्रणा दमनकारी बनून मानवी हक्कांच्या उल्लंघनास जबाबदार असते. अलीकडे अनेक घटनांतून पुढे आलेल्या खोट्या पोलीस चकमकी मानवी हक्कांचे उल्लंघन करताना दिसतात. प्रभावी प्रसार माध्यमे व न्यायव्यवस्था असतानादेखील प्रशासन मानवी हक्कांची अर्थपूर्ण हमी देण्यास अपयशी ठरले आहे.

२) कैद्यांचा छळः

कैद्यांच्या हक्कासंबंधी वेगळा कायदा अजूनही स्वीकारण्यात आलेला नाही. परिणामी असलेली यंत्रणा कैद्यांशी मनमानी व अमानवी स्वरूपाची वर्तणूक देताना आढळून येते.

३) फाशीची शिक्षाः

मानवी हक्कांमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार बहाल केलेला आहे. त्यामुळे अमनेस्टी इंटरनॅशनल या संस्थेच्या मते फाशीची शिक्षा ही मानवी हक्कांच्या कल्पनेशी विसंगत ठरते.

४) स्त्रीविरोधी हिंसाः

स्त्री व पुरुष हे भारतीय घटनेनुसार समान असताना देखील खाजगी व सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रात स्त्रीला समानतेची वागणूक दिली जात नाही. त्यामुळेच स्त्री-भ्रूण हत्या, बालविवाह, लैंगिक छळ-अत्याचार, बलात्कार, हुंडाबळी यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावेच लागते. आधुनिक भारताने जागतिकीकरणाची भूमिका स्वीकारली असली, तरी स्त्रीकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन बदलेला नाही. स्त्रियांना अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. दिवसेंदिवस लैंगिक शोषणाच्या घटनांमध्ये वाढ होतांना दिसून येत आहे. देश्यात प्रत्येक दोन तासाला एक घटना घडून येत आहे. मात्र, अश्या घटना लाजेस्तव त्या स्त्रिया नोंद पोलीसांकडे करीत नाहीत. १६ डिसेंबर २०१२ रोजी दिल्लीत चालत्या बसमध्ये

सामुहिक बलत्कार करून त्या मुलीची हत्या करण्यात आली. भारतात मध्यप्रदेश व दिल्लीत अश्या घटना अधिक प्रमाणात घडून येताना दिसून येत आहे. तरीही इतर प्रदेश्यात अश्या घटना होत नाहीत असा त्याचा अर्थ नाही.

५) दुर्बल घटकांवरील अत्याचारः

भारतीय घटनेने जरी जात, धर्म, लिंग, अस्पृश्यता यांसारख्या सर्व बाबी कालबाह्य ठरवलेल्या असल्या तरी आजही आधुनिक भारतात जातीवास्तव्याचे नकारात्मक, विषम व शोषणकारी परिणामच भोगावे लागत आहेत. ग्रामीण भागात अत्याचार, अन्याय व हालअपेष्टांना सामोरे जावे लागत आहे. ही स्थिती भारत, आज महासत्तेकडे झुकलेला असतानादेखील आजही भारतातील संपूर्ण राज्यात दिसून येते. महाष्ट्रासारख्या पुरोगामी प्रबोधनाची पार्श्वभूमी असलेल्या राज्यात तीव्र पडसाद दिसून येतात. याचे जिवंत उदाहरण म्हणजे खैरलांजी येथे झालेले प्रकरण होय. ही केवळ सामाजिक, आर्थिक वंचितांच्याच वाटेला आलेली दिसते. त्यातही शिक्षणाचा अभाव, कनिष्ठ प्रतीचे काम, बेकारी, दारिद्र्य यामुळे प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगणे अशक्य झालेले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यमत्व वाट्याला आल्यामुळे स्त्रिया लैंगिक शोषणाच्या बळी पडताना दिसत आहेत.

उतरप्रदेश्यातील हाथरस येथील अनुसूचित जातीच्या मुलीवर तेथील नराधमांनी बलत्कार केला. तिचा मृत्यू झाला. हा गंभीर गुन्हा तेथील उच्चभू लोकांनी घडवून आणला हे तेथील सरकारला माहित होते. या लोकांना वाचविण्यासाठी राजकीय हस्तक्षेप फार मोठ्या प्रमाणात झाला. अनेक बातमीदारांना, विरोधी पक्षातिल राजकीय लोकांना त्या पिडीतांना भेटण्यापासून वचित ठेवण्यात आले. ही घटना मानवी हक्कांचे उल्लघन करणारी आहे. संपूर्ण भारतभर या घटनेचा राजकीय लोकांनी , सामाजिक कार्यकर्त्यांनी निषेध केला असला तरी त्या पिडीत लोकांना न्यायाची अपेक्षा असूनदेखील न्याय मिळेल किवा नाही हा प्रश्नच आहे. कारण महाराष्ट्रातील वरील घटना बघितली तर असे दिसून येते की, भंडारा जिल्ह्यातील भोतमांगे कुटुंब न्यायाविना संपला. मग या लोकांना न्याय मिळेलच याची शास्वती देता येत नाही. याचे मुळ कारण राजकीय अनास्था आहे. एवढे निश्चित की, राज्यघटनेची चौकट ही यंत्रणा मोडून काढीत आहे. मानवी हक्कापासून या लोकांचे हणन करीत आहे.

६. बालमजुरीः

भारतातील अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांकडे आर्थिक पाठबळ फार अधिक प्रमाणात नाही. या समुदायातील कित्येक लोक अजूनही दारिद्र्य रेषेच्या खालीच आहेत. अश्या लोकांना भीख मागण्यास प्रवृत्त करणे, बळजबरीने हक्कांचे कामगार म्हणून वाईट कामाला लावणे असे प्रकार सर्हास होतांना दिसून येत आहेत. एका पाहणीनुसार ८७ कामगार हे अनुसूचित जाती जमाती मधील आहेत हे दिसून आले.

बालमजुरी ही एक भारतीय समाजातील महत्वाची समस्या बनलेली आहे. दारिद्र्य, बेकारी, निरक्षरता या समस्यांच्या चक्रातून बालमजुरीची समस्या उद्भवलेली आढळते. कुटुंबात उत्पन्नाचे साधन

नसल्यामुळे व मुलांना शिक्षण देणेही शक्य नसल्यामुळे मुलांना बालमजुरीवर पाठविले जाते. सुशिक्षित समाजही स्वस्त दराने कामगार उपलब्ध होतो म्हणून या प्रथेला खतपाणी घालतो. ही बालमजुरीची प्रथा मानवी अधिकाराचे उल्लंघन करणारी ठरते. तरी आजही यासारख्या समस्या कायदे असूनही पूर्णपणे संपल्याचे दिसत नाही. आजही ही समस्या तीव्र स्वरूपाचीच असल्याचे दिसून येते.

भारताने जागतिकीकरणाच्या रेट्यात पाऊल टाकल्यानंतर जवळपास सर्वच क्षेत्रावर त्याचा कमी-अधिक प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यातच सक्तीच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने झटकलेली आहे. डॉ. आनंद तेलतुंबडे यांच्या मते 'शिक्षणाच्या बाबतीत जागतिकीकरणाच्या चळवळीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर खाजगीकरण, व्यापारीकरण व अभिजातीकरण झालेले आहे. विशेष महत्वाचे म्हणजे खाजगी संस्थांमध्ये जागतिकीरणाच्या कृतीमुळे दलितांना आरक्षणसुद्धा नाकारण्यात आलेले आहे. त्याची झळ अन्य जातीतल्या उतरंडीवरील दुर्बल घटकांना बसेल हे निश्चितच यातून स्पष्ट होते'३ .

'१९९० च्या दशकात जमातवादाची समस्या पुढे आली ज्यामध्ये मुंबईची दंगल (१९९२-९३), गुजरातमधील नरसंहार (२००२) यांसारख्या घटनांनी अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचा प्रश्न ऐरणीवर आणलेला आहे. महाराष्ट्रातील खैरलांजी हत्याकांडाने अत्याचाराची कटू वास्तवता उघडकीस आणलेली आहे'४ . परंतू असे प्रकरण नष्ट केले जातात किंवा त्यांना न्यायचं मिळत नाही हेही वास्तव आहे.

सारांशः

मानवी हक्कांचे हणन होऊ नये म्हणून भारत सरकारने मानवी हक्कांचे संरक्षण करणारा कायदा १९९३ साली संमत केला याच कायद्यानुसार राज्य मानवी आयोग व मानवी हक्क न्यायालये स्थापित करण्यात आलीत. यामार्फत मानवी हक्कांची जपणूक केली जाते असे जरी असले तरी राजकीय हस्तक्षेपमुळे या प्रवर्गातील लोकांना मरेपर्यंत न्याय मिळत नाही. प्रत्येक राज्यामध्ये असी न्यायालये आहेत.

आजही मानवी हक्क आयोगाने अनुसूचित जाती-जमाती यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी जे-जे कायदे केले ते सर्व फोल ठरताना दिसून येतात. जोपर्यंत समाजातील दारिद्र्य, विषमता, अत्याचार, शोषण, धार्मिक व सामाजिक अंधश्रद्धा संपणार नाहीत. तोपर्यंत मानवी हक्कांचे उल्लंघन अधिक ठळकपणे व राजरोसपणे आपल्या निदर्शनास येताना दिसेल, यात तीळमात्र शंका नाही. यासाठी शासनाने त्या गंभीर समस्याकडे तेवढ्याच तीव्रतेने बघण्याची गरज आहे व त्यासंबंधी तसे कठोर निर्णय घेण्याची गरज आहे. केवळ घटनात्मक तरतुदी करून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण होणार नाही, तर त्यासाठी विकास कार्यक्रमांचीही अंमलबजावणी केली जावी नाही तर मिळालेल्या स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ उरणार नाही.

संदर्भः

- कदम ये. ना., '२०व्या शतकातील जगाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १४ मे २००३, पृ. २०३.
- प्रा. कऱ्हाडे, 'जागतिकीकरण व भारतासमोरील आव्हाने', डायमंड प्रकाशन, पुणे, १४ एप्रिल २००७, पृ. ७४.
- कुलकर्णी अ. ना., 'भारतातील स्थानीक स्वशासन', विद्या प्रकाशन, नागपूर, ४ मे २००४, पृ.१०३.
- संपादक मंडळ, एम.पी.एस.सी. राज्यसेवा परीक्षा मार्गदर्शन, पुणे, मे २००५, पृ. ८३.

प्रति,

दि १६ जूलै २०२०

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस.एस.एन रीसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, यु.जी.सी. प्रमाणीत AJANTA International Multidisciplinary या रिसर्च जर्नल मध्ये ' डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर या आशयाचा रिसर्च पेपर जून महिन्याच्या अंकात प्रकाशित झालेला आहे .

ISSN 2277-5730 Impact Factor (SIJF) 6.399

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर

आपला विश्वासू

P S Meshram

प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

prof. P.S. Meshram
Research Papers
Shri N. B. Pachalkar
Please note and keep in
personal file
17.07.2020

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

ISSN - 2277 - 5730

Volume - IX, Issue – II, April - June - 2020

Impact Factor 2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर

Ajanta Prakashan,
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Jawahar Education Society's

VAIDYANATH COLLEGE

Parli Vaijnath, Dist-Beed. (M.S.)

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad affiliated and Department of History, Sociology & Zoology, Vaidyanath College, Parli-Vaijnath organized Two Days National Level Interdisciplinary Online Seminar on

THOUGHTS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR

Certificate

This is to certify that प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम, सहयोगी प्राध्यापक, श्री मनोहर हरी खापणे कॉलेज, पाचल. has participated and presented a paper titled "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर" in the Two Days National Level Interdisciplinary Online Seminar on "Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar" organized by Dept. of History, Sociology & Zoology, Vaidyanath College, Parali-Vaijnath, Dist.-Beed (M.S.) on 06 & 07 June, 2020.

His/her p

aper has been published in UGC Referred Journal No.- 40776 - Ajanta - ISSN - 2277 - 5730 with Impact Factor - 6.399

Dr. B. K. Shep	Dr. R. D. Rathod	Dr. V. B. Gaikwad	Dr. R. K. Ippar
Convener	Convener	Convener	Principal

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शेती आणि शेतकरी विषयक विचारकार्ये **प्रा. डॉ. दशरथ धर्माजी आदे**	१-५
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेउकर यांचे कामगार चळवळी विषय विचार **डॉ. आप्पाराव रामराव वागडव**	६-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडरांची धर्म चिकित्सा **प्रा. डॉ. अप्पाराव चंद्रराव गायकवाड** **प्रा. डॉ. आदमाने भाऊसाहेब बंकट**	११-१७
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पाकिस्तानसंबंधी विचार **प्रा.हिवाळे मधुकर लक्ष्मण**	१८-२२
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल आणि वीज निर्मिती विषयक विचार **डॉ. अरूण योगेश्वर जाधव**	२३-२६
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्थापित समाज समता संघ आणि जातीनिर्मुलन **प्रा. डॉ. किशोर कोंडूबाजी काजळे**	२७-३५
७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेली वृत्तपत्रे **डॉ. अनिल कठारे**	३६-३९
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल **प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे**	४०-४५
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणासाठी योगदान **डॉ. पौर्णिमा शिरिष कोल्हे**	४६-४८
१०	समाजवादासबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भुमिका : ऐतिहासिक मागोवा **प्रा. डॉ. प्रकाश फड**	४९-५२
११	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर **प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम**	५३-५६
१२	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य **प्रा. डॉ. प्रतिभा शंकर घाग - सोनी**	५७-६१
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वर्तमान स्थितीत महिला सक्षमीकरणाबद्दलचे विचार **प्रा. डॉ. रामकुमार एम. प्रधान**	६२-६९

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पाकिस्तानविषयक विचार **संतोष पंढरीनाथ कारभारी**	७०-७३
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री शिक्षण **डॉ. सुनिता हनुमंतराव गित्ते**	७४-७५
१६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रियांबाबतचे कार्य :- एक ऐतिहासिक आढावा **प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे**	७६-८०
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व वसईतीलदलित मुक्ती चळवळ **डॉ. विन्सेंट कैतान डिमेलो**	८१-८६
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रियांबाबत कार्य **प्रा. वनमाला तरकसे (खंडागळे)**	८७-९१
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार : एक अध्ययन **कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे**	९२-९५
२०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयी विचार **प्रा. डॉ. वसंत डोंगरे**	९६-१००
२१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार **रमेश श्रीरंगराव गायकवाड** **डॉ. सविता गंगाधरराव मुंडे**	१०१-१०८
२२	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कुटुंब नियोजन विषयक विचार **प्रा. किशोर शेषराव चवरे**	१०९-११२

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

११. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक, श्री मनोहर हरी खापणे कॉलेज, पाचल.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वात महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे बौद्ध धम्म दीक्षेची चळवळ होय. भारतात त्यांनी सम्राट अशोकानंतर महत्वपूर्ण कार्य केले. म्हणूनच त्यांना आधुनिक काळातील विचारवंत बौद्ध धम्माचे थोर उपासक, बौद्धधम्म प्रवर्तक, पुनरूत्थान, आधुनिक काळातील सम्राट अशोक अशा वेगवेगळ्या उपमांनी संबोधतात. जागतिक दृष्टीकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, धम्मदीक्षा किंवा धम्मचक्र प्रवर्तन अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. कुठल्याही रक्तपाताविना केलेली ती एक सामाजिक क्रांती होती. लाखो अनुयायांनी आपल्या मुक्तीदात्यावर विश्वास ठेवून बौद्ध धम्माचा स्वीकार करणे ही क्रांतीकारक घटना होती.

ज्यांनी-ज्यांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला त्यांनी एका फटक्यात आपल्या पूर्वीच्या परंपरा, तिरस्कारयुक्त जीने, जातीयता, देव-देवस्की सोडून देऊन स्वत:मध्ये परिवर्तन घडवून आणायला सुरूवात केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसमवेत ज्यांनी-ज्यांनी 'नवयान' बौद्धधम्म स्वीकारला त्यांच्यात अनुलनीय परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'महापरिनिर्वाणानंतर'ही 'मी सारा भारत बुद्धमय करेन' या त्यांच्या घोषणेला 'भैयासाहेब आंबेडकरांनी गती देऊन संपूर्ण भारतात 'बौद्धधम्म दीक्षेची' चळवळ सुरू केली. कधिही न संपणारी ही क्रांती आजही लक्ष्मण माने, हनुमंतद उपरे व इतरांनी चालू ठेवलेली असल्याचे दिसून येते.

1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व कार्य

मध्यप्रदेशातील महू येथे 14 एप्रिल 1891 साली भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म झाला. सातारा येथे वास्तव्याला आल्यानंतर त्यांनीही अस्पृश्यतेचे चटके अनुभवलेले होते. यासंबंधी धनंजय कीर म्हणतात, 'अस्पृश्यतेच्या दंशाची जाणीव बाळ भीमाच्या मनाला बालवयातच झाली. बाजारात दुकानदार आईपुढे दुरून कापड टाकताना त्याने पाहिले होते. शालेय जीवनात छोट्या भीमाला अस्पृश्यतेच्या कलकांची जाणीव होऊ लागली. त्याच्या बालमनांवर आघात व्हायला आरंभ झाला.[1] अशी अस्पृश्यता त्यांनी बौद्धधम्म दीक्षेच्या समारंभापर्यंत अनेक प्रकारे सहन केली होती. त्यामुळे त्यांनाही हिंदू समाजातील अस्तित्वात असलेल्या अनेक रूढीपरंपरांचा जवळून अनुभव आलेला होता.

अस्पृश्य समाजाची स्थिती हिंदू समाजात असलेल्या अनेक परंपरामुळे जाचक, नरकयातनेसारखी बनलेली होती आणि म्हणूनच अस्पृश्यांच्या चळवळीनंतर समाजात जागृती निर्माण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1920 पासून सामाजिक, राजकीय चळवळीला सुरूवात केली. त्यासाठी त्यांनी 20 जुलै 1924 रोजी मुंबई येथे 'बहिष्कृत हितकारिणी सभेची' सुरूवात केली.

हिंदू समाजव्यवस्थेने अस्पृश्यांचे जीवन गुलामगिरी, वेठबिगारी, भेदभाव, जातिव्यवस्था यांसारख्या अनेक प्रथांमुळे नरकयातनेसारखे झाले होते. त्यांना 'स्पृश्य-अस्पृश्यतेमुळे खालच्या दर्जाची कामेसुद्धा मिळत नव्हती. त्यामुळे गावात भीक मागून जगण्यापलीकडे दुसरा कोणताच मार्ग नव्हता.'[2] सर्वच ठिकाणी त्यांचा भेदभाव केला जात असल्यामुळे त्यांनीही आपली स्वत:ची वेगळी संस्कृती निर्माण केली होती. गावाबाहेरचे जीनं ते जगत होते. हिंदू व्यवस्थेतील या सर्व बाबींमुळे अस्पृश्य समाजाला सोसाव्या लागणाऱ्या

नरकयातना पाहून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मन उव्दिग्न झाले होते. म्हणूनच त्यांनीही तेवढ्याच प्रखरतेने अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी न्यायाचा, सत्याग्रहाचा लढा सुरू केला.

सी. के. बोले यांच्या मुंबई विधिमंडळातील ठरावानुसार महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाला 19 व 20 मार्च 1927 रोजी सुरूवात केली. ही मानवमुक्तीची सुरूवात होती. 20 मार्च 1927 रोजी आपल्या हजारो अनुयांया समवेत चवदार तळ्यातील पाणी आपल्या ओंजळीने प्राशन करून आम्ही अस्पृश्य नाहीत हे सिद्ध केले. नंतर हा लढा न्यायालयात गेला. या चवदार तळ्याचा निकाल 17 मार्च 1937 रोजी लागला. या निर्णयामुळे चवदार तळे अस्पृश्यांना खुले झाले. यासंबंधात एलिनार झोलियट म्हणतात, 'The mahad satyagraha failed to achieve its specific purpose of the time, but was successful as a rellying point for the internal reform of the Depressed classes and the public expression of their grievances and the stimulation of a sense of Unity.'(3)

या सत्याग्रहाचे दुरगामी परिणाम दिसू लागले. अस्पृश्य समाजात जागृतीची भावना निर्माण झाली. सामाजिक न्यायाच्या लढ्यानंतर धार्मिक क्रांतीला सुरूवात झाली. 2 मार्च 1930 पासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रहाला सुरूवात झाली. हा लढा 1935 पर्यंत सुरू होता. पाच वर्षाच्या संघर्षानंतर 1935 ला सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे नाशिकचे काळाराम मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले झाले. सत्याग्रहाची चळवळ हळूहळू सर्वत्रच सुरू झाली होती. अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह पुणे येथील पर्वती मंदिर सत्याग्रह, मुखेडचा सत्याग्रह व इतरही सत्याग्रह झालेत. आतापर्यंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात अस्पृश्यांनी सनदशीर मार्गाने देवांचे दर्शन घेण्यासाठी सत्याग्रह केले होते. मात्र हिंदू समाजाकडून अस्पृश्यांच्या चळवळींना विरोध झाला होता. त्यामुळे अस्पृश्यांनाही हिंदू धर्मात मानाचे स्थान मिळेल अशी आशा लोप पावली होती. या सत्याग्रहानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हिंदू धर्माप्रती असलेला आशावाद संपला असल्याचे दिसून येते.

2) येवला परिषदेत धर्मांतराची घोषणा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली चालविलेल्या सत्याग्रहामुळे अस्पृश्य समाज जागृत होत होता. सत्याग्रहाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्यांचे मानवीय अधिकार मिळवून द्यायचे होते. परंतु ते स्पृश्यांच्या सनातनी वृत्तीमुळे शक्य झाले नाही. त्यामुळेच या सर्व घटनांचा त्यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम झाला आणि म्हणूनच त्यांच्या मनात धर्मांतराचा विचार बळावत गेला.

13 ऑक्टोबर 1935 रोजी येवला येथे अस्पृश्य वर्गाच्या गेल्या दहा वर्षाच्या चळवळींचा आढावा घेण्यासाठी तसेच माँटेग्यू चेम्सफर्ड सुधारणेच्या दृष्टीने आपले धोरण ठरविण्याच्या उद्देशाने भरविण्यात आली होती. अध्यक्षपदावरून बोलताना ते या परिषदेत म्हणाले, 'दुर्देवाने अस्पृश्य हिंदू असा डाग घेऊन मी जन्माला आलो, पण ती गोष्ट माझ्या स्वाधीन नव्हती. तथापि, हा नीच दर्जा झुगारून देऊन ही स्थिती सुधारणे मला शक्य आहे आणि मी ते करणारच याबद्दल मुळीच शंकाच नको. मी तुम्हाला स्पष्टपणे सांगतो की, हिंदू म्हणवून घेत मी मरणार नाही.'(4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या घोषणेचा सर्वांना आनंद झाला. मात्र या वेळी आपण कोणता धम्म स्वीकारणार हे निश्चित केले नव्हते. या घोषणेचा अस्पृश्यांवर दूरगामी परिणाम दिसून आला. त्यांनी हिंदूचे सण, उत्सव, देवपूजा व त्यांच्या चालीरींतींचा त्याग करायला सुरूवात केली, दुसरा परिणाम असा दिसून आला की, हिंदूनी प्रतिकूल मतं नोंदवायला सुरवात केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या घोषणेनंतर त्या घोषणेचे जागतिक परिणाम दिसून आले. भारतातील खिस्ती, हिंदू, मुस्लीम, बौद्ध धर्मांच्या लोकांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भेटी घ्यायला सुरवात केली. अस्पृश्यांना आपल्या धर्मात घेण्यासाठी सर्वप्रथम खिस्ती लोकांनी जाहीर चळवळ सुरू केली. त्यासाठी लंडनमधील मि. गॉडफ्रे या धर्मप्रचारकाने हजारो पौंड गोळा केले होते. डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या घोषणेचा हिंदूवर असा परिणाम झाला की, 'हिंदू धर्मात व सामाजिक आचार-विचारात कितपत सुधारणा केल्या, तर अस्पृश्य लोक हिंदू धर्मात राहतील, असा अंदाज बांधणारा एक वर्ग हिंदू समाजात उत्पन्न झाला. अस्पृश्यांनी धर्मांतर तर करावे, पण त्यांनी मुसलमान धर्म स्वीकारू नये अशी विचारसरणी व्यक्त करणारा दुसरा सवर्ण वर्ग हिंदूत उत्पन्न झाला.'(5) धर्मांतराबाबत हिंदू समाजात दोन परस्परविरोधी भूमिका निर्माण झाल्या होत्या.

3) मुक्ती कोण पंथे?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येवला येथे केलेल्या धर्मांतराच्या घोषणेला पाठिंबा देणाऱ्या एकूण तीन परिषदा भरवल्या होत्या. त्यामधील 'मुंबई इलाखा महार परिषद' ही अत्यंत महत्वपूर्ण होती. 30 मे 1936 ला ला परिषद भरली होती. सर्वांनी एकत्र जमून धर्मांतरासंबंधी निर्णयात्मक चर्चा करण्यासाठी ही परिषद आयोजित केली होती. त्यामुळे अस्पृश्यांच्या मनात उत्साह होता. याच परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात दोन ठराव पास झाले.

'मुंबई इलाखात्यातील महार जातीची ही परिषद पूर्ण विचारांती असे जाहीर करते की, महार जातीला समाजात समता, स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी धर्मांतर करणे हा एकच उपाय आहे. ही परिषद आमचे एकमेव परमपूज्य पुढारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना निश्चयपूर्वक असे जाहीर आश्वासन देते की, महार समाज सामुदायिकरीत्या धर्मांतर करण्यास तयार आहे.'(6) याच परिषदेतून धर्मांतर का करायचे याची अनेक कारणे सांगितली गेली म्हणून ही परिषद अत्यंत महत्वाची असल्याचे मानले जाते.

4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविध धर्मविषयीचे चिंतन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराच्या घोषणेला विरोध होत होता आणि त्यामुळेच त्यांनी घाई केली नाही. याच काळात त्यांनी भारतातील विद्यमान धर्मांचा अभ्यास करायला सुरवात केली. त्यासाठी त्यांनी ईस्लाम, शिख, ख्रिश्चन आणि बौद्ध धर्मांचा अभ्यास केला. शेवटी बौद्ध धर्मांकडे त्यांचा अधिक कल दिसू लागला. यासंबंधी 6 जून 1950 च्या कोलंबो येथील भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,'जगातील सर्वधर्मांचा मी अभ्यास केला आणि आज शेवटी एका अपरिहार्य निर्णयापर्यंत येऊन पोहोचलो आहे. बौध्द धर्माशिवाय अस्पृश्यांना दुसरा कोणताही मुक्तीचा मार्ग नाही. फक्त बौद्ध धर्मातच अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा चिरकालीन उपाय आहे. जर तुम्हास समतेचे तत्व हवे असेल आणि आर्थिक दास्यातून मुक्तता कराराची असेल तर बौद्धवादाशिवाय कोठेच दुसरा आश्रय नाही.'(7) धर्मांतराच्या बाबतीत त्यांच्या मनात बौध्द धम्माशिवाय इतर कोणताही धर्म नव्हता.

5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामुदायिक धर्मांतर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संपूर्ण जगातील धर्मांचा अभ्यास केल्यानंतर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय असलेला बौध्द धम्म स्वीकारण्याचे निश्चित केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वपत्नीसह 2 मे 1950 रोजी दिल्लीच्या बौध्द विहारात बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली होती. यासंबंधी डॉ. प्रदीप आगलावे म्हणतात, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 2 मे 1950 ला आपली पत्नी डॉ. माईसाहेब सोबत दिल्लीच्या बौद्ध विहारात बौद्धधम्माची दीक्षा घेतली होती.'(8) परंतु सामुदायिक बौद्धधम्माची दीक्षा घेण्यासाठी बुद्धगया, औरंगाबाद, मुंबई, नागपूर, सारनाथ, कुशीनगर अशी ठिकाणे ही त्यांच्या मनात होती. मात्र या सर्वांमध्ये नागपूरचे ऐतिहासिक महत्व लक्षात घेऊन नागपूर शहराची निवड सामुदायिक धर्मांतरासाठी निश्चित केली. या समारंभासाठी देशातील लाखो अस्पृश्य बांधव आले होते. त्यांच्यात कमालीचा उत्साह होता.

'ता. 14/10/1956 नागपूर येथे, अंबाझरी रोडवरील भव्य मंडपात सकाळी 9.30चे सुमारास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व सौ. माईसाहेब आंबेडकर यांचा बौद्ध दीक्षा विधी पूज्य चंद्रमणी महास्थवीर यांच्या शुभहस्ते पार पडला. प्रथम चंद्रमणी महाथेरो यांनी डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर व माईसाहेब यांचा दीक्षा विधी केल्यानंतर पुन: त्याच मंडपात, खुद्द डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुमारे पाच लाखापेक्षा अधिक अस्पृश्य बांधवांना स्वत: बौद्धधम्म दीक्षा दिली.'[9] बावीस प्रतिज्ञाही दिल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित 'नवयान' बौद्ध धम्म पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी स्वीकारलेला होता. याशिवाय इतर अनेक स्पृश्य व्यक्तिनींही (हिंदूनी) बौद्धधम्माची दीक्षा घेतलेली होती. ही अस्पृश्यांतील बदलाची क्रांती समजली जाते.16 ऑक्टोबरला चंद्रपूर येथेही तीन लाख लोकांना बौद्धधम्माची दीक्षा दिली. 16 डिसेंबर 1956 रोजी मुंबईत सामुदायिक बौद्धधम्म दीक्षेचा कार्यक्रम घडवून आणायचा होता. मात्र त्या अगोदरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'महापरिनिर्वाण' झाले. त्यामुळे मुंबईतील बौद्धधम्म दीक्षा समारंभाचा कार्यक्रम झाला नाही. त्यानंतर भैयासाहेब आंबेडकरांनी बौद्धधम्म दीक्षेची चळवळ संपूर्ण भारतात घडवून आणली.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात अस्पृश्यांनी केलेले धर्मांतर, धम्मक्रांती, धम्मचक्र प्रवर्तन, ही अभूतपूर्व घटना आहे. अस्पृश्यांनी कोणत्याही प्रलोभनाशिवाय, बळजबरीशिवाय स्वयंप्रेरणेने आपल्या मार्गदर्शक उद्धारकर्त्यावर विश्वास ठेवून एका झटक्यात अस्पृश्यता टाकून देत बौद्धधम्माचा स्वीकार केला होता. यामुळे अस्पृश्यांना बौध्द ही नवी ओळख मिळाली. बौध्द झालेल्या समाजाने पूर्वीची घाणेरडी कामे करण्याचे सोडून देऊन स्वत:मध्ये परिवर्तन करायला सुरूवात केली. बौद्धधम्माच्या स्वीकारामुळे स्वत:मध्ये शिक्षणाची कास धरून, शिक्षीत होऊन मोठमोठ्या पदांवर आरूढ झाले. याशिवाय जुन्या परंपरा सोडून दिल्या.

संदर्भ

1) किर धनंजय, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', पॉप्युलर प्रकाशन, प्रा. लि. 35, ताडदेव मुंबई सहावी आवृत्ती, 1989, पृ. 17
2) खरात शंकरराव (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार', इंद्रायणी प्रकाशन पुणे, 2008, पृ. 14
3) Zeliot Eleanar, 'From Untouchables to Dalit, Manohar Publication , Ansari Road, New Delhi, Reprint 2005, Page 27
4) मून वसंत, नरके हरी (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', खंड 18 भाग 1, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरीत्र प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई 2002, पृ. 432
5) खैरमोडे चां. म., 'डॉ. भीमराव व रामजी आंबेडकर' खंड 6, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ पुणे, दुसरी आवृत्ती 1988, पृ. 69
6) मून वसंत, हरी नरके (संपा.), पूर्वोक्त, पृ, 490
7) कित्ता पृ. 217
8) आगलारे प्रदीप, 'धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन', आयुक्त महानगरपाकिा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2009, पृ. 44
9) प्रबुद्ध भारत, दीक्षा विशेषांक, पृ. 06

प्रती, दिनांक २५ जून २०२०

मा. प्राचार्य

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

विषय : जर्नलमध्ये माझा संशोधन लेख प्रकाशीत झालेबाबत.

महोदय,

मी प्रमोद शिवचरण मेश्राम आपल्या महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहे. माझा बी. आधार या पिअर रीव्हीव आय. एस. एस. एन. शोध निबंध संग्रहामध्ये 'राजश्री शाहू महाराजांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी केलेले शैक्षणिक कार्य' या आशयाचा संशोधन लेख प्रकाशित झालेला आहे. ही बाब माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

करिता आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

Pramod Meshram

प्रमोद एस. मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

ता. राजापूर जिल्हा रत्नागिरी

Received
25/6/2020

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020
ISSUE No – CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

ASHTI TALUKA SHIKSHAN PRSARAK MANDAL'S

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

Tal. Ashti Dist. Beed - 414203 (M.S.)

Accredited by NAAC @ B" Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified, Green Audited College

& Akhil Maharashtra Itihas Parishad

A Three-Day Interdisciplinary International Webinar

CERTIFICATE

This is to certify that Prof /Dr Pramod Shivcharan Meshram

Form M. H. Khapane College Pachal

Participated actively in A Three-Day Interdisciplinary International Webinar Organized by Akhil Maharashtra Itihas Parishad and Adv B D Hambarde Mahavidyalaya, Ashti as a joint venture from 12th to 14th June 2020. His/Her research paper with title Rajashri Shahu Maharajanche Bahujananchya Uddharasathi Kelele Shaikshanik Karya was published online in B Aadhar, a peer-reviewed, indexed, multidisciplinary international research journal. Hence certified.

Dr. Satish Kadam	Dr. Shivraj Bokade	Dr. Ravi Sathbhai	Dr. Sopan Nimbore
President, AMIP	Secretary, AMIP	Local Secretary, AMIP	Principal, ABDHM, Ashti

Sach

ISSN : 2278-9308
June 2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Indian nation in the Booker-Winner Indo-Anglian Novelists	Dr. Amit Yograj Kapoor	1
2	Fiction of Indian Booker Prize Winners: A historical approach	Dr. Abhay Shinde	7
3	Online shopping ..Its opportunities and challenges.	Mrs. Agrawal Nikita Kachrulal	9
4	Dealing With Fifth Generation Wireless Technology for Mobile Cloud Computing	Antima Bhimrao Shendge	13
5	Arun Kolatkar: A Painter of Rustic Maharashtra	Mr. Swapnil Alhat	20
6	Multidisciplinary practices in Indian Modern Art	Arun Bhagwan Suryawanshi	24
7	Government Schemes and rural development	Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare	28
8	Women in Natural Resource Conservation	Ku. Amrapali Eknath Bhiogade	32
9	A Comparative study of poultry industry and Indian Economy	Dr.Bhosle Vasant Keshav /Mr.Jadhav Ganesh Kantilal	38
10	Dehvli Language and Culture Of Bhils	Bhushan Arun Hirbhagat	43
11	Political System in Ancient India - A Study with reference to Neeti Texts	Dr. Bokare Tukaram Eknathrao	47
12	Medieval monastery tradition and work of Rajur monastery	Prof. Damre Shailja Shankarrao	52
13	A Study of Perception of Farmers towards Organic Farming in Jabalpur district of Mahakaushal region of Madhya Pradesh	Deepak Agrawal	55
14	Diabetes	Dr Kalpana Panditrao Korde	59
15	Dalit Movement after Dr. Babasaheb Amebedkar in India: Challenges, problems & path forward	Dr Mohini Kumari	64
16	Indian Temples and the Erotic Sculptural Art	Dr. R. R. Pimpalpalle	77
17	Textile Industry in India	Dr. Sarita Dinkarrao Deshmukh	85
18	Digital Teaching-Learning: Impact On The Education System	Dr. Alka Dahikar	88
19	National Security and Climate Change	Dr. Kiran Chakre	94

214	राज्यपालांचा हस्तक्षेप आणि, संसदीय लोकशाहीस धोका प्रा डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुबल	954
215	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या काळातील सामाजिक परीस्थीती प्रा. सुरेश देवशेट्टे	958
216	छ.संभाजी महाराजांच्या काळातील वाकड येथील अप्रकाशित शिलालेख . काळ – इ. सन. १६८१ प्रणव विजयकुमार पाटील	961
217	मानव अधिकाराचे आंतरराष्ट्रीयकरण प्रा.श्रीरंग शामराव लोखंडे.	965
218	राजर्षी शाहू महाराजांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी केलेले शैक्षणिक कार्य प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम	968
219	शिक्षणाचे तत्वज्ञान यावर स्वामी विवेकानंद यांचा दृष्टिक्षेप डॉ. विनायक उद्धवराव पाटील	972
220	प्राचीन भारतीय इतिहास का वैज्ञानिक विश्लेषण रू तथ्य तर्क आधारित सूक्ष्माग्राही विवेचन डॉ . शुचि	977
221	शिवराज्याभिषेक : सार्वभौमत्वाचा सोहळा **डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे**	982
222	१९७५ ची आणीबाणी आणि वृत्तपत्रे **प्रा.धनंजय राधाकिशन जवळेकर**	988
223	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता **प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे**	991
224	History Of Old Indian Currency **Dr. Mangesh Shirsath**	993
225	Gangavathi region – through the ages: Economic condition **Bajrang bali**	999
226	Relevance Of Mahatma Gandhi's Philosophy In Modern Context **Dr. Vandana M. Mahure**	1002
227	Cultural Effect in Indian History **Dr. Priyanka Kumari**	1005

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

राजर्षी शाहू महाराजांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी केलेले शैक्षणिक कार्य

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक, श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावनाः

महाराष्ट्राला खऱ्या अर्थाने पुरोगामी बनविण्यासाठी अनेकांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले. त्यामध्ये महत्वपूर्ण मानले जातात ते क्रांतिबा जोतिबा फुले, छ.शाहू महाराज, वि. रा. शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, इत्यादी या सर्वांनी मिळून बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्वपूर्ण कार्य केले. बहुजन समाजाचे दारिद्र्य नष्ट करावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा तरणोपाय नाही. जोपर्यंत त्यांच्यात शिक्षणाची कास निर्माण होणार नाही तोपर्यंत त्यांची प्रगती अशक्य आहे हा कळीचा प्रश्न महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारकांच्या पुढे आवासून उभा होता. त्या प्रत्येकांनी बहुजनांच्या विकासासाठी कृतीप्रविण कार्य केले. शिक्षणाशिवाय समाजाची कसलीही प्रगती होऊ शकत नाही. त्यामुळे शिक्षणाचा आणि समाजाच्या विकासाचा घनिष्ठ संबंध असल्याचे त्यांनी जानले होते आणि त्याच हेतूने त्यांनी कार्य केले.

महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या विकासासाठी खऱ्या अर्थाने महात्मा जोतिबा फुल्यांचे शैक्षणिक विचार राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कृतिप्रवीण केले. त्यांनी आपल्या २८ वर्षाच्या प्रशासकीय कारकीर्दीत बहुजन समाजाच्या विकासासाठी वेगवेगळी कामे केलीत. ज्यामध्ये प्रामुख्याने शिक्षण, स्त्रीमुक्ती, अस्पृश्यता निवारण, सामाजिक रूढी, ब्राम्हणोत्तर चळवळ इत्यादी कार्यातून बहुजन समाजाच्या प्रगतीचे खरे कार्य केले. म्हणूनच महाराष्ट्राला खऱ्या अर्थाने पुरोगामी बनविण्याचे कार्य त्यांच्या हातून झालेले आहे. कानपूरच्या कुर्मी क्षत्रिय सभेने छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक कार्याचा गौरव म्हणून १९१९ साली राजर्षी ही पदवी बहाल केली. त्यांच्या वेगवेगळया कार्यातून बहुजन समाजाची प्रगती होत गेली. म्हणूनच बहुजन समाज बहुजनांचा उद्धारक, रयतेचा राजा अशा वेगवेगळया उपमांनी त्यांचा गौरव करीत आहेत.

१) बहुजनांची समाजातील स्थितीः

वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेमुळे समाज दुंभगला गेला. त्यामुळे प्रत्येक गावात सवर्ण व अवर्ण असे दोन वर्ग राहत असत. या दोन्ही वर्गामध्ये आचारविचार, राहणीमान, स्पृश्य-अस्पृश्य, जातिव्यवस्था, श्रेष्ठत्व कनिष्टत्वाच्या भावना विकसीत झाल्या होत्या. समाजातील प्रत्येक वर्गाचे कार्य ठरलेले होते. ब्राम्हणांचे कार्य जरी वेगवेगळे असले तरी सर्व व्यवस्थेवर त्यांचेच अधिक वर्चस्व होते. या बाबतीत अत्री म्हणतात, 'क्षत्र ब्राम्हण वह है जो युद्ध करके जीविका चलाता है, वैश्य ब्राम्हण वह है जो कृषी, पशुपालन एवं व्यापार करके जिविका अर्जित करता है, शुद्र ब्राम्हण वह है जो लाख, नमक, दुध, घी, शहद, मांस एवं विशेष प्रकार के रंग-रोगनों का विक्रय करता है और निषाद ब्राम्हण वह है जो चारों एवं दस्युयों के व्यवसाय को अपनाता है। फिर भी वे अपनी सामाजिक प्रतिष्ठा एवं विशेपाधिकारों से वंचित नही हुए।'(१) ब्राम्हणांचे व्यवसाय विभिन्न जरी असले तरी त्यांची समाजातील स्थिती उच्च होती.

समाजातील उच्चवर्णियांनाच फक्त शिक्षणाचा अधिकार होता. शिक्षणाची दारे समाजातील इतर खालच्या वर्गासाठी बंद होती. त्यांची इच्छा जरी असली तरी शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत असे. स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीपर्यंत ही व्यवस्था समाजात सुरू होती. १९व्या शतकात सुरूवातीला ब्रिटिश सरकारच्या प्रॉटिस्टंट ख्रिश्चन

मिशनऱ्यांनी याकडे आपले लक्ष वेधून समाज उपयोगी कार्यासाठी सुरूवात केली. याच भूमिकेतून १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात बाबा पद्मनजी, विष्णूबुवा ब्रम्हचारी, भिकोबा दादा चव्हाण, रामकृष्ण भांडारकर, कृष्णराव केळूसकर, सीताराम केशव बोले इत्यादींनी बहुजनांच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. याच काळात महात्मा जोतिबा फुले व शाहू महाराजांचा अपवाद वगळता उच्च समाजातील नेत्यांचा भर फक्त स्पृश्यांच्या मतपरिवर्तनावर होता.

महात्मा जोतिबा फुले बहुजन समाजातील लोकांनी शिक्षण घ्यावे यासाठी अग्रेसर होते. म्हणूनच ते म्हणतात,

'विद्येविना मति गेली, गतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.'(२)

समाजातील बहुजनांना शिक्षणाची दारे बंद असल्यामुळे सर्वच दृष्टिने त्यांचा विकास झाला नाही. महात्मा फुलेंचे कार्य प्रत्यक्ष कार्यात उतरविण्याचे काम छत्रपती शाहू महाराजांनी केले.

२) छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य

भारताच्या इतिहासात फारच कमी लोकांनी बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी आपले आयुष्य खर्ची घातले. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज जनसामान्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे राजे होते. त्यांच्या कार्याबद्दल यशवंतराव चव्हाण म्हणतात, 'कसब, गुण, कर्तुत्व या विषयी शाहू महाराजांना अतिशय आस्था होती आणि समाजातील रंजल्या, गांजल्याबद्दल कणव होती. त्यांचे शरीर जसे अवाढव्य होते तसे त्यांचे मनही होते. यामुळे समाजातील गुणी, कर्तृत्ववान लोकांना महाराजांचा आधार होता. तसाच आधार खेड्यातील लहानशा माणसालाही होता. सत्ताधारी हा असा असावा लागतो. लोहचुंबकाकडे लोखंडाचे कण धाव घेतात त्याप्रमाणे लोक त्यांच्याकडे धाव घेत. राजर्षी शाहू महाराज हे केवळ वारसा हक्काने राजे नव्हते तर ते लोकांचे राजे होते.'(३)

कोल्हापूरच्या संस्थानात मराठा राज्य असले तरी वर्चस्व त्यावर ब्राम्हणांचे होते. अशा आव्हानास्पद परिस्थितीत बहुजन समाजाच्या हितासाठी शाहू महाराजांनी अनेक कठोर निर्णय घेऊन संस्थानातील व्यवस्थेचा चेहरामोहराच बदलून टाकला होता. त्यातील सर्वच योजना विकासाच्या होत्या. बहुजन समाजाच्या प्रगतीच्या होत्या. तर काही योजना अस्पृश्य बहिष्कृत आणि आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या होत्या. बहुजना समाजासाठी शिक्षण संस्था निर्माण केल्या. वसतिगृहांची उभारणी केली. मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची सुरूवात देशात पहिल्यांदा शाहू महाराजांनी केली. त्यांनी मागासवर्गीयांसाठी शासकीय सेवेत ५० टक्के आरक्षणाची सुरूवात केली. व्यवस्थेच्या विरोधात जाऊन जनसामान्य लोकांना धिरोदात्त बळ प्रदान केले. म्हणूनच आजही त्यांच्या कार्याचा गौरव अव्याहतपणे सुरू असल्याचे आपणास दिसून येते.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या अभावी बहुजन समाजामधील दुरावस्था पाहिली. त्यांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखले होते. त्यामुळे २७ डिसेंबर १९१७ रोजी खामगाव येथे केलेल्या भाषणात म्हणतात, 'शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय होणार आहे असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम, मुसद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे. याबावतीत आमचा गतकाल म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एकाच जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनू आणि त्यांच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी, त्या-त्या वेळच्या धेय्याला अनुसरून निरनिराळया जातींच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचिले आणि कमी जातीच्या लोकांना विद्यामंदिराचे दरवाजे बंद करण्यात आले.(४) शाहू महाराजांच्या उपरोक्त विधानांवरून त्यांची बहुजनांच्या शिक्षणाच्या विषयीची असलेली तळमळ आणि कळकळ दिसून येते.

ISSN : 2278-9308
June 2020

१९८१ च्या खानेसुमारीनुसार कोल्हापूर संस्थानातील बहुजन समाजाची परिस्थिती शिक्षणाच्या बाबातीत भयानक स्वरूपाची होती. साक्षरतेचे प्रमाण त्यांच्यात अत्यल्प होते. याँची जाणीव त्यांना आलेली होती म्हणून त्यांनी शिक्षणाचे कार्य हाती घेण्यापूर्वी अनेक समाजसुधारकांशी विचारविनिमय केला होता. त्यानुसार त्यांनी शिक्षणात उपाययोजना घडवून आणलेल्या होत्या. त्यानुसार त्यानी शिक्षणाचा प्रसार केला व योजनांची कार्यवाही केली ती पुढीलप्रमाणे-

- 'शिक्षण सुधारणा समितीची स्थापना केली.
- प्राथमिक शाळा व माध्यमिक शाळांची संख्या वाढविली .
- बहुजन समाजाच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या ,पारितोषिके दिली .
- शाळेतील अभ्यासक्रमांची पुनरर्चना करण्यात आली .
- अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळा बंद केल्या .
- हुशार विद्यार्थ्यांना परदेशी पाठविण्यात आले .
- प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्यात आले .
- मुलींना शैक्षणिक फी माफ केली.')५(

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले ही त्यांच्या शैक्षणिक कार्यातील लक्षणीय कामगिरी होय. समाजात शिक्षणाविना कोणतीही व्यक्ती वंचित राहू नये, ही कळवळा त्यामागे होती. वर्षभरात त्यांनी संस्थानात ९६ नव्या शाळा सुरू केल्या. त्या काळात शिक्षणावर एक लाख रूपये ते खर्च करीत होते. सक्तीच्या व मोफत शिक्षणासाठी डायरेक्टर, एज्युकेशनल डायरेक्टर, मामलेदार, पाटील या सर्वांना सामील करून घेतले. त्यामुळे १९२१-२२ सालापर्यंत संस्थानातील शाळांची संख्या ४२० इतकी झाली होती. त्यामध्ये २२,००७ इतके विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.

३) अस्पृश्यांसाठी शैक्षणिक कार्य-

शाहू महाराजांच्या काळात कमालीची अस्पृश्यता समाजात अस्तित्वात होती. सर्वत्र स्पृश्य व अस्पृश्यांच्या शाळा वेगवेगळया होत्या. अनुकूल परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी प्रबोधन कार्याची गरज लक्षात घेऊन त्यांनी जागृती निर्माण केली. यासाठी त्यांनी अस्पृश्यांमध्ये शैक्षणिक जागृती निर्माण केली. त्यामुळे १९१२ मध्ये अस्पृश्यांमध्ये कमालीची जांगृती निर्माण होऊन २७ शाळा त्यांच्यासाठी निर्माण केल्या. अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी काही खास आदेश काढले. १९०९ साली भास्करराव जाधव व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी स्थापन केलेल्या अस्पृश्यांच्या वसतीगृहाच्या इमारतीसाठी जागा उपलब्ध करून दिली. २४ नोव्हेंबर १९११ रोजी अस्पृश्यांसाठी अत्यंत महत्वाचा आदेश काढला होता. त्यानुसार सर्व अस्पृश्य वर्गास सर्व प्रकारचे शिक्षण मोफत करण्यात आले. याव्यतिरिक्त अस्पृश्य वर्गाची दैनावस्था लक्षात घेऊन त्यांच्या शिक्षणास उत्तेजन देण्यासाठी पाट्या, पेन्सिली व पुस्तके मोफत देण्याची व्यवस्था केली.

२८ सप्टेंबर १९१९ रोजी महत्वाचा आदेश काढून संस्थानातील अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र शाळा बंद केल्या. तो आदेश असा होता की, 'करवीर इलाख्यात, अस्पृश्य मुलांसाठी स्वतंत्र शाळा असतात. त्या सर्व शाळा येत्या दसऱ्यापासून बंद करण्यात याव्यात व अस्पृश्यांच्या मुलांना सरकारी शाळांतून, इतर लोकांच्या मुलांप्रमाणे दाखल करून घेण्यात यावे. सरकारी शाळेतून, शिवाशिव पाळायची नसल्याने, सर्व जातींच्या व धर्माच्या मुलांस एकत्रित बसविण्यात यावे.'(६) समाजात अस्तित्वात असलेली जातिव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी त्यांचे या प्रकारचे योगदान अत्यंत महत्वाचे मानले जाते.

४) वसतिगृह चळवळीचे निर्माते

खेड्यापाड्यातील बहुजन विद्यार्थी शिक्षणापासून परावृत्त होऊ नये यासाठी वसतिगृहांची निर्मिती केली. १९०८ पर्यंत करवीर संस्थानात त्यांच्यात पुढाकाराने सर्व जाती-जमातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी वीस वसतिगृहे स्थापन करण्यात आली. समाजात असलेली जातिव्यवस्था पराकोटिची असल्यामुळे त्यांनी जातवार वसतिगृहांची स्थापना केली. मुले शिकली म्हणजे हळूहळू जातीचे राजकारण नष्ट होईल अशी त्यांना अपेक्षा होती. याचे प्रत्यंतर कर्मवरी भाऊराव पाटील यांच्या उदाहरणावरून दिसून येते. संस्थानातील वसतिगृहात राहून महाराजांच्या प्रेरणेतून त्यांनी 'रयत शिक्षण संस्थेची' स्थापना केली.

राजर्षि शाहू महाराजांचे कार्य समाजासाठी चिरकाल प्रेरणा देणारे आहे, यात दुमत नाही. त्यांच्या कार्याचे गौरव करताना वि. भि. कोलते म्हणतात, 'छत्रपती राजर्षी शाहूंनी महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाची मानसिक गुलामगिरी नष्ट केली. जन्मसिद्ध वर्णविषमतेची गुलामगिरी नष्ट केली. मनुष्याला मनुष्याप्रमाण वागविले पाहिजे अशी मानवतावादाची शिकवणूक दिली.'(७) त्यामुळे त्यांच्या कार्याचे गुणगाण आपल्यासमोर मानवतावदी, समाजउध्दारक राजा म्हणून उभी राहते.

सारांश-

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कृतीतून शैक्षणिक कार्याला सुरवात केली. त्यांच्या या कार्यापासून पुरोगामी विचारवंतांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी शिक्षण संस्थांची निर्मिती केली. त्यामुळे परिवर्तनाच्या चळवळीला अधिक गती मिळाली. महाराष्ट्रात प्रथमच अस्पृश्य वर्गाला/बहुजनांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले. आधुनिक महाराष्ट्रातील बहुजनांना नवसंजिवनी मिळाली. शिक्षणाला प्रथम स्थान दिल्यामुळे शतकानुशतके सर्व प्रकारच्या विकासापासून वंचित असलेल्या समाजाने ज्ञानसत्ता मिळविली. प्रशासकीय व्यवस्थेत त्यांनी २८ वर्षे समाजाची सेवा केली.

महात्मा फुलेंची बहुजन समाजात शैक्षणिक क्रांती झाली पाहिजे ही तळमळ राजर्षी शाहू महाराजांनी कार्यान्वीत केली. राजर्षी शाहू महाराजांचे स्वप्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गतिमान केले. त्यांनी भारतीय राज्यघटनेतून बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी वेगवेगळे कायदे अंमलात आणले. राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे महाराष्ट्रावर चांगले परिणाम दिसून येतात. कर्मवीर भाऊराव पाटील व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन समाजासाठी वेगवेगळ्या संस्था स्थापन करून बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी कार्य केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ-

१) अग्निहोत्री वी .के., 'भारतीय इतिहास', एलॉइड पब्लिशर्स लिमिटेड ,नई दिल्ली ,षष्ठम संस्करण २००१ ,पृ . ०७
२) फडके य .दि) .संपा(., 'महात्मा फुले समग्र वाङमय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई , पाचवी आवृत्ती १९९१ ,पृ .२५३
३) संगवे विलास ,'राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज ,कार्य व प्रभाव' ,एक्स्प्रेस पब्लिशिंग हाऊस ,कोल्हापूर , २००१ ,पृ .३०
४) जाधव रमेश ,'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ' ,राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती ,महाराष्ट्र शासन ,मुंबई २०१६ ,पृ .८३८
५) संगवे विलास ,पूर्वोक्त ,पृ .३२
६) पवार जयसिंगराव)संपा ,(.'राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ' ,महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर ,व्दितियावृत्ती २००७ ,पृ .६१

प्रति,

दि 3 आगस्ट २०२०

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस.एस.एन रीसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो की, यु.जी.सी. प्रमाणीत Vidyawarta Peer-Reviewed International Research जर्नल मध्ये **' अण्णा भाऊ साठे के साहित्यो मे सर्वहारा वर्ग "** या आशयाचा रिसर्च पेपर १ ऑगस्ट २०२० च्या शोधपत्रिका अंकात प्रकाशित झालेला आहे .

ISSN 2319-9318 Impact Factor 7.041

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर

आपला विश्वासू

Pmeshram

प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

EST
Shri N.B. pachalkar
Please note and file (personal)
4-08-2020

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept. 2020
Issue-35, Vol-03

Date of Publication
01 August 2020

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
01 August 2020

Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT FACTOR 7.041 IIJIF

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4033931_UGC-Regulation_min_Qualification_Jul2018.pdf

Table 2

Methodology for University and College Teachers for calculating Academic/Research Score

(Assessment must be based on evidence produced by the teacher such as: copy of publications, project sanction letter, utilization and completion certificates issued by the University and acknowledgements for patent filing and approval letters, students' Ph.D. award letter, etc..)

S.N.	Academic/Research Activity	Faculty of Sciences /Engineering / Agriculture / Medical /Veterinary Sciences	Faculty of Languages / Humanities / Arts / Social Sciences / Library /Education / Physical Education / Commerce / Management & other related disciplines
1.	**Research Papers in Peer-Reviewed or UGC listed Journals**	08 per paper	10 per paper
2.	**Publications (other than Research papers)**		
	(a) Books authored which are published by ;		
	International publishers	12	12
	National Publishers	10	10
	Chapter in Edited Book	05	05
	Editor of Book by International Publisher	10	10
	Editor of Book by National Publisher	08	08
	(b) Translation works in Indian and Foreign Languages by qualified faculties		
	Chapter or Research paper	03	03
	Book	08	08
3.	**Creation of ICT mediated Teaching Learning pedagogy and content and development of new and innovative courses and curricula**		
	(a) Development of Innovative pedagogy	05	05
	(b) Design of new curricula and courses	02 per curricula/course	02 per curricula/course
	(c) MOOCs		
	Development of complete MOOCs in 4 quadrants (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 05 marks/credit)	20	20
	MOOCs (developed in 4 quadrant) per module/lecture	05	05
	Content writer/subject matter expert for each module of MOOCs (at least one quadrant)	02	02
	Course Coordinator for MOOCs (4 credit course)(In case of MOOCs of lesser credits 02 marks/credit)	08	08
	(d) E-Content		
	Development of e-Content in 4 quadrants for a complete course/e-book	12	12
	e-Content (developed in 4 quadrants) per module	05	05
	Contribution to development of e-content module in complete course/paper/e-book (at least one quadrant)	02	02
	Editor of e-content for complete course/ paper /e-book	10	10
4	**(a) Research guidance**		

INDEX

01) "A Study of a Personality Characteristic of factor E- Humble Vs Assertive ...
Dr. RANJAN K. BADWANAY, Aurangabad, Maharashtra, India ||14

02) Women Liberty – Values and Reality
Dr. Suresh R. Bathe, Buldhana ||17

03) Role of Ayurveda in prevention to COVID-19
Dr. Vibha Dubey & Dr. Manish Kumar Dubey, Kanpur ||19

04) Empowerment of women through SHGS in Daryapur
Jyoti Haware ||24

05) Analyzing the literary works of Sahityarathi Laxminath Bezbaruah
Jonmoni Das, Anjan Jyoti Sarma & Pallav Protim Mahanta ||26

06) Information Technology (IT) Industry in India: Progress and Potential
Dr. Kumar Kartikeya, Bhilwara (Raj.) ||29

07) Aatma Nirbhar Bharat-A way to make Self-Reliant India
Vikash Mandal & Kusum Kanan Mishra, Maharo ||34

08) Literature and Film: A study of Adaptation
A. U. Mundhe, Udgir ||36

09) Comparative Study of HDFC Bank and SBI
Mr. Anilkumar Nirmal & Dr. Purvi Derashri, Vadodara, Gujarat ||38

10) Open Educational Resources - OER in the Field of Business Management ...
Dr. N. K. Pachauri, Firozabad ||45

11) Ultrasonic Velocities of Binary Liquid Mixtures using Scaled Particle ...
Dr. K. N. Pande, Dt. Akola ||55

12) ICT: It'sApplication in the Teaching and Learning of Physical Education ...
Prof. Pritesh Patel, Anand ||58

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

13) Indian Banking Sector in Extant Scenario: A Trend Analysis
Dr. Manohar Das Somani & Kaushal Kumar, Indore ||62

14) Consumer behaviour towards skin care products with special reference to...
Dr. SAMIR KUMAR TIWARI & SONAL KHANNA, LUCKNOW ||67

15) A STUDY ON "WORKERS PARTICAPITATION IN MANAGEMENT DECISIONS"SRI ...
SUSHMA K.V. & VISHWANATH R. HAVALAPPAGOL, Chickballapur Tq & Dist ||72

16) Comparative study of physical fitness between two International games ...
Dr. Suresh Jayram Farakte, Kolhapur ||77

17) A Realistic View of the Presence of the Ghost in Hamlet
Dr. Alhaj Ali Adam Ismail & Asst. Lecturer. Yousif Khorsheed Saeed ||79

18) आजच्या काळात महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता
डॉ. संजय गायकवाड, जि. हिंगोली ||83

19) कोरोना संसर्ग नंतर भविष्यातील भारतीय अर्थव्यवस्था (कृषीक्षेत्र)
प्रा.डॉ. गोवर्धन खेडकर, जालना ||85

20) कोविड–१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
डॉ. गणेश बापुराव गावंडे, जि.जालना ||88

21) महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे आर्थिक विचार
प्रा. कल्याण सर्जेराव घोडके, जि. बीड ||92

22) मराठवाड्यातील महिला सहकारी बँकांच्या आर्थिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास (विशेष संदर्भ : नांदेड ...
प्रा. कांबळे नागनाथ विठ्ठलराव, नांदेड ||94

23) शिवाजी महाराजांचा काळाच्या पुढे पाहणारा आर्थिक विचार
प्रा. प्रकाश जंगले, ठाणे ||97

24) अण्णाभाऊ साठे के साहित्यों में सर्वहारा वर्ग
प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम, पाचल ||99

25) श्री एम०एन०राय और मार्क्सवाद:एक समीक्षा
डॉ. तिलकराज अण्डोला, जिला पिथौरागढ़, उत्तराखण्ड ||102

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

24

अण्णाभाऊ साठे के साहित्यों में सर्वहारा वर्ग

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

****

प्राक्कथन:

स्वतंत्रतापूर्व और स्वतंत्रता के पश्चात विभिन्न साहित्यों का निर्माण बहोत सारे साहित्यकारोंने किया है। लेकीन आंबेडकरवादी, साम्यवादी, श्रमिकों के, ग्रामीण साहित्यों मे जो खुबी है वह अन्य प्रकार के साहित्यों मे दिखाई नही देती है। अण्णा भाऊ की साहित्य परंपरा वास्तविक जीवनवादी साहित्य परंपरा मानी जाती है। जिसमें वास्तविकता को प्राथमिकता दी हुयी नजर आती है। जिन्होंने परंपरावादी साहित्य को ठुकराकर बहुजनवादी साहित्य का निर्माण किया जिसमें श्रमिकों का मानवी जीवन, संघर्ष, दु:ख, गरिबी के अनेक पैलू दिखाये गये है। उनके सभी साहित्यों प्रकारों से कुछ आंबेडकरी साहित्यकारों को प्रेरणा मिली। जिसमें बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, लक्ष्मण माने, यशवंत मनोहर, दया पवार, केशव मेश्राम, शरणकुमार लिंबाले और अन्य भी सामिल है।

अण्णाभाऊ साठे की साहित्यों में वास्तविकता होते हुये भी उनके साहित्यों की उपेक्षा की गयी। उनके साहित्यों के अनुसार उन्हे उचित स्थान नही दिया गया। सर्वहारा वर्ग साहित्यों की रचना से कोसो दुर था, फिर भी अण्णाभाऊ साठे ने जिन साहित्यों का निर्माण किया वह बहोत सरहानीय है।

१) व्यक्तीत्व:

प्राचीन काल में समाजव्यवस्था के भितर विभिन्न वर्णों का निर्माण किया गया। धीरे–धीरे वर्ण व्यवस्था के बाद जीतव्यवस्था कठोर बनाई गयी। उच्च वर्णो के लोगों ने वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था का निर्माण खुद को सुरक्षित रखने के लिए कियाँ थाँ। जातिव्यवस्था के बारे में राम आहूजा लिखते है की, 'गुप्त काल तक जातिव्यवस्था बहाते कठोर हो गयी थी। तथा अन्य सभी जातीयों के उपर ब्राम्हणों का वर्चस्व स्थापित हो x; k Fk&A'¼) जिसमें सर्वहारा वर्ग में निहित समाज की हालत पूरी तरह भेदभावरहित थी। जीने के सभी साधन उच्च समाज के हाथों मे थे। यह व्यवस्था स्वतंत्रता पूर्व काल तक चलती रही जिसमे सभी सर्वहारा वर्ग की हालात जीवन जीने लायक नही थी। सभी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और शैक्षणिक परंपरायें दुजाभाव से निहित थी। इसलिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कहते है की, 'स्पृश्यांनी दिलेल्या भीक मागण्याच्या हक्कावरच देशातील सहा कोटी अस्पृश्य आपला चरितार्थ चालवित आहेत.'(२)

१९२० में समाज में साम्यवादी विचारधारायें निहित थी। उसी समय अनुसूचित जाती के मांग समाज में १ अगस्त १९२० को तुकाराम (अण्णा) का जनम हुआ। वह वलुभाई भाऊराव साठे की संतान थे। उनकी दो शाँदिया हुयी थी और उनको मधुकर, शांता, शंकुतला यह तीन अपत्यें थी। जीवन की राह पर चलते उनको भी अस्पृश्यता, गुलामगिरी, चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, जातीव्यवस्था का सामना करना पडा। गरीबी क्या होती है उसका नजदिकी अनुभव उनको आ गया था।

उच्चवर्गीय समाजव्दारा किये गये भेदभाव के कारण केवल डेढ़ दिन के लिए वे स्कूल में गयें थें उन्हें स्कूल में बैठने से वर्जित किया गया। फिर भी उनकी पढ़ाई की लालसा कम नही हुई। हालाखी उन्होंने बड़ी प्रयासों के साथ साक्षरता प्राप्त की थी। लेकीन शिक्षा के बारें में बजरंग बोर्डे का कहना हे की, उनकी पढ़ाई व्हर्नाकुलर फायनल याने की सातवी तक हो गयी थी। समाज में साम्यवादी विचारधारा कार्यरत थी। दुसरी और डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की सामाजिक क्रांती की सुरूवात हो गयी थी। उसके लिये उन्होंने 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' का निर्माण किया था। डॉ. बाबासाहब की सामाजिक क्रांती ने समाज में सामाजिक चेतना

निर्माण करने का काम शुरू कर दिया था। लोग इस सामाजिक क्रांती से जुडते गये। इसलिए यह समय बहोत ही महत्वपूर्ण माना जाता है।

अण्णा भाऊ साठे का वास्तविक नाम तुकाराम भाऊराव साठे था। समाज में टोपण नाम देने की प्रथा नें उनको भी अण्णा नाम से बुलायाँ जाने लगा। वे सर्वहारा समाज के मांग समाज से थे। वह भी अस्पृश्य होने के कारण बहिष्कृत ही थे। उनकों भी समाज के सभी मुसिबतों का सामना करना पड़ा। वे शुरू में साम्यवादी थें लेकीन डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के विचारों को सुनकर वह आंबेडकर वादी बन गये। इसलिए उन्होंने अपनी 'फकिरा' नामकउपन्यास डॉ. बाबासाहब की झुंजार लेखनकला को अर्पण की थी।– अण्णाभाऊ साठे की जीवन कहानी चार टप्पों पर निर्भर की जाती है। जिसमे 'पहिला टप्पा म्हणजे वारणेच्या खोऱ्यात, डोंगरदऱ्यात वाढलेले अण्णा, दुसरा टप्पा म्हणजे वाटेगावहून मुंबईला आपल्या वडीलांसह पायी चालत आलेले, पोटापाण्यासाठी नोकरीधंदा शोधणारे, तिसरा टप्पा म्हणजे मार्क्सवादी विचारधारा स्विकारून पददलित शोषित जनतेसाठी आपली लेखणी झिजविणारे अण्णा, 'फकिरा' सारखी कादंबरी लिहणारे अण्णा, संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात अमर शेख, गव्हाणकर यांच्यासह उभा महाराष्ट्र ढवळून काढणारे आणि चौथा टप्पा म्हणजे कम्युनिस्ट चळवळीचा भर ओसरल्यानंतर ते मृत्यूपर्यंत जगणारे अण्णा.'(३)

उनकी जीवन कहानी सर्वहारा समाज के तहत थी। समाज में स्थित इस वर्ग की खुद की अनेक विचारधारायें थी। जीन्होंने अपनी खुद की अलग पहचान बनायी थी।

२) अण्णा भाऊ साठे की साहित्यों में सर्वहारा समाज:

१९३२ में जीना जीने के लिए वह अपने पिता के साथ अपने गाँव से पैदल ही मुंबई आये थे। वे माटुंगा के झोपडपट्टी में रहने लगे। जहाँपर आज टिलक हॉस्पीटल (अस्पताल) है। वहाँपर उनका संबंध कम्युनिष्ट विचारधाराओं के व्यक्तीयों के साथ जुडता गया। यह जायज था की, उन्होंने गरीबो का जीना, उनका शोषण उन्होंने अपने आँखो से देखा था। इसलिए उनका लगाव कम्युनिष्टों के पक्ष मे था। वे मॉक्सिम मार्की के साहित्यों से प्रेरित थे।

गरिबी क्या होती है, सर्वहारा का जीवन कैसे चलता है यह उन्होंने अपने आँखो से देखा था। इसलिए उनमें उन्नती लाने की भावना उनके मन में स्थापित होने के कारण अपने ज्यादातर साहित्यों में श्रमिक वर्ग को स्थान दिया हुआ दिखाई पड़ता है। साम्यवादी, आंबेडकरवादी साहित्यों में सर्वहारा वर्ग की सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक जीवन की आलोचना ज्यादातर की जाती है। इसका यह मतलब है की, सर्वहारा समाज के सभी वर्ग के लोगों ने जो अन्यायीयुक्त जीन्दगी का सामना करकर जीना सीखा थाँ वह उनके साहित्यों में अधिक तर पाया जाना है। जो वास्तविकता के आधारों पर निहित है।

अण्णाभाऊ साठे की साहित्यरचना में समाज की वास्तविकता को अधिक स्पष्ट रूप में दर्शाया गया है। इसलिए उनका साहित्य अधिक सराहनीय माना जाता है। इस समय तक के सभी साहित्योंकारोंने अपने साहित्यों में कभी भी, कहाँपर भी सर्वहारा वर्ग के लोगों की आलोचना नही की थी। उच्च समाज के साहित्यों का साहित्य केवल रंजकता पर आधारीत था। जैसे की, ना. सी. फडके, वी. स. खांडकेर और आदी साहित्यकारोंने अपनें साहित्यों में सर्वहारा वर्ग को अलग रखा था। लेकीन अण्णाभाऊ साठे ने अपने साहित्यों में उपरी प्रकार की रचना को समाप्त करकर अपने साहित्यों में उन्होंने सर्वहारा वर्ग के लोगों के वास्तविक जीवन की सराहना की हुयी है।

आधुनिक तौर पर देखा जाता है की, नारायण सुर्वे ने अपना जीवन भी कामगारों, कष्टकरीयों के हित में रखा था। जो कहते हे की, भाकरीचा चंद्र शोधण्यात जीन्दगी बरबाद झाली. उनको प्राथमिकता से सरायाँ गया है। लेकीन उसके पहले अण्णा भाऊ साठे ने अपने साहित्यों व्दारा सर्वहारा समाज में चेतना निर्माण करने का काम कीयाँ थाँ, उनको उपेक्षित रखा गया है। जो गलत है।

अण्णा भाऊ साठे के साहित्यों प्रकारों में पोवाडा, लावणी, गीते, कथा, कांदबरी, प्रवासवर्णन, नाटक, लोकनाट्य आदी प्रकार निहित है। उनका सारा लेखन

बंद खोली के बाहर का था। उनके साहित्यों में शोषित लोगों का जीना अधिकतर दिखाई देता है। सर्वहारा वर्ग ऐसे साहित्यों से कोसो दूर था। उन्होने उस उच्च साहित्यकारों को ठूकराकर बहुजनवादी साहित्यों का निर्माण किया। उनकी सभी रचनायें बहुजनवादी होने के कारण महाराष्ट्र में ही नही सभी जगत में प्रमुख स्थानों पर है।

अण्णाभाऊ साठे ने पैतीस उपन्यास, पंधरा लघुकथायें, बारा पटकथायें, पोवाडा, नाटक आदि साहित्यों का निर्माण किया। उनकी फकिरा उपन्यास को १९६१ में नवाजा गया। उनके सभी साहित्यों में किंता और अत्याचार ग्रहित साहित्यों का निर्माण किया गया है। उनके साहित्यों मे सामाजिक मानदंड, अवांछनीय प्रथाएँ, महिलाओं का शोषण, गरिबी, बेरोजगारी, राजनिती यह प्रकार दिखाई देते है। उनकी साहित्यकृती महाराष्ट्र में ही नही बल्की विदेशों मे भी पायी जाती है। बाईस भाषाओं में उनका साहित्य अनुवादित हुआँ है।

उन्होंने अपने इस लेखन के अलावा नवयुग, युगांतर और आचार्य अत्रे के मराठा समाचारपत्रों मे वर्तमान स्थिती के बारे में कही लेख लिखे है। इसलिए कहाँ जाता है की, 'शोषितांना शोषणमुक्त करण्याचे, एक स्वतंत्र माणूस म्हणून स्वाभिमानाने जगण्याचे आश्वासन देणारे साम्यवादी तत्वज्ञान त्यांच्या मनात खोलवर रूजल्यामुळे तो ठसा त्यांच्या साहित्यांवर आणि सर्वाधिक स्वरूपात त्यांच्या लोकनाट्यावर उमटलेला आढळतो.'(४)

अण्णा भाऊ साठे ने तमाशा के तौर, तरिके पूरी तरह बदल डाले। 'पारंपारिक तमाशात गण, गवळण, बतावणी, सवालजवाब, वग असे घटक असतात. 'गणा'मध्ये गणेशवंदन आणि गणेश स्तवन असते. अण्णाभाऊनी ही परंपरा मोडून पहिल्या नमनाचा मान मातरभूमी, हुतात्मे, राष्ट्रपुरूष यांना देण्याचे बहुमोल काम केले.'(५)उन्होंने अपने साहित्यों में परंपरावादी प्रकारों के दूर रखा इसलिए उनको 'लोकनाट्यचे जनक' कहाँ जाता है।

स्वतंत्रता प्राप्ती के बाद भी समाज के सर्वहारा वर्ग की स्थिती में सुधार नही पाये जाने के कारण २ मार्च १९५८ के मुंबई स्थित 'दलित साहित्य संमेलन' मे दलित शब्द की नींदा की थी। उनका कहना था की, 'संविधान के अनुसार दलित यह शब्द असंविधानिक है। १९५८ तक सर्वहारा समाज की स्थिती में सुधार नही पाया गया। इसलिए वे इसी भाषण में कहते है की, एका गावात एका सार्वजनिक आडावर पाणी भरताना उच्चवर्णीय हिंदूची काळजे धडधडतात. महारमागांचा पोवरा जोपर्यंत पाण्यात आहे तोपर्यंत आपला पोवरा पाण्यात सोडत नाहीत. कित्येक हॉटेलात खास कप ठेवलेले असतात.'(६) इसलिए उनका मानना था की, अधिक पैमाने पर आंबेडकरी साहित्य का निर्माण होना चाहिए।

३) साहित्यों मे श्रमिकों को महत्व:

समाज में स्थित सर्वहारा वर्ग को उनके साहित्यों मे सबसे ऊचाँ स्थान उन्होने दिया है। यह वर्ग समाज का मुलभूत अंग था फिर भी समाज के उच्चतम समुदाय ने उनको उनके अधिकारों से वंचित रखा था। उन्होने भी अपनी खुद की अलग पहचान बनायी थी। इसलिए अण्णाभाऊ साठे मुंबई स्थित दलित साहित्य संमेलन में कहते है की, 'हे जग, ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर नसून नी दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे.'(७) सभी अच्छे कामों मे उनकी अहम भूमिका थी। इसलिए इस सर्वहारा समाज ने अन्यायमुक्त जीवन जीने के लिए प्रतिकार करना चाहिए। सभी कामगारों की एकजूट होना चाहिए।

स्वतंत्रता के बाद भी सर्वहारा वर्ग की स्थितियों मे बदलाव नही आया था। उस समय उन्होने मुंबई में बीस हजार लोगों के साथ मोर्चा निकाला था। उस समय उनका नारा था, 'यह आजादी झूठी है। इस देश की जनता भूकी है।' अण्णा भाऊ साठे के मन मे सर्वहारा वर्ग के प्रती अपार प्रेम था इसलिए वे उनके हक के लिए लढ रहे थे।

४) आंबेडकरवादी नेता:

१९२० से लेकर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरने अस्पृश्य समाज में सुधार लाने हेतू अपने कार्य की शुरूवात की थी। उस समय सभी ठिकाणों पर उनकी सभायें शुरू थी। अण्णा भाऊ साठे ने मुंबई में उनके विचारों को सुना था। और धीरे-धीरे उनका झुकाव उनके प्रती हो गया था। इसलिए वे लिखते है की,

'जग बदले घालुनी घाव। सांगून गेले मला भीमराव।
गुलामगिरीच्या या चिखलात। रूतून बसला का ऐरावत
अंग झाडूनी निघ बाहेरी। घे बिनीवरती धाव।'(८)

उपरी पत्तीयों से यह जाहीर होता है की, उनका झुकाव आंबेकरवादी हो गया था। इसलिए उन्होंने अपनी फकिरा उपन्यास डॉ. बाबासाहब आंबेडकर की लेखणी को समर्पित किया था।

ऐसे थोर आंबेकरवादी साहित्यिक का अंत मुंबई स्थित गोरेगाव के सिध्दार्थनगर में निराशाजनक स्थिती में हुआ।

५) निष्कर्ष:

अण्णाभाऊ साठे ने अपने साहित्यों में सर्वहारा वर्ग को प्रमुखता से दिखाया है। जो अधिक सराहनीय है। उनके साहित्यों में मार्क्सवादी सिध्दांत भी पाये जाते है। उनके सभी साहित्यों से हमे नवचेतना मिलती है। उन्होंने जीवनवादी साहित्यों का निर्माण कियाँ यह उनके साहित्यों की प्रमुख खुबी है। ऐसे साहित्यप्रेमी को मेरा नीला सलाम।

संदर्भ सूची:

१) आहूजा राम, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन जयपूर एवं नई दिल्ली सन २००२, पृ. १३

२) आंबेडकर बाबासाहेब, रघुवंशी गजेंद्र विट्ठल (अनु.), 'अस्पृश्य आणि अस्पृश्यता', रघुवंशी प्रकाशन, २४२, शुक्रवार पेठ, पुणे, पृ. २३८

३) संपा. मंडळ, 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, १ ऑगस्ट १९९८, पृ. १४

४) वही पृ. २२

५) वही पृ. २३

६) वही पृ. १२४८

७) वही पृ. १२४७

८) वही पृ. ७५

□□□

25

श्री एम०एन०राय और मार्क्सवाद:एक समीक्षा

डॉ. तिलकराज अण्डोला
जिला पिथौरागढ़, उत्तराखण्ड

****

मानववादी क्रान्ति ऊपर राजनीतिक सत्ता का अधिग्रहण करके समाज में आमूल परिवर्तन करने का प्रयास नहीं करेगी वरन् वह नीचे से जनता को स्वतंत्रता, समानता और भ्रातृत्व के लोकतान्त्रिक मूल्यों की शिक्षा देकर उसे ऐसी राजनीतिक, आर्थिक और सामाजिक संस्थाओं को संगठित करने में सहायता देगी जिनके आधार पर समाज में आमूल परिवर्तन लाया जा सकेगा। स्वतंत्रता के नैतिक मूल्य में आत्मनिर्भरता ओर विवेक के गुण होने आवश्यक हैं। मानवादी क्रान्ति मूल रूप से सांस्कृति क्रान्ति है अत: असे केवल राजनीतिक सत्ता के द्वारा सम्पन्न नहीं कराया जा सकता। भारत की केन्द्रीय और राज्य सरकारों के ऐसी सरकारों से यह आशा करना गलत होगा कि वह अच्छे समाज का निर्माण करेंगी। जब तक समाज के अधिकाश लोग अज्ञान और धर्मान्ध रहते हैं तब तक किसी क्रान्तिकारी समूह द्वारा राज्य सत्ता पर अधिकार करने के प्रयास से तानाशाही शासन पैदा होगा। नवचेतना के आधार पर जाग्रत जनता ही नवचेतना के लिये जनता में शैक्षिक और संगठनात्मक कार्य करने की आवश्यकता है।

मानववादी, समाज के सभी व्यक्तियों को, चाहे वे किसी वर्ग के हो, गरीब हो अथवा अज्ञानी हो, मानव मान कर स्वतंत्रता, विवेकवाद, धर्मनिरपेक्षता और लोकतान्त्रिक मूल्य के आधार पर मानव मूल्यों तथा नैतिकता के आधार पर उनसे समान व्यवहार करते हैं। इस नैतिक मूल्यों को स्वतंत्रता, समानता और भ्रातृत्व के मूल्यों से प्राप्त किया जाता है।

प्रति,

दि ०७ / ०१ /२०२१

मा. प्राचार्य ,

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय , पाचल

विषय : आय.एस.एस.एन रीसर्च जर्नल मध्ये संशोधन पेपर प्रकाशित झालेबाबत

महोदय,

मी प्रमोद एस. मेश्राम अर्ज सादर करितो क्री, Peer-Reviewed Multidisciplinary International Research Journal (Issue No 264)मध्ये 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत स्त्रियांचे योगदान" या आशयाचा रिसर्च पेपर प्रकाशित झालेला आहे .

ISSN 2278- 9308 Impact Factor 7.675

तरी सदर माहिती माझ्या व महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने आपल्या माहितीसाठी सादर.

आपला विश्वासू

O/C

PSMeshram

डॉ. प्रमोद एस मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय , पाचल ता. राजापूर

जिल्हा रत्नागिरी

Received
7/01/2021

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
November -2020
SPECIAL ISSUE

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

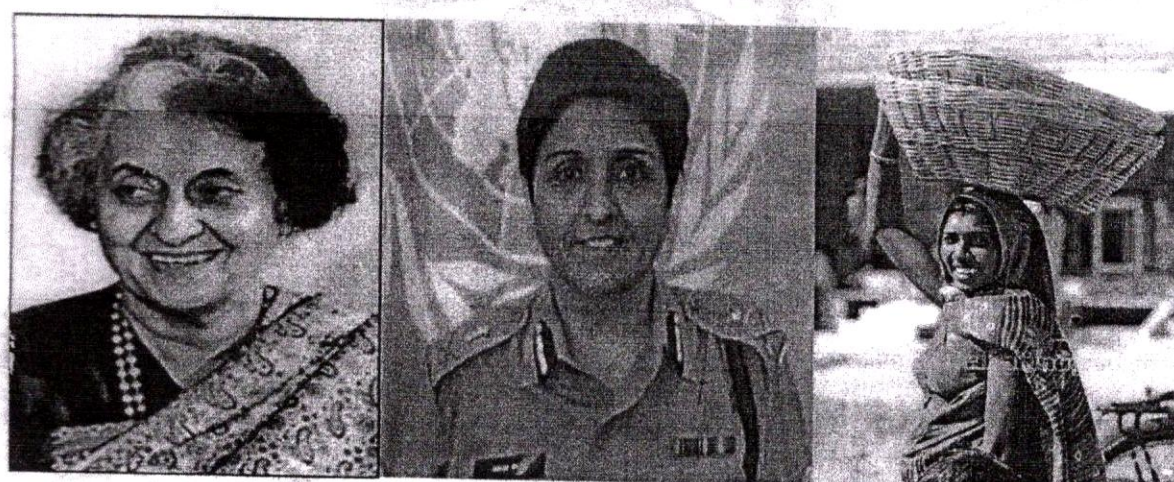

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.S.N.Jadhavar
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*
Aadhar Publications

TRUE COPY

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2020

ISSUE No – CCLXIV (264)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.S.N.Jadhavar
Editor :
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Dr.R.M.Hajari
Executive Editor:
Principal
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

TRUE COPY

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 264 (CCLXIV)

ISSN : 2278-9308 November, 2020

(570)

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	The Sporting Woman in Hindi Cinema and Civic Arouse (With special reference to *Mary KomandDangal*) — **Dr. Jaybhaye Vitthal K.**	1
2	Role of Education in Empowering Women in India — **Smt. Anita.s. Dolli / Smt. Surekha .A .patil**	4
3	If she had poetic genius ancient age in India? — **Sunila Gondhalekar**	9
4	Portrayals of Womenin John Keats' Selected Sonnets — **Smt. Shakuntala Suryabhan Bade**	12
5	Empowerment of women in india "a historical approach" — **Prof. Dr. Shahin jahan A Malek**	15
6	Indira Gandhi: First Woman Prime Minister of India and Democracy — **Sanjeev Kumar Singh/ Dr. Rammanohar Lohia**	18
7	Female Characters in Indian English Feminist Literature — **Ravi Subhashrao Satbhai**	22
8	Resilience of Afghan women in Khaled Hosseini's novel: A Thousand Splendid Suns — **Latha G.M**	25
9	A study on women and self help group — **Smt. Surekha .A .Patil / Smt. Anita.S. Dolli**	28
10	Unconventional Female Protagonist in Mahesh Dattani's Play *Dance Like a Man* — **Dr. Anant Vithalrao Jadhav**	32
11	भारत में महिलाओं के सशक्तीकरण में शिक्षा की भूमिका और राष्ट्र निर्माण — हर्ष कुमार	35
12	पालि साहित्य में वर्णित नारी के गुण—अवगुण — डॉ० अरविन्द कुमार सिंह	39
13	बुद्धकाल में नारियों की स्थिति — डॉ० मालती सिन्हा	45
14	नारियों के बदलते आयाम — डॉ० संजय कुमार सिंह	57
15	'स्वातंत्र्यपूर्व हिन्दी साहित्य में स्त्री—विमर्श' (महादेवी वर्मा के गद्य—साहित्य के विशेष संदर्भ में) — प्रा. सुरेन्द्रकुमार गिरधारीलाल साहु	55
16	राष्ट्रीय आन्दोलन में महिलाओं का योगदान — राहसे दिनेश टेटया	61
17	मध्यकालीन इतिहास में स्त्री शक्ति का प्रतीक पहली मुस्लिम शासिका ''रजिया सुल्तान'' — डॉ० सुरेश प्रसाद पाण्डेय	65
18	हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे योगदान :संक्षिप्त आढावा — प्रा.प्रेमचंद गुंडू गायकवाड	68
19	पंडिता रमाबाई का शैक्षिक एवं सामाजिक सुधार कार्य — वाजगे नवनाथ दत्तात्रय	73
20	कौटुंबिक हिंसाचार — प्रा. डॉ.बालासाहेब विश्वनाथ मुंडे	78

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 264 (CCLXIV)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

(5

21	स्त्रीवादी साहित्य मुळाटे श्रीधर सुधाकर	81
22	'राखीव सावल्यांचा खेळ' मधील स्त्री प्रा. मोहन चव्हाण	84
23	१९९० नंतरच्या स्त्रीवादी कवितेतील जाणिवा डॉ.फारुक अहमदसाब तांबोळी	88
24	स्त्री समाज सुधारक प्रा.डॉ. शारदा गोविंदराव बंडे	91
25	गुप्तकालीन स्त्री जीवन अमोल नानासाहेब मस्के	93
26	स्त्रीवाद : स्वरुप आणि संकल्पना प्रा. अडसुळे एस. पी.	95
27	प्राचीन भारतीय विदुषी स्री रत्न घोषा और विश्ववारा का वैदिक ग्रंथों में योगदान प्रा. विकास भानुदास टकले	97
28	भांडे – कपडे करणा–या स्त्री मजुरांची भुमिका व समस्या डॉ. रविंद्र बापुराव शेंडे/ प्रा. स्वप्नील एस. बोबडे	102
29	राजमाता जिजाबाई कार्य की प्रासंगिकता डॉ. चंद्रकांत बन्सीधर भांगे	106
30	महाराष्ट्र विधिमंडळात महिला प्रतिनिधित्व प्रा. डॉ.आंधळे बी. व्ही.	108
31	ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या :एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ बाबासाहेब शेप	113
32	मराठी कवितेतील स्त्री-जाणीवा डॉ.कैलास इंगळे	120
33	अठराव्या शतकातील स्त्रीया आणि गुलामगीरी डॉ. सुरेंद्र अर्जुन शिरसट	124
34	लोकसाहित्य चळवळीच्या लोकनेत्या- डॉ. सरोजिनी बाबर प्रा.डॉ. विकास शंकर पाटील	127
35	वाटचाल ८ मार्च ची प्रा. ऍ. अल्का बाबाराव सोमवंशी	130
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत स्त्रियांचे योगदान प्रमोद एस. मेश्राम	133
37	नाना शंकर शेठ यांचे स्त्री शिक्षण विषयकं विचार व कार्य डॉ.भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी	137
38	जातक काल में नारी जीवन डॉ० विश्वजीत कुमार नवीन	143
39	समकालीन कामकाजी महिला और जीवन संघर्ष भारतीय महिला: वर्तमान, भूत और भविष्य डॉ. जितेन्द्र कुमार पयासी	150
40	मध्ययुगीन वेदनांची मुक्तीगाथा: संत सोयरा विनायक पवार कृष्णा उत्तम नागरे	152
41	भारतातील महिलांची शैक्षणिक आणि आरोग्य विषयक सद्या स्थिती कु. संगिता साहेबराव बोरसे	155

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

42	क्रीडा क्षेत्र आणि महिला प्रा.डॉ.सलामपुरे भरतसिंग आसाराम	163
43	लोकसाहित्य चळवळीच्या लोकनेत्या. डॉ. सरोजिनी बाबर प्रा. डॉ. विकास शंकर पाटील	166
44	आदिवासी हलबा/हलबी स्त्रीचे धार्मिक कार्य पी.जे.चौधरी	172
42	An Analysis of Feminist Thoughts on Gender Stereotypes Dr.Kavitha G.N	176
43	Indian Women: A Historical Perspective Prof. Dr. Mrugesh M Nayak	179
44	An analysis of role of rural women in economic development in india Sanjeeva Kumara	182
45	Problems Of Rural Women In India Ipsita Chakraborty. / Gangotree Roy	185

TRUE COPY

SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL, PACHAL

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 264 (CCLXIV)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

573

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत स्त्रियांचे योगदान

प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक, श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील सामाजिक व धार्मिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे प्रमुख प्रणेते मानले जातात. धर्माच्या नावाने शेकडो वर्षे दडपल्या गेलेल्या तळागाळातील लोकांमध्ये स्वतःच्या हक्कासाठी जागृती निर्माण केली. महाड सत्याग्रह ते धम्मदीक्षेचा कालखंड या काळात त्यांनी समाजातील बहुसंख्य लोकांसाठी, मानवमुक्तीसाठी जे कार्य केले त्यास मानवमुक्तीचा कालखंड असे समजले जाते. आंबेडकरपूर्व चळवळीने आंबेडकरी चळवळींची पायाभरणी केली असली तरी आंबेडकर पूर्व बहुजनांच्या चळवळीत काहि मोजक्याच स्त्रियांचा सहभाग होता.

समाजात खऱ्या अर्थाने जागृती निर्माण करण्याचे कार्य महात्मा जोतिबा फुले, गोपाळ बाबा वलंगकर, वि. रा. शिंदे, शिवराम जानबा कांबळे, शाहू महाराज, किसन फागोजी बनसोडे, कालीचरण नंदागवळी इ.नी केले. त्यांच्या सभा-संमेलनाला अस्पृश्य पुरूषांबरोबर स्त्रियांही उपस्थित राहू लागल्या. या सभा-संमेलनामुळे स्त्रियांचे प्रबोधन होत असे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजकार्याला सुरूवात केल्यानंतर हळूहळू अस्पृश्य समाज त्याकडे आकर्षिला गेला. संपूर्ण महाराष्ट्रात अस्पृश्यांमध्ये जेव्हा नवचैतन्य निर्माण झाले त्यावेळी पुरूषांबरोबर स्त्रियांही सभा-परिषदांना मोठ्या संख्येने उपस्थित राहू लागल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबडेकरांच्या चळवळीमुळे अस्पृश्य स्त्रियांच्या जीवनाची कोंडी फुटण्यास सुरूवात झाली. स्त्रियांही पुरूषांप्रमाणे जागृत होऊ लागल्या. याचा परिणाम असा दिसून आला की, समाजातील अनेक प्रश्नांवर स्त्रियांनी आपली मते मांडायला सुरूवात केली. त्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुसंख्य समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न सोडवून त्यांना न्याय दिला.

1) सामाजिक व्यवस्थेतील स्त्रीयांचे स्थान :

प्राचीन काळापासून समाजात अस्तित्वात असलेल्या चार्तुवर्ण्य व जाती-पातीच्या उतरंडीत समाजातील अस्पृश्यांचे फार मोठ्या प्रमाणत हाल झाले. तीच स्थिती जवळपास स्त्रियांची होती. सर्वच प्रकारचे अन्याय-अत्याचारास ती बळी पडलेली होती. पेशव्यांच्या काळात महात्मा जोतिबा फुले व सावित्राबाई फुले यांनी स्त्रियांच्या उध्दारासाठी प्रकर्षाने कार्य केले. 25 डिसेंबर 1847 रोजी पुण्याच्या सभेत जोतिबा फुले म्हणतात की, 'स्त्रियांच्या सर्व दुःखाची मूळे कोणती असतील तर पितृसत्ताक पध्दती हे आहे. कुटुंबाची सत्ता व समाजातील सत्ता यांच्या संबंधात आहे. महिला हिन दर्जाच्या आहेत. हे त्यांनी केव्हाच ठरवून टाकलेले असते. हा पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत पक्का झालेला सिध्दांत आहे. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर तर हिन विचारात थोडेसे परिवर्तन झाले असले तरी मूलगामी लोकशाही मूलतत्त्वे अजून या समाजात रूजली नाहीत. अबला, स्त्रिया व दुर्बल शूद्रातिशूद्र या बहुजन समाजावर मूळभर लोक प्रभुत्त्व गाजवितात. त्यांच्यावर नाना प्रकारचे अन्याय करतात.'[1]

स्त्रियांवरील अत्याचाराला उच्चभ्रू समाजाने मान्यता ही मनुस्मृतीच्या व अन्य धार्मिक ग्रंथांच्या आधारे दिल्यामुळे स्त्रियांच्या दुःखाला पारावार नव्हता. पेशवे काळात मनुस्मृतीतील नियमांची काटेकोर अंमलबजावणी होत होती. काही उच्च घराण्यातील मोजक्याच स्त्रियांना परंपरागत पध्दतीने शिक्षण दिले जात असे. मात्र समाजातील अन्य स्त्रियांच्या बाबतीत निर्णय वेगळा होता. स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक अन्यायकारक पध्दती समाजात अस्तित्त्वात होत्या. मनुस्मृतीत स्त्रियांना परावलंबी व दुय्यम स्थान दिले होते. ज्यामध्ये,

'पिता रक्षती कौमारे, भर्त्ता रक्षती यौवने,
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यम् अर्हति'[2]

अर्थ - स्त्रीचे बालपणी पिता, तरूणपणी पति व वृध्दपणी मुले रक्षण करतात, तर स्त्री हि स्वतंत्र राहूच शकत नाही. अशी हि स्त्रियांची स्थिती समाजात अस्तित्त्वात असल्यामुळे स्त्रियांना समाजात कसलेही स्थान नव्हते.

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 264 (CCLXIV)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

574

2) समाजातील अस्पृश्य स्त्रियांची स्थिती :

भारतीय समाजाचा इतिहास संघर्षमय व गुंतागुंतीचा आहे. समाजामध्ये मानवी संबंध महत्त्वाचे असतात. या समाजात प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत अनेक परिवर्तने झालीत. सिंधु संस्कृतीच्या ऱ्हासानंतर आर्य व अनार्यांच्या संघर्षातून वर्णभेद जन्माला आला. प्रत्येक वर्णांची बंधने ताठर व चातुर्वर्ण्य पद्धतीनुसार कठोर होत गेली. याबाबत राम आहुजा म्हणतात की, 'कुछ विद्वानों का मानना है की, वर्ण व्यवस्था उतनी ही कठोर थी जितनी आज जाती व्यवस्था है।'[3] हळूहळू समाजात अस्पृश्यता वाढू लागली त्यामुळे समाजातील विषमतेची दरीही वाढू लागली. या वर्णव्यवस्थेत व जातीव्यवस्थेत ब्राह्मणांचे वर्चस्व असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'जोपर्यंत वर्णव्यवस्था कायम आहे तोपर्यंतच ब्राह्मण वर्गाचे श्रेष्ठपण कायम आहे.'[4] ही व्यवस्था ब्राह्मणांनी स्वतःच्या सोयीसाठी निर्माण केल्याचे मानले जाते.

उच्चभ्रू समाजात बहुपत्नीत्वाची पद्धत अस्तित्वात होती. राजघराण्यातील स्त्रिया अपवादात्मक शिक्षण घेत होत्या. समाजात दासप्रथा, सतिप्रथा व हुंडापध्दती अस्तित्वात होती. याशिवाय अनेक प्रथा समाजात अस्तित्वात होत्या. समाज व्यवस्थेतील अस्पृश्य स्त्रिया समाजाचे, व्यवस्थेचे काम काही प्रमाणात करीत असत. अस्पृश्य स्त्रियांच्या बाबतीत उर्मिला पवार व मीनाक्षी मून म्हणतात, 'महारात काहींना कोतवली वतने होती. काहीजणी ही वतने सांभाळीत. वाट्टेल ते काम करावे लागत असे. जळणाला लाकूड फोडण्यापासून ते मैताला लाकडे फोडून रचण्यापर्यंत पुरूष नसतील तेव्हा स्त्रियांना हे काम करावे लागत असे. मग ती म्हातारी असो, बाळंतीण असो वा आजारी असो.'[5] स्त्रियांना देखील गावाची सेवा करणे, तमाशामध्ये नाचणे, उदरनिर्वाहासाठी गवत कापून विकणे अशा प्रकारची कामे करावी लागत असत. त्यामुळे अस्पृश्य स्त्रियांना पूर्णपणे शिक्षणापासून वंचित रहावे लागले. असे असतानादेखील अस्पृश्य स्त्रिया कुटूंबात विनम्रता दाखवित असत. हळूहळू या स्त्रियांनी सभा-संमेलनात सहभाग नोंदवायला सुरूवात केल्याचे दिसून येते.

3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महाड सत्याग्रह चळवळीत स्त्रियांचे योगदान :

अस्पृश्य समाजाला जागृत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता व प्रबुद्ध भारत यासारख्या वृत्तपत्रातून समाजप्रबोधन केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात देखील अस्पृश्यांची स्थिती अत्यंत दयनीयच होती. सर्वच ठिकाणी अस्पृश्यता फार मोठ्या प्रमाणात पाळली जात होती. अस्पृश्यांना पाण्यासाठी अनेक प्रकारच्या स्पृश्यांच्या अत्याचारांना सामोरे जावे लागत होते. त्यासाठी त्यांनी कायद्याच्या चाकोरीत राहून महाड, नाशिक, पुणे, अमरावती व मुखेड येथे सनदशिर मार्गाने स्पृश्य समाजाचे हृदय परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला.

अस्पृश्य समाजाला संघटीत करण्यासाठी व अस्पृश्यांची भिती नष्ठ करण्यासाठी सामाजिक विषमते विरूद्ध समानतेचे हक्क प्राप्त करण्यासाठी 19 व 20 मार्च 1927 साली इतिहास प्रसिद्ध चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. या परिषदेला पंच्याहत्तर वर्षांच्या वृद्धांपासून स्त्रियांही बहुसंख्येने उपस्थित होत्या. 20 मार्च 1927 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चवदारतळ्यावर स्वतःच्या ओंजळीने पाणी प्राशन करून आम्ही अस्पृश्य असल्याचे नाकारले. हे मनुवादी लोकांना सहन न झाल्यामुळे बाटलेले तळे 'पंचगव्य' टाकून तळ्याचे शुद्धीकरण केले. ही अपमानाची भरपाई करण्यासाठी 25 व 26 डिसेंबर 1927 रोजी महाडला पुन्हा सत्याग्रह परिषद घेण्यात आली. यावेळीच स्त्रियांना उद्देशून महत्त्वपूर्ण भाषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले होते. त्यासंबंधी चां.भं. खैरमोडे म्हणतात, 'डॉ. आंबेडकरांच्या भाषणांचा सभेस जमलेल्या स्त्री वर्गांवर तत्कालीक परिणाम झाल्याचे दिसून आले. सकाळी आपआपल्या गावी परत जाण्यापूर्वी त्यांनी नखशिखांत आपल्या पेहरावात बदल केले.'[6]

या मानवमुक्तीच्या महाड सत्याग्रहासाठी सौ. भिखाबाई नागावकर व कु. हिराबाई नागावकर यांनी द्रव्य सहाय्य दिले असल्याचे दिसून येते. या सत्याग्रहासाठी खेड्या-पाड्यातील अनेक स्त्रियांनी आपला सहभाग उत्स्फूर्तपणे नोंदविला होता. या चळवळीतून अस्पृश्य समाजात जागृती होऊ लागली. महाडचा संघर्ष कायद्यानुसार दहा वर्षे चालला आणि 17 मार्च 1937 रोजी मुंबई हायकोर्टाने चवदार तळ्यावर अस्पृश्यांना पाणी भरण्याचा हक्क प्राप्त झाला.

महाड सत्याग्रहाचे दूरगामी परिणाम दिसून आले. अस्पृश्य वर्गात स्वाभिमानाची, स्वावलंबनाची व स्वातंत्र्याची क्रांतीकारी विचारसरणी वाढत गेली. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात झालेल्या या सत्याग्रह चळवळीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAL

4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नाशिक सत्याग्रह चळवळीत स्त्रियांचे योगदान :

महाडच्या सत्याग्रहानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्त्वात नाशिकच्या काळाराम मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी सत्याग्रहींनी 3 मार्च 1930 रोजी सुरूवात केली. सत्याग्रह कमिटीमार्फत काळाराम मंदिराच्या पंचांना नोटीस देण्यात आली. पंच कमिटीने त्यास पाच महिने उत्तर दिले नाही. म्हणूनच सत्याग्रह कमिटीने सत्याग्रह करण्याची घोषणा केली.

नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह 3 मार्च 1930 ला सुरू झाला असला तरी तो पुढे पाच वर्षांपर्यंत सुरू होता. 9 एप्रिलला रामनवमी असल्यामुळे रामाचा रथ स्पृश्य व अस्पृश्यांनी मिळून ओढायचा असे ठरले. मात्र सनातनी लोकांचा वेगळाच डाव होता. त्यानंतर सत्याग्रह परिसरात कलम 144 लागू झाल्यानंतर काही काळ अस्पृश्यांनी सत्याग्रह चळवळ बंद केली. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाऊसाहेब गायकवाडांना म्हणतात की, 'मंदिरात शिरून देवदर्शन घेणे हे आपल्या सत्याग्रहाचे ध्येय नाही. देवळात प्रवेश करणाऱ्या सवर्ण हिंदूना विरोध करून अस्पृश्यांनाही मंदिरात जाण्याचा हक्क आहे हे त्यांना मान्य करावयास भाग पाडणे हे या सत्याग्रहाचे ध्येय आहे.'[7]

2 मार्च 1930 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सभा घेवून आपली मागणी मान्य होईपर्यंत व सत्याग्रह चळवळ यशस्वी होईपर्यंत स्वयंसेवकांमार्फत लढा देण्यासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रमांची आखणी करण्यात आली. त्यानुसार मंदिराच्या चारही बाजूंना सत्याग्रहींनी मंदिराच्या दारावर धरणे देवून तेथे ते बसून राहिले. विशेष महत्त्वाचे म्हणजे मंदिराच्या प्रत्येक दरवाजावर जवळपास 37 स्त्रियांनी त्यासाठी खंबीरपणे लढा दिला.

अस्पृश्यांनी सनदशिर मार्गाने देवाचे दर्शन घेण्यासाठी सत्याग्रह केला होता. तरिही सनातनी स्पृश्य मंडळींनी अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश नाकारला. आतापर्यंत झालेल्या सत्याग्रहामुळे अस्पृश्य समाजामध्ये अतुलनीय जागृती झाली. विशेष महत्त्वाचे असे की, या वेळेपर्यंत झालेल्या सत्याग्रह चळवळीत स्त्रीयांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. या सत्याग्रहामुळे, सभा-संमेलनामुळे स्त्रियांमध्येही अतुलनीय जागृती निर्माण झाली. अशिक्षित असलेल्या स्त्रियांनी सत्याग्रह चळवळीमध्ये भाग घेवून त्याप्रति आपली असलेली बांधिलकी जोपासली होती. स्त्रियांमध्येही जागृती निर्माण होऊन समाजाप्रति सद्भावना प्रेरित व्हायला सुरूवात झाली. या अशिक्षित स्त्रियांनी संघटितपणा अनुसरला होता.

अस्पृश्य हेही हिंदू म्हणून गणले जात होते मात्र हिंदूप्रमाणे त्यांना अधिकार दिले जात नसल्यामुळे त्या व्यवस्थेच्या विरोधात सत्याग्रह चळवळींचा मार्ग त्यांना अनुसरावा लागला. नाशिक काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह 1935 पर्यंत सुरू होता. पाच वर्षांच्या संघर्षानंतर सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे नाशिकचे काळाराम मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले झाले. या सत्याग्रहानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हिंदू धर्माप्रति असलेला आशावाद संपला.

5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पर्वती मंदिर प्रवेशाच्या चळवळीत स्त्रियांचे योगदान :

महाड सत्याग्रहापासून अस्पृश्यांनी स्फूर्ती घेवून अस्पृश्यांनी अनेक ठिकाणी सत्याग्रह केले. पुण्यातील पर्वती मंदिरात प्रवेश करण्याचा सत्याग्रह दि. 13/10/1929 रोजी सुरू करण्यात आला. पुण्यातील पर्वती मंदिर बाळाजी बाजीरावांनी 180 वर्षांपूर्वी खाजगी खर्चाने बांधले असल्यामुळे ते सार्वजनिक नाही असा पवित्रा स्पृश्य वर्गाने घेतला. मात्र अस्पृश्य लोक ते खाजगी मंदिर असल्याचे मानत नसत. अस्पृश्यांचे असे मत होते की, मंदिराच्या पायऱ्यांचा खर्च सार्वजनिक उत्पन्नातून होत असेल तर ते मंदिर खाजगी कसे?

विश्वस्तांनी मंदिर खाजगी असल्यामुळे सत्याग्रह करू नये अशी भूमिका घेतली असली तरी मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी अस्पृश्यांसमोर पर्याय राहिला नाही. 'सत्याग्रहींना अडविण्यासाठी ट्रस्टी मंडळींनी आदल्या दिवसापासूनच पर्वतीवरील सर्व देवालयाचे दरवाजे बंद करून त्यांना कुलूपे लावल्याने त्यात स्पृश्य अथवा अस्पृश्य यापैकी कोणाचाच तेथे प्रवेश होण्यासारखा नव्हता. पर्वतीवरील मुख्य जे श्री महादेवाचे देवालय त्याचे दरवाजे आतून अगदी बंद होते.'[8]

स्पृश्य वर्गांनी रस्त्यावर सर्वत्र गर्दी केली होती. सकाळी नऊ वाजल्यानंतर तीन ते चार हजार अस्पृश्य जनसमुदाय पर्वतीच्या खाली दिसू लागला. सत्याग्रही मंडळींनी पर्वतीचा मार्ग आक्रमण्यास बारा लोकांची तुकडी निवडली. त्यामध्ये चार स्त्रिया समाविष्ट होत्या. सत्याग्रही मंडळी हळूहळू वर येत आहेत याची जाणीव स्पृश्य वर्गाला झाली त्यावेळी 'ही महारे देवळात कशी घुसतात' अशा धमकावणीचे उद्गार कित्येकांच्या तोंडून निघत होते.

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 264 (CCLXIV)
ISSN : 2278-9308
November, 2020

सत्याग्रहींना वर जाण्याचा मार्ग बंद केल्याने सर्वत्र अस्पृश्य वर्गाची कोंडी झाली. अनेक स्पृश्य अस्पृश्यांना मारहाण करीत होते.

अस्पृश्य समाजातील अशिक्षित स्त्रियांनी पर्वती सत्याग्रहात पुरूषांचे मनोबल वाढविले. याशिवाय त्या कार्यासाठी आपला सहभाग नोंदवला. त्यामुळे अस्पृश्यांतील पुरूषांचे मनोबल वाढले. पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही संसाराचा, समाजाचा भार आपल्या अंगावर घ्यायला सुरूवात केली.

20 जुलै 1942 रोजी नागपूर येथे आयोजित ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस वुईमेन्स कॉन्फरन्स भरली होती. त्यावेळी महिलांना उद्देशून डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर म्हणाले, 'दलित वर्गाच्या प्रगतीची व कल्याणाची इच्छा बाळगणाऱ्या माणसाला हा स्त्रियांचा समुदाय पाहून जेवढा आनंद होईल त्यापेक्षा अधिक आनंद दुसऱ्या कोणत्याही प्रसंगी होणार नाही. तुम्ही इतक्या वीस ते पंचवीस हजारांच्या संख्येने येथे उपस्थित रहाल ही गोष्ट दहा वर्षापूर्वी कल्पना करून सुद्धा करण्यासारखी नव्हती. स्त्रियांच्या संघटनेवर फार मोठा विश्वास ठेवणारा मी माणूस आहे. त्यांना जर विश्वासात घेतले तर समाजाची सुधारणा करण्यासाठी त्या काय करू शकतात हे मी जाणतो. सार्वजनिक दोष नाहिसे करण्याची त्यांनी फार मोठी सेवा केलेली आहे. माझ्या स्वतःच्या अनुभवारूनही हे मी सिद्ध करून देईन. दलित वर्गामध्ये काम करण्यास जेव्हापासून मी सुरूवात केली तेव्हापासून पुरुषांबरोबर स्त्रियाही सहभागी झालेल्या आहेत. म्हणूनच आपल्या परिषदा मिश्र परिषदा आहेत, असे तुम्हास दिसून येईल. स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची प्रगती मी मोजित असतो.'[9]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना पुरूषाबरोबरच स्त्रियांनाही अनेक प्रकारच्या मानहानीयुक्त दुःखातून जीवन जगावे लागत आहे याची जाणीव होती. उच्चभ्रू स्त्रियांपासून ते बहुजन वर्गातील स्त्रियापर्यंत असलेल्या सर्वच स्त्रिया शोषित व पिडीत आहेत. याची त्यांना जाणीव होती. त्यामुळे सामाजिक कार्याला सुरूवात केल्यानंतर महाड सत्याग्रह चळवळीबरोबरच इतर चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग, कार्य व संघटन वाढल्याचे आपल्याला दिसून येते.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म समाजातील सर्वात खालच्या अस्पृश्य जातीत झाल्यामुळे त्या समाजातील सर्वच स्थितींची जाणीव त्यांना होती. समाजातील असमान पद्धती नष्ट करण्यासाठी सामाजिक, धार्मिक चळवळींच्या माध्यमातून न्याय मिळवणे हे त्यांच्या चळवळींचे मुख्य ध्येय होते. त्यासाठी स्त्रियांनीसुद्धा त्यांच्या चळवळीत आपला सक्रिय सहभाग नोंदवून चळवळीला उत्स्फूर्तपणे सहकार्य केले. महाडचे सत्याग्रह हे पहिलेच सत्याग्रह असले तरी जवळपास पाच हजार स्त्रियांनी त्यामध्ये भाग घेवून त्यांनीही चळवळीचा भार स्वतःच्या खांद्यावर घेतल्याचे दिसून येते. पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियांनीही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीला दिलेले योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साचेबद्ध संकल्पना व संस्था यांचे चिकित्सक अन्वेषण करून समाज निर्मितीच्या कार्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्याच लेखणीतून स्त्रियांमध्ये स्वत्वाची जाणीव निर्माण झाली. यासाठी त्यांनी तथागत गौतम बुद्ध व महात्मा फुलेंचा वारसा जपलेला असल्याचे दिसून येते. त्यांच्याच प्रयत्नामुळे भारतीय स्त्रियांना आज स्वातंत्र्य मिळाले आहे आणि म्हणूनच आधुनिक काळातील स्त्रियांचा सर्वांगिण विकास झाल्याचे आपल्याला दिसून येते.

संदर्भसूची :

1) संपा. मंडळ, 'सावित्रीबाई फुले, काल आणि कर्तृत्व', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. 55
2) पण्डित हरगोविंद शास्त्री, 'मनुस्मृती, चौखाम्बा संस्कृत वाराणसी', द्वितीय संस्करण, 1965, पृ. 479
3) राम आहूजा, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन जयपूर एवं नई दिल्ली, सन 2002, पृ. 13
4) मून वसंत (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक', उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्रथमावृत्ती 1990, पृ. 184
5) पवार उर्मिला व मून मिनाक्षी, 'आम्हीही इतिहास घडविला', स्त्री-उवाच, मकरंद सहनिवास, माहिम, मुंबई, ऑक्टोबर 1989, पृ. 03
6) खैरमोडे चां. भ., 'डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर', खंड 3, सुगावा प्रकाशन, 562 सदाशिव पेठ, पुणे, तृतिय आवृत्ती, 2003, पृ. 188
7) कित्ता, पृ. 334
8) मून वसंत (संपा.), पूर्वोक्त, पृ. 339
9) संपा. मंडळ, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे', खंड 18, भाग 2, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. 426

TRUE COPY
SECRETARY
SAHYADRI PARISAR SHIKSHAN PRASARAK MANDAL, PACHAI